

Iroda Xamrayeva

**ONA TILI
O'QITISH MAXSUS
METODIKASI**

O'quv qo'llanma

**NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Iroda Xamrayeva

ONA TILI O'QITISH MAXSUS METODIKASI

O'quv qo'llanma

Bilim sohasi: 100000 – Ta'lim

Ta'lim sohasi: 110000 – Ta'lim

Ta'lim yo'nalishi: 60110400 – Defektologiya (Oligofrenopedagogika)

Toshkent – 2023

UO'K 37.091.33:811.512.133(075.8)

KBK 74.58+81.2O'zb ya73

X 23

Xamrayeva, Iroda

Ona tili o'qitish maxsus metodikasi [Matn]: o'quv qo'llanmada / I.Xamrayeva. – Toshkent: Muharrir nashriyoti. 2022. – 196 b.

ISBN 978-9910-9806-5-7

O'quv qo'llanma 60110400-Defektologiya (Oligofrenopedagogika) bakalavriat ta'lim yo'nalishi "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" fanining "Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish va nutq o'stirish metodikasi", "Turli janrdagi badiiy asarlar ustida ishlash" mavzusidagi 3- va 4-modullarni o'z ichiga qamrab olgan.

O'quv qo'llanmada alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida (aqli zaif bolalar uchun (yordamchi) maktablar, maktab-internatlar) aqli zaif o'quvchilarini o'qishga o'rgatish va nutq o'stirish texnologiyasi yoritilgan. Shuningdek, aqli zaif o'quvchilarida o'qish ko'nikmasini shakllantirishga oid interaktiv o'yinlar o'z ifodasini topgan. Qo'llanma darsni samarali rejalashtirish va loyihalashtirish, o'quv maqsadlarini belgilash, mashg'ulotlarni interaktiv metodlar yordamida tashkil qilishga doir metodik ko'rsatma hisoblanadi.

Qo'llanma Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim fakulteti 60110400-Defektologiya (Oligofrenopedagogika) ta'lim yo'nalishi bakalavriat talabalari, magistrantlari, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari (aqli zaif bolalar uchun (yordamchi) maktablar, maktab-internatlar) pedagoglari va ota-onalar uchun mo'ljallangan.

UO'K 37.091.33:811.512.133(075.8)

KBK 74.58+81.2O'zb ya73

Taqrizchilar:

D.A.Nurkeldiyeva,

Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim fakulteti dekani,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent;

X.S.Akramova,

Abdulla Qodiriy nomli Jizzax DPU, Maxsus pedagogika kafedrasi mudiri, dotsent;

N.H.Hafizova,

Buxoro viloyati 27-sonli imkoniyati cheklangan bolalar uchun
ixtisoslashtirilgan maktab-internati boshlang'ich sinf o'qituvchisi.

ISBN 978-9910-9806-5-7

© I.Xamrayeva.

© "Muharrir nashriyoti",
Toshkent, 2023

KIRISH SO'ZI

Zamonaviy hayotni bugun ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi, insoniyat fan o'qi atrofida aylanayotgandek go'yo. Jahonning yetakchi davlatlarida ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilanishi ham bejiz emas. Mamlakatning kelgusi ravnaqi aynan shu sohada qo'lga kiritgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir. Bugungi kunda oliy o'quv yurtlarida ta'lim berish faoliyati yanada takomillashtirilib, xalqimizning asrlar davomida shakllangan ilm sari intilish fazilati yana bir bor namoyon bo'lmoqda. Yoshlarimiz sog'lom hamda farovon turmush kechirish, egallagan kasbi bo'yicha doimiy ish o'rniga ega bo'lish, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, insoniy qadr-qimmatini kamsitishga yo'l qo'ymaslik, qisqacha aytganda, komillikka erishish uchun harakat qilyapti va bu jarayonda ta'lim olishni eng asosiy shart sifatida ko'rmoqda.

Yurtboshimiz tomonidan 2019 yil oktabr oyida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi¹ qabul qilindi. Ushbu hujjatda intellektual taraqqiyotni jadallashtirish, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash, ilmiy va innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish hamda xalqaro hamkorlikni mustahkamlash maqsadida fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini rivojlantirish singari vazifalar asos qilib olindi. Konsepsiya mazmuni mamlakatimiz oliy ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini aks ettiradi. Unda oliy o'quv yurtlarida qamrov darajasini kengaytirish hamda ta'lim sifatini oshirish, raqamli texnologiyalar va

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 08 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизimini 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси” ПФ-5847 Фармони.

ta'lim platformalarini joriy etish, yoshlarni ilmiy faoliyatga jalb qilish, innovatsion tuzilmalarni shakllantirish, ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish, xalqaro e'tirofga erishish hamda boshqa ko'plab aniq yo'nalishlar belgilab berilgan. Bularning barchasi ta'lim jarayonini yangi sifat bosqichiga ko'tarish uchun xizmat qiladi. Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, biz keng ko'lamli demokratik o'zgarishlar, jumladan, ta'lim islohotlari orqali **O'zbekistonda Yangi Uyg'onish davri, ya'ni uchinchi Renessans** poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik.

Ayni davrda O'zbekistonda maxsus (korreksion) pedagogika sohasida sezilarli ijobiy o'zgarishlar ro'y bermoqda. Bilim dargohlarining qiyofasi o'zgarib, moddiy-texnika bazasi yaxshilanyapti, ilmiy tadqiqot izlanishlarni moliyalashtirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kuchaytirilmoqda, jumladan, ilmiy-amaliy tadqiqot bilan shug'ullanayotgan olimlar uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar, innovatsion yo'nalishdagi alohida davlat tashkilotlarining tashkil etilishi, innovatsion tadqiqot bo'limining ochilishi, bularning barchasi maxsus (korreksion) pedagogika sohasiga bo'lgan yondashuvni o'zgartirib, uning sifati hamda darajasini ko'tarilishiga xizmat qiladi.

O'zbekistonda maxsus (korreksion) pedagogika sohasida xususan, aqli zaif bolalarga korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish uchun keng shart-sharoitlar yaratilmoqda, alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berish moslashtirilgan (adaptiv) o'quv dasturlari asosida amalga oshirilmoqda. Modomiki, korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim-tarbiya berish tizimini takomillashtirish uchun keng shart-sharoitlar yaratilmoqda ekan, biz ushbu o'quv qo'llanmani yurtimiz va xorijiy olimlarning ilmiy-tadqiqot ishlaridan, asarlaridan unumli foydalangan holda yaratdik.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti rektori tomonidan tasdiqlangan 60110400-Defektologiya (Oligofrenopedagogika) ta'lim yo'nalishi (2022-2023 o'quv

yili, 3-kurs uchun) ishchi o'quv rejada "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" fani "Umumkasbiy fanlar" blogida asosiy va majburiy fanlardan biri bo'lib, bakalavr akademik darajasidagi defektolog (oligofrenopedagog) talabalarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodik fanni o'zlashtirish uchun talabalar "O'zbek tilini sohada qo'llanilishi", "Umumiy pedagogika", "Umumiy psixologiya", "Oligofrenopedagogika", "Oligofrenopsixologiya", "Nutq madaniyati asoslari", "Alohida yordamga muhtoj bolalarni o'qitish va tarbiyalash", "Aqli zaif bolalarni korreksion rivojlantirishda o'yin texnologiyalari", "Logopediya", "Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda oligofrenopedagog faoliyati" fanlarini o'qitish jarayonida shakllangan kompetensiyalardan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

"Ona tili o'qitish maxsus metodikasi" fanini nazariy va amaliy o'zlashtirishi natijasida olingan bilim, ko'nikma va malakalarini bo'lajak defektolog (oligofrenopedagog) talabalar tomonidan ilmiy-tadqiqot, pedagogik, loyihalash va amaliy faoliyatlarida foydalanishlari mumkin. Ushbu fanni o'zlashtirish natijasida keyinchalik talabalarning tanlovi bo'yicha fanlarni o'rganish, pedagogik amaliyot dasturini amalga oshirish va yakuniy davlat attestatsiyasiga tayyorgarlik ko'rish hamda uni muvaffaqiyatli topshirish uchun zarur asos bo'lib xizmat qiladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi ta'lim muassasalarida o'qitiladigan ona tili o'qitish maxsus metodikasi fani boshqa metodik fanlar singari pedagogik fanlar turkumiga tegishli hisoblanadi. Unda aqli zaif o'quvchilar o'qitiladigan ona tili o'qitish maxsus metodikasining maqsadi, mazmuni, qonuniyatlari, tuzilishi, prinsiplari, metod va uslublari o'rganiladi.

Hozirgi vaqtda har qanday metodika, shu jumladan ona tili o'qitish maxsus metodikasi fani mustaqil fan ekanligini ishonchli tarzda isbotlagan, chunki u o'z o'rganish, tadqiqot o'tkazish predmetiga ega. Ona tili o'qitish maxsus metodikasi fani aqli zaif bolalarni o'qishga, yozishga o'rgatish, og'zaki va yozma nutqini muloqot quroli sifatida

shakllantirish, ularning kognitiv faoliyatini korrektsiyalash, lugʻat boyligini oshirish, ularning shaxsiy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish shartlaridan biri sifatida oʻqitish maqsadlarini amalga oshirish jarayonidir.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab “Ona tili, oʻqish va nutq oʻstirish” oʻquv dasturi quyidagi boʻlimlarni oʻz ichiga oladi:

1. Savodga oʻrgatish va nutq oʻstirish (1-sinf).
2. Oʻqish va nutq oʻstirish (2-9-sinflar).
3. Grammatika, imlo va nutq oʻstirish (2-9-sinflar).
4. Teverak-atrofni oʻrganish yoʻli bilan ogʻzaki nutqni oʻstirish (1-4-sinflar).

Ushbu oʻquv dasturidagi “Oʻqish va nutq oʻstirish (2-9-sinflar) metodikasi ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda oʻqishga oʻrgatish taʼlimi aqli zaif oʻquvchilarni toʻgʻri, tushunarli, ongli, ifodali oʻqishga, ovoz bilan oʻqishga, oʻqilgan matn mazmunini oʻqituvchining savollari yordamida, rasmlar asosida, soʻngra mustaqil hikoya qilishga oʻrgatish vazifasi amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan taʼlim muassasalarida oʻquvchilarni toʻgʻri, tushunarli, ongli, ifodali oʻqishga oʻrgatish boshlangʻich taʼlimning asosiy vazifalaridan biridir. Bu vazifa hech qachon oʻzining dolzarbligini yoʻqotmaydi. Zero, oʻqish inson taʼlimi, tarbiyasi va rivojlanishida ulkan ahamiyat kasb etishini eʼtiborga olgan holda ixtisoslashtirilgan taʼlim muassasalarida oʻquvchilarni toʻgʻri, ravon, ongli, ifodali oʻqishga oʻrgatish boʻyicha ish tizimi keltirilgan. Bu ish tizimi asosida bilish jarayonlari va ogʻzaki va yozma nutq orasidagi uzluksiz bogʻliqlik yotadi.

Oʻqish – bu oʻquvchilar olamni koʻradigan, borliqni va oʻzligini anglaydigan tuynuk.

Oʻqishga oʻrgatish – bu aqli zaif oʻquvchilarga taʼlim-tarbiya berish, oʻqitish, bilish sohasidagi kamchiliklarini korrektsiyalash va ijtimoiy hayotga tayyorlash imkonini beradigan vosita. Oʻqish koʻnikmasi aqliy va nutqiy faoliyatning muhim koʻrinishi sifatidagina shakllanmaydi, balki, taʼlimiy, tarbiyaviy, korreksion-rivojlantiruvchi ahamiyat kasb etadigan,

o'quvchilar tomonidan barcha o'quv predmetlarini o'zlashtirishda, sinfdan va maktabdan tashqari, hamda mustaqil ijtimoiy hayotlarida qo'llaydigan bilim, ko'nikma va malakalarning mujassamlashgan kompleksini tashkil qiladi.

I BOB. AQLI ZAIF BOLALAR UCHUN IXTISOSLASHTIRILGAN MAKTABDA O'QISHGA O'RGATISH VA NUTQ O'STIRISH METODIKASI

1.1. Yordamchi maktabda o'qish darslarining vazifalari va mazmuni

Reja:

1. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish darslarining maqsadi, vazifalari va mazmuni
2. Korreksion ta'limda o'qishga o'rgatish metodikasining tarixiy asosi
3. O'qish ko'nikmasi tushunchasining izohi
4. O'qish ko'nikmasi shakllanganligining psixologik, pedagogik, lingvistik asoslari
5. Aqli zaif o'quvchilarda o'qish ko'nikmasi shakllanishining o'ziga xos xususiyatlari

Zamonaviy ona tili ta'limining muhim vazifalaridan biri – **funksional savodli o'quvchi shaxsini shakllantirish** bo'lib, bu bolaning madaniyatga qo'shilishining muhim shartidir. Funktsional savodxonlikning tarkibiy qismi malakali o'qish bo'lib, u o'qish taktika va strategiyalarini ongli qo'llash asosida kognitiv-kommunikativ vazifalar majmuasini hal qilish imkonini beradi. O'qishga o'rgatish boshqa fanlarni o'qitishdan anchayin keskin farq qiladi. Amaliy nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, o'qishga o'rgatish metodikasi darslarning o'tilishiga bevosita yordam beradigan, har bir darsning yaxshi va samarali bo'lishiga amaliy ko'mak bera oladigan soha deyishimiz mumkin.

Metapredmet² ko'nikma va malakalarni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo'luvchi o'qish ta'limi asosida matnli axborotni to'liq qayta ishlamay turib, bola ijtimoiy-madaniy makonni o'zlashtira olmaydi. Shu munosabat bilan, bizningcha, ushbu vazifani hal qilishning muhim aspekti nafaqat nutqni tushunish va uni grafik ifodalashdan iborat bo'lgan nutqiy faoliyatning retseptiv ko'rinishi sifatida o'qishga o'rgatish, balki tushunish, o'qish maqsadini tahlil qilish va tegishli o'qish strategiyasini tanlash bilan bog'liq bo'lgan mazmuniy o'qishga o'rgatishdan ham iborat.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish ta'limi ilmiy pedagogik fanlar tizimiga mansub bo'lib, ilmning alohida turi bo'lishi uchun qo'yiladigan uchta talabning barchasiga javob bera oladi.

Birinchidan, o'qishga o'rgatish metodikasi o'rganadigan soha ilmdagi boshqa biror o'quv fani tomonidan o'rganilmaydi.

Ikkinchidan, o'qish darslarida turli badiiy asarlar ustida ishlashning optimal va samarali yo'llarini tadqiq etish, adabiy ta'limning nazariy asoslarini ishlab chiqish ulkan ijtimoiy ahamiyat kasb etadi.

Uchinchidan, o'qishga o'rgatish metodikasi fani o'ziga xos ilmiy-tadqiqot metodlariga ega.

“Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish va nutq o'stirish metodikasi” ham xuddi “Ona tili o'qitish maxsus metodikasi” singari o'quv fani sifatida ilmning barcha metodologik talablariga javob beradi va u oliy o'quv yurtlari maxsus pedagogika fakultetining (Oligofrenopedagogika ta'lim yo'nalishi) talabalari uchun mo'ljallangan.

O'qishga o'rgatish metodikasi birinchi navbatda o'qishga o'rgatishning, ya'ni adabiy ta'limning maqsadi va mazmuni haqidagi fandir. Ta'lim jarayonidagi barcha fanlarning asosiy maqsadi va mohiyati o'quvchilarda muayyan sohalarga oid bilimlarning asosini

² Metapredmet – (“meta” – “uchun”, “orqali”, “ustidan”; ya'ni asl predmet doirasidan tashqariga chiqish) hayotning mazmuni, hayotning qiymati haqidagi bilimlarga asoslangan integratsion ta'lim.

shakllantirish, shularning negizida ularning boy ma'naviy olamini yaratishdan iboratdir. Bu vazifani amalga oshirishda badiiy adabiyot bilan teng keladigan birorta soha yo'q deb ayta olamiz. Badiiy adabiyot alohida shaxsga ham, butun jamiyatga ham kuchli ta'sir ko'rsata olish imkoniga ega. U jamiyatning o'z-o'zini anglashida, uni insonparvarlashtirishda beqiyos imkonlarga ega. O'qish ta'limi ijtimoiy ongning ko'rinishlaridan biri sifatida o'zida xalq xotirasini mujassamlashtiradi, uning axloqiy, ma'naviy qadriyatlarini asrlardan asrlarga, ajdodlardan avlodlarga olib o'tadi.

O'qishga o'rgatish metodikasi aqli zaif o'quvchilarning o'ziga xos individual xususiyatlarini, bu o'ziga xosliklarning o'qishga o'rgatish ta'limi bilan bog'liq jihatlarini e'tiborga olgan holda, o'quvchilarga badiiy adabiyot bilan yaqinlashish, yelkadosh bo'lish, ularni tahlil qilish yo'llarini ko'rsatishga yo'naltirilgan. Ayni shu fan yordamchi maktabda o'qish darslarini tashkil qilish, bu darslarda qo'llaniladigan metod va usullar, aqli zaif o'quvchilarning bog'langan og'zaki va yozma nutqlarini shakllantirish va rivojlantirish haqida tasavvur uyg'otadi va bilim, ko'nikmalar tizimini rivojlantiradi.

Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish va nutq o'stirish metodikasi fani ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab va maktab-internatlarining o'qish darslarida badiiy asarlar ustida ishlash yo'llarini tadqiq etishga yo'naltirilgan. Uning o'z ob'yekti va predmeti, maqsad va vazifalari, mazmuni va metodlari mavjud.

Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi fanining ob'yekti uzluksiz o'qishga o'rgatishning dastlabki bo'g'inidagi "O'qish kitobi" darsliklaridan o'rin olgan turli janrdagi badiiy asarlar tarzida ko'rsatish mumkin.

O'qishga o'rgatish metodikasining predmeti uzluksiz o'qishga o'rgatishning dastlabki bosqichida turli janrdagi badiiy adabiyotning o'qitilishiga doir didaktik ta'minot va qonuniyatlar hamda darsliklardan o'rin olgan badiiy asarlarni o'rganishda "oligofrenopedagog-aqli zaif o'quvchining o'zaro munosabatlari" jarayonidir. O'qishga o'rgatish

metodikasining predmeti o'qish darslari hisoblanadi. O'qishga o'rgatishning subyekti, xususan, asosiy maqsadi aqli zaif o'quvchilarga milliy odob-axloq tarbiyasini singdirish, ilmga qiziqishni, shuningdek, ularda g'oyaviy ishonchni, ezgu niyatlarni amalga oshirishda qat'iylik, intizomlilik, vatanparvarlik, bag'rikenglik, mehnatsevarlik kabi faxrli sifatlarni kamol toptirishdan iboratdir. Birgina axloqiy tarbiyaga chuqurroq nazar tashlasak, uni shartli ravishda 3 qismga bo'linganligini ko'ramiz:

1. Axloqiy onglilik.
2. Axloqiy qadriyatlar.
3. Axloqiy his-tuyg'ular.

Axloqiy onglilik – bu mavjudlikning inson ruhiyatida aks etishidir.

Axloqiy qadriyatlar – ajdodlarimizdan meros bo'lib, asrlar davomida to'plangan yaxshilik va yomonlik haqidagi tushunchalardir.

Axloqiy his-tuyg'ularga shaxsning ichki kechinmalarini kiritish mumkin.

Bular barcha qirralari bilan o'qish darslariga daxldor bo'lgan hayotiy kompetensiyalar sanaladi. O'qishga o'rgatish metodikasi ushbu muhim masalalarga shaxsga yo'naltirilgan, differensial, korreksion yondashib, uni hal qilish vazifasini o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

O'qishga o'rgatish metodikasining maqsadi bo'lajak oligofrenopedagoglar kasbiy kompetentligining asosi sifatida aqli zaif o'quvchilarning predmetga oid bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish; bilish jarayonlarini rivojlantirish, og'zaki nutqidagi nuqsonlarni korreksiyalash, bog'langan og'zaki va yozma nutqini shakllantirish va rivojlantirish, axloqiy-estetik va mehnatsevar ruhida tarbiyalash, ma'naviyatini sog'lomlashtirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanish yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Belgilangan maqsaddan kelib chiqqan holda o'qish darslarining boshlang'ich ta'limda o'rganiladigan boshqa o'quv fanlaridan farqli tomonlarini ko'rsatish; boshlang'ich adabiy ta'limga innovatsion yondashuvlarni olib kirish; bo'lajak oligofrenopedagoglarni o'qishga

o'rgatishning ilk bosqichi uchun optimal variantlarni belgilashda zarur bo'lgan bilimlarni egallash va ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirish; turi janrdagi badiiy asarlar ustida ishlash jarayonida ta'limning samarali metod va usullaridan aqli zaif o'quvchilarning intellektual imkoniyatlariga mos holda foydalanish yo'llarini o'rgatish; o'qish darslarida badiiy matndagi boshlang'ich sinf o'quvchi ma'naviyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadigan jihatlarni yoritish hamda undan maqsadga muvofiq tarzda foydalanishni yo'lga qo'yish; oligofrenopedagog va aqli zaif o'quvchining faoliyati hamda ularning o'zaro munosabatidagi o'ziga xosliklar bilan tanishtirish kabi vazifalarni o'z ichiga oladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qishga o'rgatish metodikasining mazmuni o'qishga o'rgatish ta'limida moslashtirilgan o'qitish metodlari, usullari, shakllari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, turli janrdagi badiiy asarlarni o'rganish bilan bog'liq nazariy va amaliy tushunchalar, adabiy matn bilan ishlash jarayonida oligofrenopedagog va aqli zaif o'quvchining faoliyatini tashkil etish yo'llari bilan bog'liq bilimlarni o'z ichiga oladi.

Aqli zaif o'quvchilar bilimi, ko'nikma va malakalariga qo'yiluvchi minimal talablarning belgilanishi qator nazariy ta'limotlar va amaliy tajribalarga tayanadi. Jumladan, L.S.Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan "Dolzarb rivojlanish zonasi" (o'quvchi oldin o'zlashtirgan ko'nikmalari va egallagan bilimlari asosida topshiriqni mustaqil bajaradi) va "Yaqin rivojlanish zonasi" (o'quvchi topshiriqni o'qituvchi va kattalar yordamida bajaradi) nomli ta'limot g'oyalari aynan aqli zaif o'quvchilar uchun o'quv topshiriqlarining bajarilishida muhimdir.

Ta'lim jarayonida o'qishga o'rgatishda qulay psixologik ishchi muhitni yaratish pedagogdan qator kasbiy ko'nikma va malakalarni talab etadi, ya'ni pedagogik jarayonning har bir bosqichida o'quvchi oddiy ishtirokchi yoki hech narsani tushunmayotgan tomoshabin emas, balki o'quv materialini anglab, qayta ishlay oladigan faol ishtirokchi sifatida tan olinishi lozim.

Aqli zaif o'quvchining o'z tengdoshlari davrasida tan olinishi, uning ijtimoiylashuvida muhim omildir. Buning uchun esa, avvalo o'quvchi o'z-o'zini anglashi, o'z-o'zini o'zgartirishi, o'z-o'zini boshqarishi lozim.

O'z-o'zini anglash – bu bilish jarayonlarining turg'un pasayganligini tan olish va mumkin qadar “qodirlik”ka ega bo'lishdir. Buning uchun pedagoglar va o'quvchilarning ota-onalari, yaqinlari ularni havoyi havaslar olamidan real hayot sharoitiga olib kirishlari, moslashtirishlari talab etiladi. Bu tushunchalar aqli zaif o'quvchilarning kamsitilishini emas, balki ularning borligicha tan olinishiga erishish muhimligini taqozo qiladi.

O'qish va nutqni rivojlantirishga qaratilgan hozirgi zamon metodikasi boy tarixiy manbalarga tayanadi. O'qishga o'rgatish metodikasining tarixiy asosi sifatida o'qishga o'rgatishning psixofiziologik tomonlari muammosi bilan shug'ullangan yetakchi psixolog-olimlardan N.Berdyayev, I.Bunakov, I.Kant, V.A.Suxomlinskiylarning falsafiy-pedagogik g'oyalari, maxsus (korreksion) maktablarda o'qishga o'rgatish metodikasini rivojlantirish muammosi bilan A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, M.F.Gnezdilov, I.P.Kornev, R.I.Lalayeva, V.S.Raxmanovalarning tadqiqotlari xizmat qiladi. Bu borada korreksion ta'limda o'qishga o'rgatish metodikasi A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanovalar tomonidan ishlab chiqilganligini ta'kidlab o'tish kerak. Olimlar badiiy asarga “biz bolalarga hayotning u yoki bu tomonini ko'rsatishimiz lozim bo'lgan oyna sifatida qarashimiz” hamda “bolalar asarni shunchaki texnik o'qishlari, oddiy tushunishlari yetarli emas, ular asarni butun vujudlari bilan his qilishlari lozim”, deb ta'kidlaganlar.

A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanovalar metodikasining bu qoidalarida o'qishni o'zlashtirishdagi ahamiyati, uning o'quvchiga axloqiy, estetik ta'siri qanchalik yuqori ekanligi to'g'risida gap boradi. O'qish vazifalari doirasiga bolalarda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va tilning grammatik qurilishlarini o'zlashtirish ustida olib boriladigan

ishni ham kiritgan edi. Ularning tavsiyalariga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni, ilmiy-ommabop maqolalarni o'qishga o'rgatishda ta'lim qonuniyatlarini hisobga olgan holda har xil yondashish kerak. Ular asar turiga bog'liq holda suhbatlar o'tkazish tamoyillarini ishlab chiqdi, xalq og'zaki ijodi va masallar ustida ishlash bo'yicha aniq ko'rsatmalar berdilar. K.D.Ushinskiy o'qish mashg'ulotlarida tabiat manzaralarini kuzatishlarga, ayniqsa katta o'rin ajratar, o'qishda ko'rgazmalilikdan foydalanishni talab qilar, ko'rgazmalilikni ona tilini o'rgatishning asosiy tamoyili deb hisoblar edi. A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova, K.D.Ushinskiylar tomonidan yaratilgan tizim "Tushuntirishga asoslangan o'qishga o'rgatish tizimi" nomini oldi.

A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanovalarning o'qishga o'rgatish jarayonida o'qish texnikasiga va o'qiganini tushunib, qayta hikoya qilib berishga doir obrazli mashqlar bilan birga o'quvchilarning hayotiy bilimlarini boyitadigan va ularning shaxsini rivojlantiradigan yangi qiziqarli interaktiv o'yinlarni kiritish zarurligi to'g'risidagi xulosalari, ularning izdoshlari tomonidan ham qo'llab-quvvatlandi.

O'qish g'oyat murakkab psixik-fiziologik jarayondir. O'qishning amalga oshuvida ko'rish, nutq-harakat, nutq-eshitish analizatorlari qatnashadi. Bu jarayon asosida, B.G.Ananyevning yozishicha, "analizatorlarning va ikkita signal tizimlari muvaqqat aloqalarining nihoyatda murakkab o'zaro ta'sirlanish mexanizmlari yotadi".

Mashhur psixolog B.D.Elkonin o'qishga, uning dastlabki bosqichida, ya'ni o'qish texnikasining shakllanish bosqichida bergan ta'rifida, bu "so'zlarning tovushli shaklini ularning grafik modeli bo'yicha tiklash jarayoni" degan edi. Bu bola harfni ko'rishi, uni differentsiatsiya qilishi, bu qanday harf ekanligini aniqlashi, keyin navbatdagi harfni ko'rishi, uni differentsiatsiya qilishi, bu qaysi harf ekanligini aniqlashi lozim. Bu jarayonda, agar ikkinchi harfni tanib olish vaqti avvalgisini unutish vaqtidan oshib ketmasa, yoki unutish bo'lmasa, bola bo'g'inni tanib olishi mumkin. Bu bosqichlarni esa bola anchayin uzoq vaqtda bosib o'tadi.

Savodga tayyorlash davrida o'qish va yozish harakatini maqsadga muvofiq ravishda bajara olish o'qish va yozish ko'nikmasi deyiladi. Bu ko'nikma bilim egallashni talab qiladi, chunki har qanday ko'nikma bilimsiz shaklanmaydi.³ Bilim esa ko'nikmaga aylanmagan bo'lishi mumkin. Bola berilgan "V, A, T, A, N" harflarning elementlarini, yozuv chiziqlari orasiga qanday joylashtirilishini bilib, uni daftariga yoza olmasligi yoki o'quvchi kartochkada berilgan so'zdagi "VA - TAN" harflarni tanib, so'zni bo'g'inlab yoki bir butun o'qiy olmasligi mumkin. Ushbu tahlilning mazmun-mohiyatini yoritib beruvchi "ko'nikma" atamasini atroflicha yoritish zarur deb hisoblaymiz.

Ko'nikma – bu bilim, tajriba natijasida o'zlashtirilgan harakatni amalga oshirish, ya'ni bir necha marotaba takrorlashlar natijasida avtomatizmga olib keladigan harakat (K.A.Abulxanova-Slavskiy, A.I.Arnoldova, E.A.Orlova).

Ko'nikma – bu ixtiyoriy komponent yordamida amalga oshiriladigan maqsadga yo'naltirilgan harakat: ya'ni, kerak – bajaraman, kerak emas – bajarmayman kabi.

Ijtimoiy hayotda ko'nikmalar juda muhim funksiyani bajaradilar: ya'ni, ular inson hayotini osonlashtiradi va faoliyatini yanada samarali qiladi. Ko'nikma nima ekanligini aniqroq tushunish uchun uning qanday shakllanishini ko'rib chiqish lozim. Bu uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, 4 bosqichdan iborat:

1) dastlabki bosqich – sinov harakatlarining bir necha bor takrorlanishi. Bu bosqichni "osmondagi barmoqlar" deb atash mumkin, chunki bunda insonlar har xil usullarni qo'llash orqali turli xil harakatlarni bir necha martalab takrorlaydilar;

2) analitik bosqich – olingan tajriba va harakatlarni solishtirish, taqqoslash bosqichi. Bu bosqichda bir qancha muddatdan so'ng qaysi usullar orqali natijaga erishish mumkin yoki qaysi usullarning natijasi

³ Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. T.: Noshir, 2009. – 352 b.

yetarlicha bo'lmashligi mumkin, nima foydali va nimani chiqarib tashlash mumkinligi aniq bo'ladi;

3) **sintetik bosqich** – simbioz (bu nima?) nazariya va amaliyot uyg'unligi; tajribalarni tizimlashtirish bosqichi bo'lib, inson bosh miyasida harakatlanish haqida aniq tasavvur hosil qiladi va undan bemalol foydalan oladi, ya'ni bilim, tajriba natijasida o'zlashtirilgan harakatni amalga oshirish;

4) **avtomatlashgan bosqich** – harakatlarni amalga oshirish uchun alohida diqqat talab qilinmaydi, harakatlar avtomatlashgan tarzda amalga oshiriladi.

Amaliyotda "**ko'nikma**" va "**mahorat**" tushunchalari sinonim sifatida qo'llanilib kelinadi. Biroq, biz ularning aniq ta'riflariga e'tibor qiladigan bo'lsak, bu tushunchalar bir-biridan farqli ekanligini ko'ramiz.

Ko'nikma – tor doiradagi aniq tushuncha: ya'ni, kitob sahifasini ochish, "ona" so'zini talaffuz qilish; bu topshiriqni bajarishda oldindan tayyorgarlik ko'rish yoki an'anaviy yondashuv shart emas.

Ko'nikma - bu umumiy funksiya tufayli birlashtirilgan takrorlashda aniqlangan operatsiyalar zanjiri.

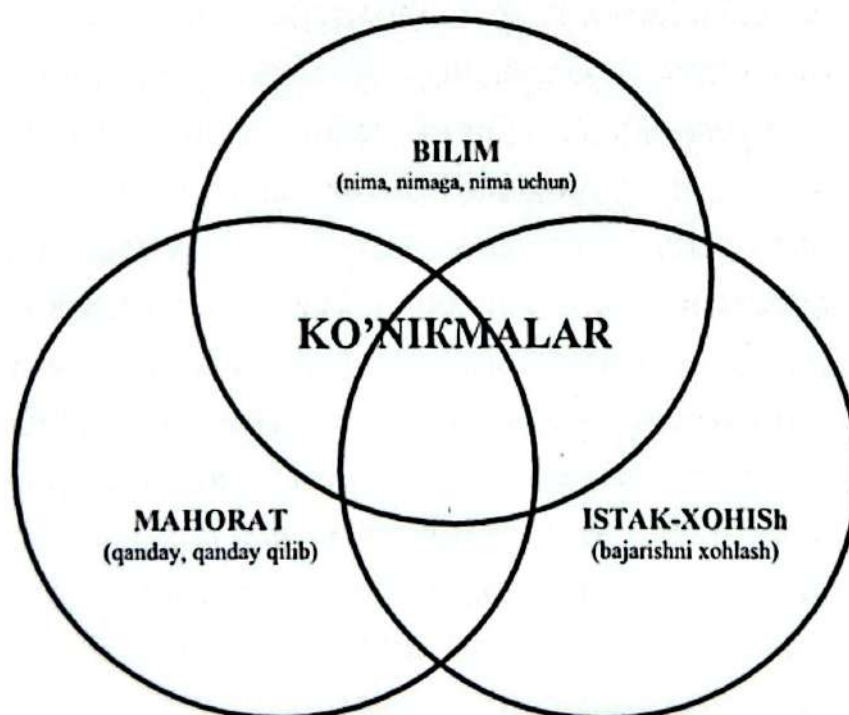
Mahorat esa – keng doiradagi tushuncha bo'lib, ko'nikmalarga asoslanadi.

Inson ongida ko'nikma haqida aniq tasavvur hosil qilinadi va shundan so'ng undan ongli tarzda harakatlarni amalga oshiradi; avtomatlashgan – harakatni amalga oshirish uchun endi alohida e'tibor talab qilinmaydi, ko'nikma avtomatlashgan bo'lib qoladi. O'qish, yozish, qurish, yasash, pianino, dutor chalish, ovqat tayyorlashshakllangan ko'nikmalarga misoldir. Biroq, bunday maqsadli harakatlarning avtomatlashgan ko'nikmaga aylanishi uchun bir necha marotaba mashq qilish zarur.

Dastlab, har qanday ko'nikma insonning ma'lum bir muammoni hal qilishga qaratilgan ongli harakatlarni amalga oshirish natijasida hosil qilinadi. Ta'lim jarayonida harakatning alohida elementlarini bajarish muhimdir. Bu o'quvchiga keyinchalik tez charchamasdan samarali

ishlashiga yordam beradi. O'quvchilar o'qishga o'rgatilayotganda, avvalo tovushlar va harflar bilan tanishtiriladi, so'ng bo'g'inlab, so'ng esa butun so'zni o'qishga o'rgatiladi; ish shu tartibda davom ettiriladi. Shu tarzda, o'quvchilarda o'qish ko'nikmasi shakllantiriladi.

Ko'nikmalarni shakllanish jarayoni modeli

1-rasm. Ko'nikmalarni shakllanish jarayoni modeli

Diagrammada ko'nikma o'zaro bog'liq bo'lgan uchta komponent shaklida taqdim etilgan: bu aslida ko'nikmaning sof tarkibiy qismi sifatida o'qitilishi, odatda reaksiyalar tizimini, harakatlarni muvofiqlashtirishni, faoliyat natijasida ularni muvofiqlashtirishni va shaxsning o'ziga xos moslasha olish qobiliyatini o'z ichiga oladigan faoliyat shartlari, istak-xohishlari va mashqlar natijasida ishlab chiqilgan, olingan bilimlarni amalga oshirish jarayoni, hodisasidir. Soddaroq qilib aytganda, shakllangan ko'nikmalar faoliyat jarayonida harakatlarni nazorat qilishni talab qilmaydi.

Demak, o'qish ko'nikmasi - bu nutqiy faoliyatning bir ko'rinishi bo'lib, harfning grafik belgilarini tovushga aylantirish va idrok etilgan ma'lumotni tushunishdir.

O'qish ko'nikmasining shakllanganligi nutq birligining vizual obrazini (so'zlar, iboralar, jumlar) uning eshitish-nutq-motor-vosita tasviri hamda uning ma'no-mazmuni bilan bog'lanishni, moslashtirishni o'z ichiga oladi. Bu jarayonning o'zaro mustahkam aloqasi har qanday o'qishning (ovoz bilan yoki ovozsiz o'qish) ko'rinishlarida saqlanib qoladi. Bunda birinchi holda nutq-motor komponenti tashqi ifoda etilgan nutqda, ikkinchi holda ichki nutqda amalga oshiriladi.

O'qishga o'rgatish jarayonida bolalar nutqiy mazmunni o'zlarining xayolot dunyosi, atrofdagilar muloqot vaziyati haqidagi bilimlari hisobiga emas, to'g'rirog'i til strukturalari semantikasidan ajratib oladilar. Aqli zaif o'quvchilarda asosini kognitiv mexanizmlar tashkil etuvchi mazmuniy o'qishning asosiy buzilishlari o'ziga xos axborotni topish, uni qayta ishlash, anglash va tushunish qiyinchiliklari bilan bog'liq. Ayni vaqtda mazkur toifadagi bolalarda o'qishning buzilishini korreksiyalashda tafakkur, nutq, nutqiy-tafakkur jarayonlarining o'zaro ta'siri bilan ta'minlanuvchi mazmun hosil qilishning chuqur mexanizmlarini ko'rib chiqishga yetarli darajada e'tibor qaratilmaydi. O'z navbatida, yuqorida qayd qilingan mexanizmlarning buzilishi mazmuniy o'qishning yetarli darajada shakllanmasligiga olib kelishi mumkin. Uning to'liq rivojlanmasligi aqli zaif o'quvchilarning muloqot va faoliyatning ijtimoiylashgan subyektlari sifatida rivojlanishiga xalaqit berib, ularning nutqiy va kommunikativ kompetensiyalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ongli o'qishni mustaqil egallab olgan hamda o'qishning ta'limiy-bilish motivlari rivojlangan o'quvchidagina o'qishga qiziqish yuzaga keladi. Shuningdek o'qish usullarini, matn mazmuni ustida ishlash usullarini bilish, o'z-o'zidan rivojlanmasligi kerak bo'lgan muayyan malaka va ko'nikmalarni egallashlik ham o'qish faoliyatini o'zlashtirishning muhim shartlaridandir. Boshlang'ich maktabda o'qish sifatini oshirishning variantlaridan biri bu o'qishga o'rgatish ishini maqsadga yo'naltirilgan holda boshqarishdan iborat deb hisoblaymiz.

O'qish mahoratining rivojlanishi va o'quvchining to'g'ri o'qish

tajribasi kengayib borishi natijasida oraliq komponentning roli biroz susayadi, nutq birligining vizual obrazi tobora uning ma'nosi bilan bevosita samarali bog'lanib boradi. Biroq, psixologlarning tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sintetik o'qishni shakllantirish bosqichida o'qilayotgan matn tashqi yoki ichki artikulyatsiya bilan amalga oshirilishi matn mazmunini tushunishga yordam beradi.

O'qish ko'nikmasini shakllantirishda ovoz bilan o'qishning ahamiyati katta. Ayni shu holat endigina o'qish ko'nikmasini o'zlashtirayotgan o'quvchiga harf belgilarini uzoq vaqt ongli eslab qolishga va ularni mazmunli og'zaki nutq bilan bog'lashga yordam beradi. Ushbu psixologik-pedagogik qonuniyat o'quvchilar endigina o'qish ko'nikmasini o'zlashtirayotganda ovoz chiqarib o'qishlari shundan keyingina yozma ma'lumotlarni o'zlashtirishning yanada samarali usuli sifatida asta-sekin ovozsiz (ichda o'qish) o'qishga o'rgatilishini belgilaydi. Bu, ayniqsa, aniq artikulyatsiyani vizual-ko'rish, nutq-eshitish va semantik komponentlar o'rtasidagi aloqani o'rnatishda yetarlicha shakllanmagan aqli zaif o'quvchilarga juda muhimdir.

Shuning uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilari, hatto, 7-sinfda ham ovozsiz (ichda o'qish) o'qishdan ko'ra, ovoz chiqarib o'qiganlarida matn mazmunini yaxshiroq tushunadilar. Agar hissiy jihatdan qabul qilinadigan matn aniq bo'lmasa, o'quvchining ko'zlari o'qigan matniga yana qaytib, takroriy o'qishga harakat qiladi. O'qish ko'nikmasini o'zlashtirayotgan o'quvchi uchun o'qigan matnini anglash maqsadida bu orqaga qaytish bo'g'in yoki so'zning takroran o'qilishi bilan birga kechadi. Ushbu psixologik qonuniyat aqli zaif o'quvchilarida o'qish ko'nikmasini shakllantirish jarayonida ham hisobga olinishini taqozo etadi.

Muayyan bir asarni o'qishda ko'plab takrorlashlarning tez-tez o'tkazilishi muhim ahamiyatga ega, chunki, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilari aql-idroki normada rivojlanayotgan o'quvchilarga qaraganda matn ma'nosini tushunishda ko'p hollarda

qiyinchiliklarga duch keladilar. Shu bilan birga, o'qish ko'nikasini shakllantirishni faqatgina bir xilda takrorlash bilan stereotipga aylanmasligi, keraksiz sodir bo'lmashligini ta'minlash muhimdir.

O'qish ko'nikasini egallagan tajribali o'quvchi tomonidan tushunilishi kerak bo'lgan minimal birlik-bu leksik ma'no va semantik munosabatlar bilan birga ifodalovchi (masalan, "oltin bosh" iborasida har bir so'z ma'lum ma'noga ega va iboraning haqiqiy ma'nosi aqlning sifatiga baho berishdir va hokazo.) jumladir. O'qilgan matnlarga semantik ishlov berish nafaqat vizual ravishda qabul qilingan nutq birliklari, balki oldindan aytib berilgan matn darajasida ham sodir bo'ladi. Bu holda semantik taxmin o'qilgan so'z, ibora, jumla asosida paydo bo'lishi mumkin.

Metodist olimlar o'qish ko'nikasini shakllantirishda 3 ta asosiy bosqichdan iborat: analitik, sintetik va avtomatlashgan jarayonni ajratib ko'rsatadilar.

Analitik o'qish bosqichida ko'ruv idrokining birligi bu – harf yoki bo'g'in hisoblanadi.

Bu davrda o'quvchining ko'rish doirasi hali ham cheklangan bo'ladi. O'qilgan so'zning ma'nosini tushunish uning talaffuzidan sezilarli darajada orqada qoladi, sababi bir bo'g'inni boshqasiga biriktirib o'qish, so'zlarni butunligicha o'qishga o'rganganidan so'ng amalga oshadi. Shundan keyingina o'qilgan so'zning ma'nosini "tushunish" mumkin, bu esa juda ko'p vaqtni talab qiladi. O'quvchi bu bosqichda bo'g'inlab o'qish ko'nikasini egallaydi hamda birinchi bo'g'in asosida so'zni bir butun sifatida o'qishga harakat qiladi. Biroq so'zning ma'nosiga taxmin qilish bo'g'in darajasida ishlamaganligi sababli, o'quvchi odatda xato qiladi. Biroq, so'zni o'qishni taxmin qilish harakatining mavjudligi o'quvchining ongli o'qishga bo'lgan xohishini bildiradi.⁴

Sintetik o'qish bosqichining birligi bu – so'z.

⁴ Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения. - СПб., 2006. Лалаева Р.И., Венедиктова Л.В. Дифференциальная диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников. – СПб., 1997.

So'zni o'qish vaqti sezilarli darajada qisqaradi va jumla tarkibidagi so'nggi nutq birligini talaffuz qilish paytiga yaqinlashadi. O'qishda oldinlab ketish rivojlanishda davom etadi. O'qilgan so'zga asoslanib, bu jarayon yanada muvaffaqiyatli kechadi, biroq xatolar ehtimoli hali ham saqlanib qoladi. Odatda, bu xatolar o'qilayotgan matnning umumiy ma'nosini buzilishiga olib kelmaydi, chunki o'quvchilar oldin o'qilgan matnga e'tibor qaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar (shivirlangan so'zdan keyin o'quvchi ovoz chiqarishi va uni talaffuz qilishi kerak). Semantik taxminlardan foydalanishga bo'lgan bu moyillik aqli zaif o'quvchilarda ham yaqqol namoyon bo'ladi, garchi ularda umumta'lim maktabi o'quvchilaridan farqli o'laroq, bu bosqichda taxmin qilishga aylanishi mumkin, buning natijasida ular o'qigan matnlarining ma'nosi buziladi (suv ostiga sho'ng'idi va o'rnidan turdi ... – ular suvga cho'kib ketdi - torting). Har qanday holda ham o'quvchiga keskin tanbeh bermaslik lozim, sababi tendensiyaning (moyillik) o'zi juda ijobiydir. Bu – ravon o'qish ko'nikmasini shakllantirishning ishonchli kalitidir.

Avtomatlashgan o'qish bosqichining birligi – bu ibora yoki jumla.

O'qilgan matnni tushunish o'qilayotgan matnni talaffuz qilish jarayonidan ustun kela boshlaydi, chunki matnning ma'lum bir qismi vizual ravishda qabul qilinadi va o'qilgan matnlarga qaraganda tezroq tushuniladi. Ushbu bosqichda ibora yoki jumla darajasida amalga oshiriladigan ehtimoliy taxminlar deyarli xatosiz bo'lib chiqadi. Ushbu jarayonlarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi natijasida o'quvchilar ravon o'qish ko'nikmasini to'liq o'zlashtiradilar.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab aqli zaif o'quvchilarida o'qish ko'nikmasini shakllantirish jarayoni juda ko'p vaqtni talab qilsada, ushbu 3 bosqich samarali amalga oshirilishi lozim.

1-sinf o'quv yili davomida hamda 2-sinfning birinchi yarmida o'quvchilar analitik o'qish bosqichida, ikkinchi o'quv yilining ikkinchi yarmi va 3-sinf – bu butun so'z bilan o'qish hali to'liq shakllanmagan va o'quvchilar sintetik o'qish bosqichiga o'tmagan oraliq davr. 4-5-sinflarda sintetik o'qish bosqichini o'zlashtirgan bo'lishlari lozim;

biroq, bu o'zlashtirish barcha aqli zaif o'quvchilar uchun xos emas. Ikkinchi va uchinchi bosqichlar orasidagi oraliq 6-sinf bo'lib, 7-sinf dan boshlab o'quvchilar avtomatlashgan o'qish bosqichini o'zlashtirishlari lozim.

Biroq, ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, barcha aqli zaif o'quvchilar o'qish ko'nikmasini o'zlashtirish davomida avtomatlashgan o'qish bosqichini o'zlashtira olmaydilar. O'qish jarayonida matn mazmunini tushunishning buzilganligi, semantik taxminlarning zaif rivojlanishi sabablaridan ushbu bosqichga xos bo'lgan o'qish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Aqli zaif o'quvchilarda bu jarayonning texnik tomoni sifatida ravon o'qish ko'nikmasini shakllantirish mumkin, biroq, to'liq o'qilmagan matn mazmunini oldindan tushunish qobiliyatini o'zlashtira olmaydilar.

To'laqonli o'qish ko'nikmasi quyidagi sifatlar bilan xarakterlanadi: to'g'rilik, ravonlik, o'qilgan matnni anglash, ifodalilik. Aqli zaif o'quvchilarda har bir o'qish sifatini shakllantirish jarayoni yetarlicha o'ziga xosdir. O'ziga xoslik savodxonlik davrida allaqachon namoyon bo'ladi: o'quvchilar harflarni asta-sekinlik bilan eslab qoladilar, o'xshash grafemalarni bir-biriga qo'shib yuboradilar, tovushni harf bilan yetarlicha tez bog'lamaydilar, harf bilan harfli o'qishdan uzoq vaqt davomida bo'g'inlab o'qishga o'tolmaydilar, so'zlarning tovush tarkibini buzadilar, o'qilgan so'zni ma'no, harakat, belgi bilan bog'lashda katta qiyinchiliklarga duch keladilar.⁵

Aqli zaif o'quvchilarda har xil turdagi va darajadagi hissiy-emotsional, nutqiy va intellektual rivojlanishning yetarlicha emasligi xarakterlidir. O'qish ko'nikmasini shakllantirish davrida o'quvchilar o'qish ko'nikmasini o'zlashtirishning turli bosqichlarida bo'ladilar va bu guruh bilan ishlash jarayonida qiyinchiliklarni yanada ortishiga olib keladi. 2-3-sinfda ba'zi o'quvchilar orasida alohida, bir bo'g'inli, sodda so'zlarni bir butunligicha o'qish ko'nikmasini shakllantirish

⁵ Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе: учеб. для студ. дефектол. фак. педвузов. - М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. - 316 с.

mumkin. Biroq, juda ko'pchilik o'quvchilar bu davrda so'z, ibora, jummalarni bo'g'inlab o'qish ko'nikmasini katta qiyinchiliklar bilan o'zlashtiradilar. Bular orasida (6,6 %) harflab o'qish bosqichini davom ettirayotgan o'quvchilar ham mavjud, hattoki, barcha harflarni o'zlashtirmagan (1,6 %) o'quvchilar ham mavjud. O'qish ko'nikmasini o'zlashtirish darajasidagi har xillik yuqori sinflarda ham shunday davom etadi: 5-sinfda ta'lim olayotgan o'quvchilar orasida so'zlarni bo'g'inlab o'qish (30 %), so'zlarni butunligicha o'qish (50 %), ravon o'qish (20 %) ko'nikmasi shakllanadi.⁶

Endigina o'rganilayotgan materialning xususiyatiga ko'ra, aqli zaif o'quvchilar bo'g'in namunalarini juda sekin o'zlashtiradilar. Bu holat tovush va harflarni bir zumda muvofiqlashtira olmaslik, siljita olmaslik, bir tovushni ikkinchisiga qo'shishdagi qiyinchiliklardan ham ko'ra ko'proq o'quvchilar umumlashtirilgan bo'g'in obrazini tushunmasliklari va har bir bo'g'inni mexanik tarzda alohida yodlab qolishga intilishlari bilan bog'liq.

Aqli zaif o'quvchilarga xos yetishmovchilik, muayyan bir usulga qattiq bog'lanib qolish ularga analitik o'qish bosqichidan sintetik o'qish bosqichiga (bo'g'inlardan yaxlit so'zlarga) o'tishga xalaqit beradi. Natijada bo'g'inlab o'qiy boshlagan o'quvchilar hatto juda yaxshi tanish bo'lgan va o'zlashtirilgan leksemalarni ham yaxlit so'z sifatida o'qishga o'tishga qiynaladilar. Va aksincha, birinchi so'zni tez o'qib, ikkinchi va undan keyingi so'zlarni ham xudda shunday tezlik bilan o'qishga urinadilar, odatda, adashadilar. To'g'ri o'qishni rivojlantirish aqli zaif o'quvchilarning ko'rish maydoni cheklangani hisobiga ham sekinlashadi. Ular odatda ayni damda faqat nigohi qaratilgan harf (bo'g'inni) ko'radilar. Bundan tashqari bunday o'quvchilar mazmuniy taxmindan uzoq muddat foydalana olmaydilar, zero bu ularning asosiy nuqsoni – intellektual norasolik bilan bog'liq.

⁶ Аксёнова А.К. Развитие коммуникативной функции речи умственно отсталых старшеклассников на уроках литературного чтения. Автореферат дисс. канд. пед. наук. М., 2003.

Shuningdek, aqli zaif o'quvchilarning o'qish tempi umumta'lim maktablarida o'qiydigan o'quvchilardan farqli ravishda matnning informatsion, leksik va struktura murakkabligiga bog'liq. Matn qanchalik murakkablashsa, o'quvchilar uni shuncha sekinroq o'qiydilar.

Biroq, N.K.Sorokinaning ma'lumotlariga ko'ra, sust o'qiydigan o'quvchilar guruhida o'qish tempida jiddiy tafovut kuzatilmaydi. Balki, bunday o'quvchilar matnga mazmuniy ishlov bermasdan uni texnik jihatdan o'qiydilar. Hatto 8-sinf o'quvchilari ham murakkab matnlarga nisbatan o'qish tempini sekin va notekis oshirib boradilar.

Tovushli analiz va sintezning yetishmasligi, nutq talaffuz tomonining buzilishi, ko'rib qabul qilishning sustligi, past ishchanlik va tarqoq diqqat, lug'at boyligi yetarlicha shakllanmagan va nutq grammatik tuzilishining takomillashmagani, mantiqiy aloqalarni tushunishdagi qiyinchiliklar – bularning barchasi aqli zaif o'quvchilar matnni xato o'qishlariga olib keladi:

harflarni, bo'g'inlarni tushirib qoldiradilar,
o'rnini almashtiradilar, boshqa harfni talaffuz qiladilar,
bir so'zning oxirini boshqa so'zning boshiga qo'shib yuboradilar,
o'qiyotgan qatorni yo'qotadilar va hokazo.

O'qish to'g'riligini buzuvchi, umumta'lim maktablarida ba'zi hollarda uchraydigan xatolar ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi o'quvchilarida juda ko'p uchraydi va yuqori sinflarda ham saqlanib qoladigan, to'g'ri va ravon o'qish ko'nikmasini shakllanish jarayonini sekinlashtiradigan barqaror hodisadir. Ifodali o'qish ko'nikmasida quyidagilar qayd etiladi: o'qish ko'nikmasi shakllanishining boshlang'ich davrida o'quvchilar to'g'ri o'qish tempiga rioya etmaydilar, mazmuniy, mantiqiy to'xtamlarni buzadilar, nutqiy nafasni noto'g'ri taqsimlaydilar, nihoyatda baland yoki nihoyatda past ovozda o'qish xarakterlidir. Umuman u monotonligi bilan ajralib turadi. Matnni to'g'ri o'qish va uni anglashning oshish darajasiga muvofiq uning ifodaliligi ham ortib boradi.

Umumiy aqliy yetishmovchilik va nutqning yetarlicha

rivojlanmaganligi o'qishning tushunarligiga ziyon yetkazadi. V.V.Voronkovaning tadqiqotida boshlang'ich sinf aqli zaif o'quvchilar o'qilgan matnni tushunishda duch keladigan qiyinchiliklar batafsil tahlil qilingan. O'quvchilar hodisalarning sabab aloqadorligini, ularning ketma-ketligini tushunishda qiynaladilar; hammasi ham kattalarning yordamisiz harakatdagi shaxslarning motivlarini, asarning asosiy fikrini tushunavermaydilar. Bunday kamchiliklar ayniqsa asarda tasvirlanuvchi hodisalar va uning ichki mazmuni o'rtasida nomuvofiqlik kuzatilganida yaqqol namoyon bo'ladi. Hatto o'quvchilarning mavjud tajribasi ham asar mazmunini to'g'ri o'zlashtirishga har doim ham yordam beravermaydi. Tashqi o'xshash lahzalar mos kelganida (matn nomi, qahramonlarning bir xil ismlari va hokazo) tasoddiy assotsiatsiyalar faollashadi. Natijada matn parchasi "... butunning qismi bo'lishdan to'xtaydi va o'zining, vaziyat jihatidagina yaqin, ko'p hollarda matn mazmunidan chetga olib ketuvchi assotsiatsiyalariga aylanadi".⁷

O'qilgan matnning mazmunini alohida parchalarda qabul qilish personajlar va harakat joylarining ko'payishi bilan murakkablashadi. Bunday vaziyatlarda o'quvchilar odatda harakatlanuvchi shaxslar sonini qisqartiradilar va bir qahramonga tegishli xatti-harakatlarni boshqasiga taalluqli qilib talqin qiladilar. Ko'rgazmali-obrazli tafakkurning buzilganligi hikoyada tasvirlangan vaziyatni noaniq, ba'zan buzib tasavvur qilinishiga olib keladi. O'quvchilar lug'at zahirasiining kambag'alligi, ko'p so'zlarning ma'nosini noaniq tushunish, obrazli ifodalarning mohiyatini anglay olmaslik, ko'chma ma'noda qo'llangan so'z birikmalarini tushunmaslik o'qilganning mazmunini o'zlashtirishni yanada qiyinlashtiradi.

O'quvchilar sinfdan sinfga o'tgani sari o'qilgan matnni tushunishi yaxshilanib boradi. O'quvchilar nafaqat matnda keltirilgan axborotni, balki axborot birliklari o'rtasidagi mazmuniy aloqadorlikni to'g'ri

⁷ Воронкова В.В. Дифференцированный подход в коррекционно-развивающем обучении русскому языку умственно отсталых школьников I - IV классов. Автореферат дисс. по ВАК РФ 13.00.01, доктор пед. наук. М., 2001.

anglaydigan mavzular doirasi ham kengayib boradi. Biroq yuqori sinf o'quvchilarida ham o'qilganni fragmentli (parcha, parcha, sodda) qabul qilish saqlanib qoladi. Bundan tashqari o'qish tempining rivojlanganlik darajasiga ko'ra bayonning alohida qismlarini tushirib qoldirish ortadi, bu esa o'qilganni to'liq tushunmaslikka, noaniq talqin qilishga olib kelishi mumkin (kichik sinflardan farqli o'laroq mazmun strukturasi buzilishi kamroq uchraydi). Asarning bosh g'oyasini anglash bilan bog'liq qiyinchiliklar ham to'liq yengib o'tilmaydi. Bularning barchasi tafakkur operatsiyalarining buzilishi o'quvchilarning o'qishning boshqa istalgan sifatlaridan ko'ra ko'proq tushunib o'qish ko'nikmasini egallash imkoniyatlarini cheklaydi.

O'qish darslari aqli zaif o'quvchilarni ma'naviy, estetik va ekologik tarbiyalashning ta'sirchan vositasidir. Aynan shu mashg'ulotlarda o'quvchilar ona tabiatning go'zalligini anglay boshlaydilar, ona yurt tarixi bilan, kattalar va o'quvchilarning turli xatti-harakatlari bilan tanishadilar, ularga baho berishni o'rganadilar.

Asarning tarbiyaviy ta'sir kuchi uning emotsional ifodaliligi, oligofrenopedagogning mazmunni yetkazib bera olish, uni o'quvchilarning tuyg'ulari, kechinmalari bilan bog'lay olish mahoratiga bog'liq. O'qish ta'limi jarayonida o'quvchilar har tomonlama umumiy rivojlanadi, ularning olam haqidagi tasavvurlari kengayadi. O'quvchilar kattalar, ularning mehnati, tabiat haqida juda ko'p bilimlarni bilib oladilar. Ma'nolari izohlanadigan, ko'p marta takrorlash orqali mustahkamlanadigan juda ko'p so'zlar bilan tanishadi. Bundan tashqari lug'at ishi jarayonida o'quvchilarga tanish so'zlarning ma'nolari kengaytiriladi va aniqlashtiriladi. O'qish darslari o'quvchilarning bog'langan nutqini rivojlantirish imkonini yaratadi.

Zero, o'qish – nutqni rivojlantirish demakdir.

O'qilgan matnni bog'langan nutqda bayon etish malakasi yildan-yilga takomillashib boradi: 2-sinfda o'qish ko'nikmasini shakllanishi, o'qilgan matn yuzasidan savollarga javob berish, 8-9-sinfda o'rganilgan asardan tashqari avval ko'rilgan va eshitilgan materialni ham qo'shgan

holda ijodiy so'zlashgacha shakllanib, rivojlanishda davom etadi. O'quvchining boshqa fanlardan o'zlashtirish samaradorligi uning o'qish malakasi qay darajada rivojlanganiga bevosita bog'liq. Psixolog B.G.Ananyev qayd qilib o'tganidek, o'quvchilar avval o'qish va yozishni o'rganadilar, keyin esa o'qish va yozish vositasida o'rganadilar.⁸

O'qish darslarining asosiy vazifasi – to'g'ri, ravon, tushunib va ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirish.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida maxsus vazifalar bilan bir qatorda o'qish ta'limi jarayonida kamchiliklarni korrektsiyalashni ham o'z ichiga oladi. Aqli zaif o'quvchilarning talaffuzi to'g'rilanadi, diqqati nisbatan barqarorlashadi, xotirasi takomillashadi, mantiqiy fikrlashdagi ayrim nuqsonlar yumshatiladi, xususan voqealar ketma-ketligi va ular o'rtasidagi sabab-oqibat aloqadorliklarini o'rnatish yaxshilanadi. O'qilgan matn mazmuni ustidagi ish obrazli qabul qilishdagi kamchiliklarni tuzatishga, o'quvchilarning lug'atini faollashtirishga, monologik nutqdagi buzilishlarni u yoki bu darajada bartaraf qilish, so'zli tafakkur sistemasini takomillashtirishga yordam beradi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'qish bo'yicha didaktik vositalar strukturasi dastur talablari asosida tuziladi. 2-6-sinflarda sharhlab-tushuntirishga asoslangan o'qishdan foydalaniladi. U o'z navbatida ta'limning butun bir sistemasidan iborat bo'lib, ular davomida o'quvchilarda o'qish texnikasi takomillashadi, asarlarni tahlil qilish qobiliyati rivojlanadi, qahramonlar xatti-harakatlarini va hodisalarning sabablarini tushunadilar. Tahlil materialni o'quvchilarning hayoti va tajribalari bilan bog'liq bo'lgan muayyan mavzular bo'yicha guruhlash orqali (bu tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar, axloqiy-etetik muammolar («Nima yaxshi-yu, nima yomon?», «Bizning oila», «Vatanimiz tabiati») va boshqalar bilan) ta'minlanadi. Materialning bunday joylashuvi asarlarni tahlil qilishda hozirgi vaqtda tabiatda kuzatiladigan mavsumiy

⁸ Ананьев Б.Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом.- Известия АПН, вып. 70, с. 106.

o'zgarishlar, maktab va sinf voqealari, o'quvchilarning harakatlari va ishlariga tayanishga imkon beradi.

5-sinfдан boshlab o'quvchilarning Vatan tarixi bo'yicha bilimlari asarlar tahliliga jalb qilinadi. O'qilgan matnni tushuna olish asarlarni janriga ko'ra maxsus saralash orqali ham erishiladi. 2-6-sinflar uchun o'qish kitoblariga, qoida tariqasida, kichik shakldagi, ya'ni hajman katta bo'lmagan, ammo syujeti tushunarli bo'lgan asarlar kiritiladi: qisqa hikoyalar, ertaklar, she'rlar, masallar, maqollar, topishmoqlar va boshqalar.

Darsliklarda badiiy asarlardan tashqari ilmiy-ommabop maqolalar ham joylashtirilgan. Boshlang'ich sinflar uchun darsliklardagi asarlar mazmuni og'zaki nutqni rivojlantirish darslarining mavzularini ko'p jihatdan aks ettiradi.

7-sinfдан boshlab adabiy o'qish deb nomlanadigan dars boshlanadi. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilari o'zbek adabiyoti mumtoz namoyondalarining asarlari yoki ushbu asarlardan olingan parchalar bilan tanishadilar, zamonaviy yozuvchi va shoirlarning asarlarini o'qiydilar, mualliflarning tarjimai holini o'rganadilar. Materialning xronologik tartibda joylashtirilishi oligofrenopedagogga o'qish yakunida o'quvchilarning mumtoz va zamonaviy adabiyot sohasidagi bilimlarini tizimlashtirish imkoniyatini beradi.

Matnlar hajmi sezilarli darajada oshadi, ularning syujeti va ifodalash obrazlilik murakkablashadi, materialning janr xususiyatlari yanada xilma-xil bo'ladi. 7-9-sinflar uchun hikoyalar, she'rlar, ertaklar, darsliklardan tashqari katta shakldagi badiiy asarlardan parchalar (ertaklar, hikoyalar, masallar) beriladi. Asarlar mazmunini murakkablashtirish nafaqat o'quvchilar tajribasini yangilash, balki asarda tasvirlangan ma'lum bir davr, ijodkorlik manbai bo'lgan muallifning tarjimai holi va boshqalar haqida bilimlarni shakllantirishni talab qiladi.

O'qish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish ketma-ketligi ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari uchun fan bo'yicha dastur bilan belgilanadi. 2-sinfda o'quvchilarda imloviy jihatdan bo'g'inlab to'g'ri

o'qish, savollarga javob berish ko'nikmalari shakllanadi. 3-sinfda bo'g'inli o'qish bo'yicha ish davom ettirilib, keyinchalik tarkibiy jihatdan oddiy ikki bo'g'inli so'zlarni butun so'zlar sifatida o'qishga o'tiladi. O'quvchilar o'qigan materialning mazmunini matnga yaqinroq qilib aytib berishga o'rgatiladi. 4-sinfda o'quvchilar butun so'zlarni o'qish malakasini egallashda davom etadilar.⁹

O'quvchilar so'zlarning to'planish darajasiga ko'ra urg'uli va urg'usiz unlilar, jarangli va jarangsiz undoshlar haqidagi bilimlarning o'zlashtirilishi bilan asta-sekin orfoypik o'qishga o'tadilar. Ular urg'uni to'g'ri qo'yib o'qishni, so'z oxiridagi jarangli undoshlarni jarangsizlashtirib o'qishga o'rganadilar. Xuddi shu sinfda ikkinchi yarim yillikdan o'quvchilar oddiy matnlarni ovoz chiqarmay (ichlarida) o'qiy boshlaydilar, o'qiganlarining mazmunini shaxslarda yetkaza boshlaydilar.

4-sinfda to'g'ri, tushunarli va ifodali o'qish malakalari mustahkamlanadi. O'quvchilar ovoz chiqarib va ichlarida o'qiydilar, o'qilgan matnni to'liq va tanlab so'zlab berishni o'zlashtiradilar.

5-sinfda o'qish texnikasi takomillashib boradi, 6-sinfda esa o'quvchilar ravon o'qishga o'rgangan bo'lishlari kerak. Shundan keyin (keyingi sinflarda ham) asosiy e'tibor o'qishni tushunishga qaratiladi. Shu munosabat bilan o'qilgan asardagi asosiy fikrni ajratib ko'rsatish, personajlar harakatlariga o'z munosabatini ifodalash, ularga tavsif berish, ifodali lisoniy vositalarni topish, matnni to'liq va qisqacha so'zlab berish, hikoya qiluvchining qiyofasi o'zgarishi bilan asarni qismlarga bo'lib, ularga nom berish malakalari hosil qilinadi. Ushbu dastur mazkur toifadagi o'quvchilarning psixofizik xususiyatlarini hisobga olgan holda o'quvchilarda mavjud bo'lgan rivojlanish kamchiliklarini korreksiyalashga va kompensatsiyalashga qaratiladi.

Ma'lumki, o'quvchilar barcha o'quv fanlarini faqat nutqi va lug'at boyligi yetarlicha shakllanganida muvaffaqiyatli o'zlashtirishi mumkin.

⁹ Гнездилов М.Ф. Обучение русскому языку в начальных классах вспомогательной школы. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1992. - 101 стр.

Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarni o'qishga o'rgatishda pedagogning vazifasi ularda to'g'ri, ravon, ongli, ifodali o'qish bo'yicha mustahkam ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchilarni badiiy adabiyot olami bilan tanishtirish, kitob bilan mustaqil ishlash; obrazli tafakkurni rivojlantirish, axloqiy fazilatlarni tarbiyalashdan iborat.

O'qish ko'nikmasini shakllantirish bo'yicha tizimli ravishda olib boriladigan korreksiya mashqlari ta'lim jarayonida amalga oshirilsa, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari dasturi bo'yicha ta'lim olayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilari o'rtasida o'qish sifatini oshirishga erishish mumkin.

V.G.Petrova aqli zaif o'quvchilar nutqining xususiyatlarini tahlil qilib, nutq buzilishlarini keltirib chiqaradigan turli xil omillar majmuasini aniqlaydi, bunday o'quvchilarda anormal rivojlanish va nutq buzilishlarining asosiy sababi kognitiv faollikning kam rivojlanganligi ekanligini ta'kidlaydi. Analitik va sintetik faollik darajasining pasayishi fonematik idrokning buzilishida, nutq tovushlarini farqlash bo'yicha murakkab aqliy faoliyatda namoyon bo'ladi.¹⁰

Aqliy rivojlanishning yaqqol notekisligi, intellekt tuzilishining ayrim xususiyatlari, ixtiyoriy diqqat va xotiraning yetishmasligi kabilar o'qish buzilishining sababidir. Noqulay tashqi omillarni (atrofdagilarning noto'g'ri nutqi, ikki tillilik, nutqiy aloqalarining yetishmasligi, noqulay oilaviy muhit) hisobga olish lozim. Analitik-sintetik faoliyat umumiy rivojlanmaganligi munosabati bilan bunday o'quvchilarda barcha til umumlashmalarini shakllantirish qiyin kechadi, ular til qonuniyatlarini oddiy o'quvchilarga qaraganda sekin va sifat jihatidan o'zgacharoq o'zlashtiradilar. Atrofdagi olam haqidagi tasavvurlarning cheklanganligi, muloqotning sustligi, qiziqishlarning pastligi, nutqiy aloqaga bo'lgan ehtiyojning kamayishi aqli zaif o'quvchilarda nutqning sekin va anormal rivojlanishiga olib keladigan muhim omillardir. Aqli

¹⁰ Петрова, В.Г. Развитие речи и познавательная деятельность умственно отсталых школьников: Автореф. дис. ...д-ра психол. наук / В.Г. Петрова. М., 1975. 42 с.

zaif o'quvchilarda nutqning buzilishi tizimli xarakterga ega. Bunday o'quvchilarda nutqiy bayonlarni yaratish operatsiyalari va darajalari (semantik, lingvistik, sensorimotor darajalar) turlicha buziladi.

Aqli zaif o'quvchilarda nutqning buzilishi namoyon bo'lishi, mexanizmlari hamda darajasi bo'yicha xilma-xil bo'lib, ularning oqibatlari turli xil o'qish buzilishlarini keltirib chiqaradi (G.A.Kashe, R.I.Lalayeva, V.G.Petrova).

Aqli zaif o'quvchilarning o'qishni o'zlashtirish jarayoni sekin kechadi, sifat jihatidan o'ziga xosligi va muayyan qiyinchiliklar bilan ajralib turadi. Bu o'quvchilardagi barcha o'qish jarayonining xatolarini 5 guruhga bo'lish mumkin:

a) harflarni o'zlashtirmaslik.

Aqli zaif o'quvchilarda turli darajada harflarni o'zlashtirmaslik kuzatiladi: bir nechta (harflardan 20-25 tagacha) harfni o'zlashtirmaslikgacha. Harflarni o'zlashtirmaslik 1-sinf o'quvchilarining 70 %ida va ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari 2-sinf o'quvchilarining 50 %ida uchraydi;

b) harflab o'qish.

Ba'zi hollarda, o'quvchilar hatto harflarni birma-bir nomlab, alohida bo'g'inlarni birlashtira olmaydi. Boshqalarida, o'quvchilar harflarning alohida nomlanishidan so'ng, bo'g'inni birgalikda talaffuz qiladilar. O'qish buzilishi bo'lgan 2-sinf o'quvchilari orasida harflab o'qish o'quvchilarning 70 % ida kuzatiladi. 3-sinfda harflab o'qish o'quvchilarning 55 % ida uchraydi;

v) so'z, tovush va bo'g'in tuzilishining buzilishi.

So'z, tovush-bo'g'in tuzilishining ko'plab buzilishlari qayd etilgan, ular tabiatan har xil: a) qo'shib o'qish paytida undoshlarning tushib qolishi; b) undosh va unlilarning qo'shilmay qolishi; tovushlarni qo'shish (yomg'irda-yomig'irida); d) tovushlarni almashtirish (oftob -otfob); e) bo'g'inlarning tushib qolishi yoki almashinishi (arava-avara). 2-sinfda o'qish ko'nikmasi shakllanmagan aqli zaif o'quvchilarning 68 % ida, 3-sinfda o'quvchilarning 60 % ida so'zlarning xato o'qilishi kuzatiladi;

g) o'qishni tushunishning buzilishi.

So'zlarni, jumalarni, matni tushunishdagi qiyinchiliklar 2-sinfda o'qish buzilishi bo'lgan o'quvchilarning 17 foizida qayd etilgan. 3-sinfda disleksik o'quvchilarning 60% o'qiganlarini tushunishda qiyinaladi;

d) agrammatizmlar.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilarida sintetik o'qish texnikasi bosqichida, ayniqsa, 2-3-sinfdan boshlab paydo bo'ladi. Ular so'zning morfologik tuzilishini buzishda, qo'shimchalarni almashtirishda, ularni tushunish va o'qish jarayonida ulardan foydalanishning buzilishida namoyon bo'ladi.

Aqli zaif o'quvchilarida o'qish qobiliyatining barcha tarkibiy qismlarida buzilishlar mavjud: o'qish usuli, to'g'ri o'qish, o'qishni tushunish, qayta hikoya qilish, o'qishning ifodaliligi. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilarida o'qishning buzilishi ko'pincha 1-2-sinfda alohida emas, balki murakkab ko'rinishda, ya'ni turli shakllar uyg'unligida namoyon bo'ladi. Bu bilish faoliyatining rivojlanmaganligi, og'zaki nutqning buzilishi bilan bog'liq. Ta'kidlash joizki, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'qish ta'limi ikki bosqichga bo'linadi: sharhlab (tushuntirib) o'qish, adabiy o'qish.

Tushunarli (sharhlab) o'qish – birinchi navbatda asarlarni darsliklarga mavzuviy tamoyilga asoslanib, joylashtirishni nazarda tutadi. Asarning mazmunini tushuntirish va uni tahlil qilish o'quvchilarning tajribasiga yoki hozirgi vaqtda ularning ko'z o'ngida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga asoslanadi.

Adabiy o'qish – materialni o'zlashtirishning monografik (xronologik) tamoyiliga asoslanadi. Birgina yozuvchining ijodini o'rganish uchun bir necha darslar beriladi. Asarni tushuntirish va tahlil qilish o'quvchilarning bilimlariga asoslanadi, lekin ularning tajribasiga tayanish ham istisno qilinmaydi. Yozuvchining tarjimai holi o'rganiladi. Ham kichik, ham katta shakldagi asarlardan foydalaniladi. Dostonlar, hikoyalar, she'rilar, romanlardan parchalar, balladalar paydo bo'ladi.

Bunday o'quvchilarda to'g'ri o'qish muayyan qiyinchiliklar bilan shakllanadi. J.I.Shif, M.F.Gnezdlov, V.G.Petrova, R.I.Lalayeva, V.V.Voronkova singari qator tadqiqotchilar aqli zaif o'quvchilar so'zning tovush tarkibini buzish bilan bog'liq juda ko'p xatolarga yo'l qo'yishlarini qayd qilganlar. O'quvchilarning taxminan 80% birinchi yilda to'g'ri o'qish bilan bog'liq turli buzilishlarga yo'l qo'yadilar. Afsuski, to'g'ri o'qish buzilishi yuqori sinflarda ham kuzatiladi. To'g'ri o'qish bo'yicha ishlar 1-3-sinflarda faol olib boriladi, zotan, o'qiladigan material u qadar katta hajmga ega bo'lmaydi."

Ma'lumki, analitik-sintetik faoliyatdagi kamchiliklar va nutq tajribasining cheklanganligi sababli, aqli zaif o'quvchilar o'qish ko'nikmasini o'zlashtirish jarayonida muayyan qiyinchiliklarni boshdan kechirishadi, bu muammo har doim ham muvaffaqiyatli yechimini topa olmaydi. Shu sababli, ko'plab olimlar va metodistlarning say-harakatlari aqli zaif o'quvchilarda o'qish ko'nikmasini shakllantirish va rivojlantirish vositalarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, bu o'qish ko'nikmasini yanada muvaffaqiyatli shakllantirishga yordam beradi.

Korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim jarayonida aqli zaif o'quvchilarda o'qish ko'nikmasini shakllantirish, kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashda badiiy asarlarni o'qish va tahlil qilish va o'quvchining shaxsiy ijodkorlik qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi. O'qish ko'nikmasini shakllantirishda badiiy asarni o'qish va tushunish bilan bog'liq ikkita talab qo'yiladi: birinchidan, o'quvchilar namunadagi asar mazmunini tushunsin, ikkinchidan, asarda qalamga olingan voqea-hodisalarni ongli his qila bilsin. Shunday qilib, o'qish jarayoni ikki o'zaro bog'liq jihatlardan iborat bo'lib, bular ko'rish va tovush-eshitish-nutq-harakat mehanizmlarini

" Воронкова В.В. Дифференцированный подход в обучении умственно отсталых детей младшего школьного возраста на примере усвоения русского языка: монография / В.В. Воронкова. – АСОУ, 2016. – 200 с. Лалаева Р.И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников: Учебно-методическое пособие / Р.И. Лалаева, Л.В. Венедиктова. – СПб: Издательство «Союз», 2003. – 224 с. Петрова В.Г. Психология умственно отсталых школьников: Учебное пособие / В.Г. Петрова, И.В. Беликова. – М.: Академия, 2002. – 160 с.

qamrab oluvchi mazmun va texnik jihatlardir. Va garchi bu jarayon bir butun yaxlit tushga ega bo'lsa-da, uni tashkil qilgan jihatlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi turlicha kechadi va bir qator pog'onalarni bosib o'tadi.

Yuqorida aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, o'qish ko'nikmasini muvaffaqiyatli o'zlashtirish uchun o'quvchi quyidagi: tinglash, tushunish, anglash qobiliyati, vaziyatni boshqarish qobiliyati, bayonni rejalashtirish va amalga oshirish qobiliyati; qayta hiko'ya qilish, mulohaza qilish istagi, mulohaza normalari va qoidalarini bilish, nutqni nazorat qilish kabi adabiy o'qish ko'nikmasiga ega bo'lishi lozim. O'quvchilarda o'qish ko'nikmasi yoshlikdan avvalo oilada, so'ngira ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida shakllantirib boriladi. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida koreksion-rivojlantiruvchi ta'lim jarayonida ko'rgazmali-didaktik o'yinlar asosida o'quvchilarda o'qish ko'nikmasini shakllantirish samarali kechishi kafolatlanadi. Demak, o'quvchilarni o'qishga o'rgatish, ularning o'qish sur'atini oshirish, ifodali va ongli o'qish elementlarini shakllantirish, tarbiyalash o'qish darslarining muhim vazifalari hisoblanadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ijtimoiy pedagogik zarurat sifatida ona tili ta'limining muhim vazifalarini yoring.
2. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi bo'limining maqsadi - ?
3. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi bo'limining vazifalari - ?
4. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi bo'limining predmeti - ?
5. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi bo'limining ob'yekti - ?
6. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qishga o'rgatish metodikasi bo'limining mazmuni - ?

7. L.S.Vigotskiy tomonidan ishlab chiqilgan “Dolzarb rivojlanish zonasi” ta’limotining mazmunini yoriting.
8. “Yaqin rivojlanish zonasi” ta’limoti mazmunini yoriting.
9. O’qishga o’rgatish metodikasining tarixiy asoslarini yoriting.
10. O’qish g’oyat murakkab psixik-fiziologik jarayon ekanligini yoriting.
11. O’qish ko’nikmasi — bu ?
12. O’qish ko’nikmasining shakllanish jarayonini yoriting.
13. O’qish mahoratining rivojlanishi nimalarga bog’liq?
14. O’qish ko’nikmasini shakllantirish bosqichlarini yoriting.
15. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab aqli zaif o’quvchilarida o’qish ko’nikmasini shakllantirish jarayoni davrlari.
16. To’laqonli o’qish ko’nikmasi qanday sifatlar bilan xarakterlanadi?
17. O’qishga o’rgatish jarayonida aqli zaif o’quvchilarning qanday o’ziga xos xususiyatlari salbiy ta’sir ko’rsatadi?
18. Asarning tarbiyaviy ta’sir kuchi va uning emosional ifodaliligini yetkazib berish nimalarga bog’liq?
19. O’qish darslarining asosiy vazifasi — bu ?
20. Ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida o’qish bo’yicha didaktik vositalar strukturasi tuzilishini yoriting.
21. O’qish ko’nikmasini shakllantirish va rivojlantirish bosqichma-bosqich qanday amalga oshiriladi?
22. O’qish ko’nikmasini shakllantirish bo’yicha tizimli ravishda olib boriladigan korreksion mashqlarni yoriting.
23. Aqli zaif o’quvchilarning o’qishni o’zlashtirish jarayonida qanday qiyinchiliklarga duch keladilar?
24. Aqli zaif o’quvchilarning o’qishni o’zlashtirish jarayonida uchraydigan o’qish xatolarini necha guruhga bo’lish mumkin?
25. Ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalarida o’qish ta’limi necha bosqichga bo’linadi va ularni izohlang.

1.2. O'QISH MALAKASINING ASOSIY JIHATLARINI SHAKLLANTIRISH

Reja:

1. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish ko'nikmasining ilmiy-nazariy asoslari
2. O'qish ko'nikmasi shakllanganligining asosiy belgi va sifatleri
3. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish darslarida olib boriladigan asosiy ish turlari

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilariga ona tilini o'qitishning butun tizimi yo'nalishlari A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, M.F.Gnezdilov, E.N.Gruzinseva, I.A.Katkova, I.P.Kornev, V.S.Raxmanova tadqiqotlari asosida o'rganiladi hamda aniq metodlarni ishlab chiqish, aqli zaif bolaning yoshga bog'liq rivojlanishining har bir bosqichi bilan bog'liq holda, sodadan murakkabga, notanishdan tanishgacha o'rganish talabi, o'quv jarayonida aqli zaif maktab o'quvchilarining saqlanib qolgan qobiliyatlariga tayanish va ularning rivojlanishidagi nuqsonlarni tuzatish zarurati masalalari tadqiq qilinadi.

Turli xil yoshdagi aqli zaif bolalar uchun korreksion-rivojlantiruvchi ta'limning o'rni, ayniqsa, individual va differensial yondashuv tamoyillari V.V.Voronkova, L.S.Vigotskiy, A.N.Graborov, I.V.Yevtushenko, N.N.Malofeyev, V.M.Mozgov va boshqalar tomonidan qayd etilgan.

Aqli zaif bolalarni o'qishga o'rgatish jarayoni quyidagi qoidalar bilan qo'llab-quvvatlanadi: funksiyalarning tushib qolishi yoki buzilishi yuqori aqliy jarayonlarning shakllanish va rivojlanish imkoniyatlarini yo'qotishiga olib kelmaydi, analizator tizimi buzilganda yangi aloqalar, atrofdagi haqiqatni idrok etishning yangi usullari rivojlanadi (P.K.Anoxin, V.V.Voronkova, L.S.Vigotskiy, P.M.Zalyubovskiy, M.I.Zemsova, A.M.Zimkina, A.G.Litvak, M.S.Pevzner, L.I.Solnseva).

Oligofrenopedagogika ta'lim sohasida o'qishga o'rgatish muammosi A.K.Aksenova, T.A.Altuxova, V.V.Voronkova, G.M.Guseva,

I.V.Kolomitkina, S.V.Komarova, M. I.Shishkova, P.Pulatova, V.S.Raxmanova, N.V.Sosedova va boshqalarning ishlarida rivojlandi.

Metodist olimlar aqli zaif bolalarni o'qishga o'rgatishda oligofrenopedagogika ta'limida asos solingan an'analarga tayanadilar: bolalarning bilim, ko'nikma va malakalarni egallash imkoniyatlarini hisobga olgan holda ularning bilim faolligini oshirish uchun maqbul shart-sharoitlarni yaratish; milliy korreksion maktabda qo'llaniladigan umumiy didaktik prinsiplar: ta'limni tarbiyalash va rivojlantirishga yo'naltirish; kadrlar tayyorlashning ilmiy mohiyati va qulayligi; tizimli va izchil mashg'ulotlar, ta'limning hayot bilan aloqasi; o'qitishda korreksiya prinsipi; ko'rish prinsipi; o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan vijdonliligi va faolligi; individual va differensial yondashuv; bilim, ko'nikma va malakalarning mustahkamligi.

Aqli zaif o'quvchilar tomonidan ona tilini o'zlashtirish jarayonini o'rganish, ona tilini o'qitish tajribasi asosida olib borilgan tadqiqotlar (A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, G.M.Guseva) murakkab nuqsonlari bo'lgan aqli zaif maktab o'quvchilari uchun dolzarb ahamiyatga ega bo'lgan ba'zi muhim uslubiy qoidalar, ya'ni ta'limning kommunikativ yo'nalishi; ishning ikkita yo'nalishini amalga oshirishda birlik: nutq va fikrlashni rivojlantirish; o'quvchilarning til va nutq faoliyatining majburiy motivatsiyasi; bolalarning ta'lim faoliyatida til tuyg'usini shakllantirish va unga tayanish; nutqning og'zaki va yozma shakllari o'rtasidagi munosabatlarni ularning rivojlanishi jarayonida ilgari surishga imkon berdi (V.V.Voronkova, s.37).

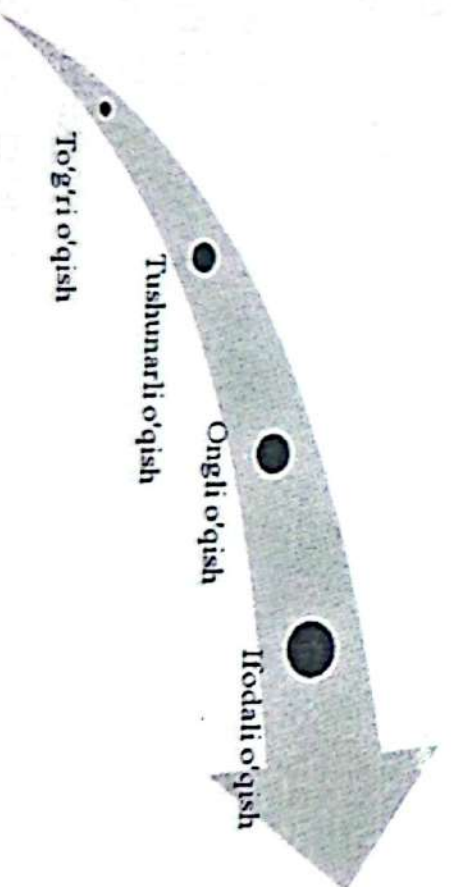
Umumta'lim maktablarida, shuningdek, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida o'qishga o'rgatishning asosiy metodi K.Abdullayeva, A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova, K.D.Ushinskiy tomonidan ishlab chiqilgan. Bu yurtimiz metodist tadqiqotchilari tomonidan fonetika, tilshunoslik va boshqa ilm-fan sohalaridagi yangi yutuqlarni hisobga olgan holda takomillashtirilgan zamonaviy ovozi analitik-sintetik metoddir. A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova ushbu metodni ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda

qo'llashning o'ziga xosligini aniqlab, aqli zaif o'quvchilarni o'qitish shartlariga moslashtirilgan holda tatbiq etdi.

O'quvchilarning to'laqonli o'qish ko'nikmasini egallashi – bu qolgan barcha maktab o'quv predmetlari bo'yicha ta'lim olishning ro'ydevori, axborot olish va, muhimini, o'zaro muloqotning asosiy manbai. O'qish jarayonining ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan ham kam emas. O'qish ko'nikmasining muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi o'quvchida bilish faoliyatining umumiy rivojlanish darajasini ko'rsatuvchi mezonidir, shu bilan birga o'qishga o'rgatish jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar o'quvchida psixik jarayonlar (sezgi, idrok, diqqat, xotira, tasavvur, tafakkur, nutq) ning rivojlanishida ayrim muammolar borligi sababli yuzaga keladi.

O'qish ko'nikmasi quyidagi: to'g'rilik, tushunarlilik, ifodalilik va anglanganlik sifat va fazilatlari bilan tavsiflanadi. Aqli zaif o'quvchilarda har bir sifatning shakllanish jarayoni ancha o'ziga xos va individualdir. Murakkab nuqsonli (rivojlanishida 2 ta va undan ko'p yetishmovchilik bo'lgan bolalar) bolalarda bu jarayonlar uzoq muddatlar davomida shakllanadi va yuzaki kechadi.

O'qish ko'nikmasi shakllanganligining 4 ta sifati yoki belgisini ajratib ko'rsatish mumkin:

2-rasm. O'qish ko'nikmasi shakllanganligining sifatlari

Har bir o'qish sifati, belgisi o'ziga xos mazmunga ega.

To'g'ri o'qish

To'g'ri o'qish - bu urg'uga rioya qilgan holda so'zlarning tovush tarkibini buzmasdan o'qish. Aqli zaif bolalar, yuqorida aytib o'tilganidek, juda ko'p xatolarga yo'l qo'yadilar: ular harflarni, bo'g'inlarni, so'zlarni o'tkazib yuboradilar va aralashtiradilar, satrdan satrga sakrab o'tadilar, oxirlari (qo'shimchalar)ni o'qimaydilar, bu esa boshqa o'qish sifatlarini rivojlantirishni qiyinlashtiradi.

To'g'ri o'qish ko'nikmalarini shakllantirishning eng samarali davri 1-3 sinffar bo'lib, o'quvchilar so'zlarni harflab o'qishdan bo'g'inlab o'qishga, keyinchalik butun so'zlarni o'qishga o'tadilar. Bu davrda ular kichik matnlarni o'qiydilar va oligofrenopedagog matni to'g'ri o'qishga jiddiy e'tibor berish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bolalarda to'g'ri o'qish ko'nikmalarini rivojlantirishning samarali usullaridan biri matni o'qishda qiyinchilik tug'diradigan bo'g'in tuzilmalari va so'zlarni to'g'ri o'qishga yordam beradigan kundalik maxsus mashqlardir. Bunday mashqlarning vazifalari quyidagilardan iborat: bo'g'inlar va so'zlarning vizual va nutq-motor tasvirlari o'rtasida aloqa o'rnatish, o'xshash o'qish birliklarini farqlash, butunligicha o'qiladigan bo'g'inlar va so'zlarni xotirada mustahkamlash, so'zlarni qabul qilish va tushunishni yagona jarayonga birlashtirish.

Shubhasiz, to'g'ri o'qish bo'yicha dastlabki mashqlar talaffuz ko'nikmalarini yaxshilash muammosini ham hal qiladi, chunki bo'g'inlar va so'zlarni o'qish ular artikulyatsiyasining aniqligini talab qiladi. Biroq, artikulyatsiya apparatlarning mushaklarini kuchaytirishga, tovushlarning talaffuz ravshanligini ishlab chiqishga qaratilgan artikulyar gimnastikadan farqli o'laroq, bu mashqlar, birinchi navbatda, bolalarni matn so'zlarni to'g'ri o'qishga tayyorlaydi. Mazkur darsda o'qish uchun mo'ljallangan matnda uchraydigan so'zlarning bo'g'in strukturali va butun so'zlar mashqlar uchun material sifatida xizmat qiladi. Mashq turlari bolalarda o'qish ko'nikmalari rivojlanganligi umumiy darajasini, xususan, ular yo'l qo'yadigan xatolarining xususiyatini hisobga olgan holda, shuningdek, darsda o'rganilayotgan

matndagi soʻzlarning tuzilishiga qarab tanlanadi. Ushbu mezonlar asosida tanlangan boʻgʻin va soʻzlarni guruhlash va quyidagi mashqlar turlariga kiritish mumkin:

1. Oʻxshash boʻgʻin va soʻzlarni farqlash.

2. Boʻgʻin va soʻzlarni oʻxshashlik boʻyicha oʻqish. Ushbu mashqlarni bajaritish orqali oligofrenopedagog maktab oʻquvchilarining eʼtiborini bir xil unli bilan boʻgʻinlarni shakllantirishning yagona tamoyiliga, yaʼni nafakat unli tovushni, balki bu unli ishtirok etgan har bir boʻgʻinni talaffuz qilishda lablar holatini saqlab qolishiga qaratadi. Bundan tashqari, bir-biriga oʻxshash soʻzlarni qayta-qayta takrorlash jarayonida oʻquvchilar xotirasida ularning vizual tasvirlari tezroq toʻplanadi.

3. Boʻgʻin va soʻzlarni tayyorgarlik bilan oʻqish. Boʻgʻin tuzilmalarini takrorlagandan soʻng, bolalar oʻqishning qaysi bosqichida ekanligiga va soʻz tuzilishining murakkabligiga qarab soʻzni boʻgʻinlarga boʻlib yoki butun holda oʻqiydilar. Agar soʻz 2 boʻgʻindan koʻp boʻlmagan tarkibga ega boʻlsa, dastur talablaridan kelib chiqqan holda 2-sinf oʻquvchilari boʻgʻin tuzilmalari zanjirini oʻqishni soʻzni boʻgʻinlarga boʻlmasdan butun holatda oʻqish orqali tugatadi. Boshqa barcha soʻzlar boʻgʻinlab oʻqiladi. 3-sinfda boʻgʻin tuzilmalarini oldindan oʻqish koʻpincha soʻzni toʻgʻri, tushunarli, butun oʻqish bilan yakunlanadi.

4. Imlosi bir-ikki harf yoki joylashish tartibi bilan farq qiluvchi soʻzlarni oʻqish: olam-olma, bor-ber, ket-kit, tish-tosh, ter-tez, kez-kes...

5. Bitta morfemasi bilan farq qiluvchi asosdosh soʻzlarni oʻqish: oʻrmonzor — oʻrmonchi, gulzor — guldon...

6. Bir xil prefiksli (old qoʻshimchalij), lekin asoslari har xil boʻlgan soʻzlarni oʻqish: betinim — bebaho - bemaʼni, basavlat - badavlat - baquvvat...

Beshinchi va oltinchi mashqlarni bajarish aqli zaif oʻquvchilarga xos boʻlgan xatoning, yaʼni soʻzni maʼnosiga emas, balki faqat rasmiy xususiyatlariga qarab oʻqishning oldini oladi. Shunday qilib, tez-tez

takrorlanadigan harf birikmalari yoki tayanch harflari ko'proq tanish so'zlarni o'qishga olib keladi: olam o'rniiga olma va hokazo.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, darsning ushbu turdagi mashqni o'tkazish uchun eng maqbul bo'lgan bosqichi bolalar tomonidan matni mustaqil o'qishdan oldingi paytdir. Oligofrenopedagog tomonidan o'qib berilgani bois asarning mazmuni ularga allaqachon tanish. Shu munosabat bilan, mashq uchun tanlangan so'zlar avval kontekstda uchraganligi sababli o'quvchilar ularni osonroq tushunishadi. Tanlangan so'zlarni birinchi o'qishdan so'ng o'quvchilarga tanish bo'lmagan yoki oligofrenopedagogning fikricha, to'g'ri tushunilmasligi mumkin bo'lgan so'zlarning ma'nosi oydinlashtiriladi. Ushbu mashqlar material hajmiga qarab 4-5 daqiqa davom etadi.

Ushbu ishning mohiyatini aniq bir misolda ko'rib chiqamiz. 2-sinfda¹² bolalar "Chol bilan bo'ri" o'zbek xalq ertagini o'qiydilar. Matn turli shakllardagi ko'plab o'zaro bog'liq so'z va jumalarni o'z ichiga oladi. Aynan shu so'zlarni oldindan o'qish kerak. Doskaga taxminan quyidagi so'z va jumalarni yozish mumkin¹³: o'tmonga kiribdi-o'tmondan qochib chiqibdi; quvibdi; topolmay qolibdi-uchrab qolibdi; ovchi chiqibdi-qordan chiqibdi; yaxshilik-yomonlik; katta-kichkina; kiribdi-chiqarmabdi.

Oligofrenopedagog o'quvchilarga ertakni o'qib berishdan oldin so'zlarni ma'no-mazmunini tushuntiradi va ertakni bir necha marotaba ifodali o'qib beradi. Keyin ularga oldindan tayyorlab qo'yilgan kartochkadagi so'zlarni to'g'ri o'qish, takrorlash, matni qismlarga bo'lib o'qish taklif etiladi.

3-sinfda Q.Muhammadiyning "Quvnoq bolalik" she'rini o'qiyotganda mashq uchun so'zlarni shunday guruhlash mumkin:

Chalamiz – bolamiz – solamiz;

¹² Abdullayeva Q. O'qish kitobi 2-sinf: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi / Q.Abdullayeva, SH.Hidoyatova, S.Rahmonbekova. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2018. -112 b. 91-93-betlar.

¹³ 2-sinf darsligida berilgan ertakdagi so'z va jumalardan olingan.

Bizniki – o'g'il-qizniki – so'zniki;

O'samiz – uchamiz – quchamiz.

Oligofrenopedagog so'zlarni o'qiydi va ularning ma'nosini tushuntiradi, tushuntirishga bolalarni ham jalb qiladi. Keyin o'quvchilar yozilgan so'zlar yakka tartibda va jo'r bo'lib o'qiydilar. Bundan tashqari, she'rda maktab o'quvchilari allaqachon bir butun so'z sifatida o'qishlari mumkin bo'lgan juda ko'p so'zlar mavjud. Oligofrenopedagog aqli zaif o'quvchilarning o'qishning bir usuliga moyilligini hisobga olgan holda ularni kvadratga o'ralgan so'zlarni butun o'qishga taklif qiladi. So'zlar har bir qator o'quvchilari tomonidan "musobaqa uchun" o'qiladi. To'g'ri o'qilgan so'zlar soni hisoblanadi.

Vazifa qo'yiladi: she'rni o'qiyotganda barcha mashq qilingan so'zlar butun so'z holatida o'qilishi kerak, qolgan so'zlarni esa bo'g'inlab o'qish mumkin. Dastlabki mashg'ulotlarga boshqa o'yin daqiqalarini ham kiritish mumkin, masalan: "Bo'g'in yo'qoldi", "Harf yo'qoldi". Matndagi harf yoki bo'g'in yetishmagan so'zlar doskaga yoziladi. O'quvchilar qaysi harf (bo'g'in) yo'qolganligini taxmin qilib, ularni o'qishlari kerak. Ushbu o'yin so'zga diqqat bilan qarashga majbur qiladi. Mazkur o'yin, ayniqsa, matnda bir-biriga bog'liq so'zlar ko'p bo'lsa foydalidir. Masalan: qor, qo'li, qor...obo, qorbo'...on, q...rqiz.

Tushunarli o'qish

Tushunarli o'qish - bu so'zlashuv nutqiga xos bo'lgan va o'qilayotgan materialni tushunish uning talaffuzidan oldinroq bo'lgan sur'atdir. Inson suhbat nutqining o'rtacha tezligi, asab tizimining turiga qarab, bir daqiqada 100-180 so'zni tashkil qiladi. Matni ovoz chiqarib o'qish tezligi uni bir vaqtda tushunish uchun eng maqbuldir.

Yuqorida aytib o'tilganidek, aqli zaif bolalarda tushunarli o'qish qobiliyatini rivojlantirish ancha uzoq davom etadigan jarayondir. Faqat 6-sinfda o'quvchilarning asosiy qismi suhbat nutqi tezligida o'qishga yaqinlasha boshlaydi, lekin maqsadli ish tashkil qilinnasa, 8-sinfda ham ko'p o'quvchilar hali katta kitobxon darajasiga erisha olmaydilar.

Ushbu o'qish qobiliyatini o'zlashtirishga tayyorgarlik maktabning to'rtinchi yilida boshlanadi, bunda o'quvchilar butun so'z bilan o'qishni o'zlashtiradilar. 2-3-sinflarda o'lkazilgan mashqlar natijasida ularning ko'rish idroki faoliyati ancha yaxshilanadi. Atrofdagi narsalar, hodisalar bilan tanishish va nutqni rivojlantirishga qaratilgan maxsus darslar bolalarga o'zlari uchun mavjud bo'lgan matnlarning mazmunini tezda tushunishga yordam beradigan yetarlicha tasavvurlarni yaratadi.

Avvalo, tushunarli o'qishni shakllantirish uchun uning boshqa sifatlarni shakllantirishdagi kabi o'qish mashqlarni takrorlash muhim ahamiyatga ega. Aqli zaif bolalar sinfdan tashqarida kam o'qiydilar, shuning uchun keyingi o'quv yillarida ishini shunday tashkil qilish kerakki, darsga taklif qilingan matn hamma tomonidan o'qilsin, ular unga qayta-qayta qaytsinlar, butun dars davomida o'quvchilarning unga qiziqishi yo'qolmasin. Shu maqsadda har bir takroriy o'qish vazifalarni almashtirish bilan birga keladi.

Oligofrenopedagog ko'rsatmasi asosida xatboshi (abzats)lar bo'yicha o'qish, estafeta bilan o'qish, tanlab o'qish, o'qilayotgan matni magnitofonga xayoliy va chinakam yozib olish qo'llanadi. 5-sinfdan boshlab ifodali o'qishga tayyorgarlik ko'rishda ko'proq tushunib, mustaqil ish va shu munosabat bilan matnga qayta-qayta qaytish katta o'rinni egallaydi. Bundan tashqari, o'quvchilar matni qismlarga ajratish, qismlarga nom berish va qahramonning xarakterli xususiyatlarini aniqlash uchun matni qayta o'qiydilar. Materialni o'z-o'ziga (ichida) o'qishda mashqlar ulushi ortib boraveradi.

Ongli o'qish

O'qishning ongliligi so'nggi davr metodik adabiyotida muallif maqsadini tushunishlik, bu maqsadni amalga oshirishda yordam beradigan badiiy vositalarni anglash, va o'qilgan matn mazmuniga o'z munosabatini o'ylab ko'rish sifatida izohlanadi.

Ongli o'qishni erkin egallab olgan hamda o'qishning ta'limiy-bilish motivlari rivojlangan o'quvchidagina o'qishga qiziqish yuzaga

keladi. Shuningdek o'qish usullarini, matn mazmuni ustida ishlash usullarini bilish, o'z-o'zidan, spontan rivojlanmasligi kerak bo'lgan muayyan malaka va ko'nikmalarni egallashlik ham o'qish faoliyatini o'zlashtirishning muhim shartlaridandir. Boshlang'ich maktabda o'qish sifatini oshirishning variantlaridan biri bu o'qishga o'rgatish ishini maqsadga yo'naltirilgan holda boshqarishdan iborat deb hisoblaymiz.

Onglilikni, umuman olganda, o'qilgan matnni tushunish deb izohlash mumkin. Biroq metodikada bu atama ikki ma'noda qo'llanadi:

1) o'qish jarayonining o'zini (o'qish texnikasini) o'zlashtirishga nisbatan;

2) kengroq ma'noda o'qishga nisbatan (T.G.Ramzayeva).

Birinchi ma'nodagi onglilik haqida gap ketadigan bo'lsa, bunda bosma belgilarni ovozlashtirishda hosil bo'ladigan kerakli operatsiyalarni bola qay darajada ongli bajarishi ko'zda tutiladi: unlilarni topish, ularni tegishli bo'g'inlar birikuviga nisbat berish, bo'g'inlar birikuvidan tashqarida turgan undoshlarni ko'rish, ularni qaysi bo'g'in birikuviga mansub ekanini anglash. Ongli o'qish atamasi o'zining ikkinchi ma'nosida metodikada o'qish jarayoni kechishining turli darajalarida qo'llanadi.

Odatda, o'qish ko'nikmasining analitik shakllanish bosqichiga to'g'ri keladigan birinchi darajada quyidagi holatlar sodir bo'lishi ko'zda tutiladi: to'g'ri yoki ko'chma ma'noda qo'llanadigan so'zlarning katta qismini tushunish; alohida gaplarni va ular o'rtasidagi aloqalarni tushunish; matnning alohida qismlarining ma'nosini, ularning ichki aloqalari va bog'lanishlarini tushunish va, nihoyat, yaxlit matnning umumiy mazmunini tushunish.

Matnni ongli idrok etishning ikkinchi darajasi birinchisiga tayanadi hamda unda o'quvchi asarning tagma'nosini, ya'ni uning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlar tizimini, badiiy vositalarini, shuningdek muallif pozitsiyasi va unga nisbatan o'z munosabatini anglashi ko'zda tutiladi.

Shaxs o'zining o'quvchi sifatidagi qiziqishlarini anglab yetsa hamda bu qiziqishlarni qoniqtira oladigan malakalarga ega bo'lsa, boshqacha aytganda, o'z imkoniyatlaridan kelib chiqib, o'zining o'qish doirasini

ongli belgilay olsa, bunday hollarda ongli o'qishning uchinchi darajasi to'g'risida ham so'z yuritish mumkin bo'ladi. Shunday qilib, hozirgi zamon metodikasida shunday nuqtai nazar qaror topdiki, unga ko'ra ongli o'qish quyidagilarni ko'zda tutadi:

matndagi har bir til birligining ma'nosini anglash;

asarning g'oyaviy yo'nalishini, obrazlar tizimini, ifodali-tasvir vositalarini, ya'ni muallif pozitsiyasi va unga nisbatan o'z munosabatini tushunish;

o'zini o'quvchi sifatida anglash.

Ta'lim jarayonida turli usullarning uyg'unligi ravon o'qishni rivojlantirishga yordam beradi. Darslarda o'quvchilar matnni o'qishadi va uning mazmunini, leksik, frazeologik tomonlarini batafsil tahlil qiladilar. Boshqa bir darslarda esa oson va qiziq matn o'qilganida bu kabi tahlil amalga oshirilmaydi, umumiy mazmun va voqealar ketma-ketligi o'zlashtiriladi.

O'qish vaqtida o'quvchini tez o'qishga majburlash mumkin emas. Tez o'qish, qoidaga ko'ra, anglanmagan, hissiz, o'zi uchun emas oligofrenopedagog uchun o'qishdir. Bunday tez o'qishdan hech qanday naf yo'q. Ko'proq butun sinf bilan, qatorlar bilan xor bo'lib, juftliklar va yakka holatda o'qish kerak. Birinchi marta matn oligofrenopedagog tomonidan ifodali, emotsionallik bilan o'qib berilishi kerak. Bolalar barmoq bilan kuzatganlari ma'qul, chunki barmoqlar orqali figural tarzda savodxonlik ko'chadi. Doimiy ravishda ularning lug'at zahirasi boyitib turish kerak. Agar bolalar so'zlarning ma'nosini tushunsa, o'qish ular uchun qiziq bo'ladi. Tushunib, ongli o'qish alohida so'z va ifodalarning, shuningdek butun asar mazmunining tushunilishini nazarda tutadi.

Ifodali o'qish

Ifodali o'qish deganda og'zaki nutq vositalari bilan asarning bosh g'oyasini hamda unga nisbatan o'z munosabatini tinlovchilarga yetkazish tushuniladi.

Ifodali o'qish – tegishli tempni, ritmni saqlash, pauza va mantiqiy urg'uga, zarur intonatsiyaga rioya qilish. O'quvchilarga ifodali o'qishni, albatta, o'rgatish kerak. Birinchi navbatda, ularga tinish belgilaridagi grammatik pazuga (nuqta, so'roq va undov belgilari davomli pazani, vergul esa qisqa pazani talab etadi) rioya qilishni mashq qilish kerak. Ifodali o'qishda mantiqiy urg'u katta ahamiyatga ega, ya'ni jumladagi eng muhim so'zni topib, uni ovoz bilan ajratish kerak. Mazmundagi o'zgarishni kuzatgan holda mantiqiy urg'uni ko'chirish mashqlari bu ko'nikmaning hosil qilinishiga yordam beradi. masalan, oligofrenopedagog mantiqiy urg'usi turli so'zlarga tushgan gapni o'qiydi.

Ifodali o'qish – bolalar ta'lim-tarbiyasining muhim vositasi. U asar mazmunini tushunishga yordam beradi, bolalarning his-tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi, asardagi asosiy fikrni ochishga xizmat qiladi, ona tiliga nisbatan muhabbatni shakllantiradi. Biroq oligofrenopedagog juda ko'p hollarda ifodali o'qishni talab etadi, ammo qanday qilib ifodali o'qishga o'rgatishni bilmaydi.

Magazindan ko'ylakni Odina sotib oldi (Ko'ylakni kim sotib oldi?)

Odina magazindan ko'ylak sotib oldi (Odina nima qildi?)

Odina magazindan ko'ylak sotib oldi. (Odina magazindan nima sotib oldi?)

Odina ko'ylakni magazindan sotib oldi. (Odina ko'ylakni qayerdan sotib oldi?)

Bolalar mantiqiy urg'u ovoz bilan ajratilishini bilib olganlaridan keyin gapda urg'u olgan so'zni baland ovozda ayta boshlaydilar. Mantiqiy urg'u olgan so'zni baqirib aytish shart emasligini ularga tushuntirish kerak. Urg'u olgan so'z boshqalariga nisbatan kuchliroq aytilishi kerak, ammo baqirib aytilishi shart emas. Shuningdek, o'quvchilarga ovoz kuchini, ton balandligini, nutq tempi va ritmini, ovoz tembrini o'zgartirishni o'rgatish zarur.

Ifodali o'qish ko'nikmasi hosil bo'lishi uchun o'quvchilar oligofrenopedagogning intonatsiyasiga taqlid qila olishlari katta

ahamiyatga ega. Ifodali o'qish – ma'lum darajada namunaga taqlid qila olish qobiliyatidir. Korreksion maktab o'quvchilari ko'pincha oligofrenopedagogning intonatsiyasiga taqlid qila olmaydilar, uni o'zgartiradilar, soddalashtiradilar. Nafaqat birinchi sinfda, balki keyingi sinflarda ham ularning nutq va eshitish apparatlarini maxsus mashq qilish zarur.

Ifodali o'qish ustida ish boshlang'ich sinfda nutq mashqi daqiqalarida amalga oshiriladi. Oligofrenopedagog bolalarga maxsus topshiriqlar beradi: nafas mashqlari, ovozga taqlid qilish, tezaytishlar aytish, artikulyatsion gimnastika, matnning alohida parchalarini jo'r bo'lib o'qish va hokazo. Bolalar katta bo'lgani sari ularga havola qilinuvchi topshiriqlar qiziq bo'lmay boraveradi. Oligofrenopedagog nutqni rivojlantirish daqiqalarida o'quvchilarning yoshi va imkoniyatlaridan kelib chiqib topshiriqlarni tanlashi kerak.

Yuqorida keltirilgan barcha sifat va belgilar o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo etadi. Grafik belgilarni to'g'ri ovozlashtirmasdan turib, matnning alohida birliklarini tushunib bo'lmaydi, har bir matn birligining manosi aniqlashtirmasdan turib, bu birliklar o'rtasidagi aloqani tushunib bo'lmaydi, matnning alohida olingan komponentlarining o'zaro ichki aloqasini anglamay turib, asar g'oyasini anglab bo'lmaydi.

O'z navbatida, asarning umumiy mazmunini tushunish uning alohida komponentlarini to'g'ri o'qishga yordam beradi, matnni to'g'ri o'qish va tushunish esa ifodali o'qish uchun asos vazifasini o'taydi. O'qish sur'atini bildirgan ravonlik ma'lum sharoitda ifodalilik vositasi ham bo'lishi mumkin. Shunday qilib, o'quvchini tayyorlash o'qish ko'nikmasining bir varakay to'rttala belgisi ustida ish olib borilishini ko'zda tutishi kerak. Bunday yondoshuv savodga o'rgatish davridayoq amalga oshiriladi. Bunday ish tizimini dars paytida badiiy matnlarni o'qishda ko'zda tutish yanada muhim.

O'qishning ongliligini va ta'sirchanligini ta'minlash uchun matn mazmunini o'quvchilarning ko'rgan-kechirganlari, taassurotlari bilan

bog'lash lozim. Shunda o'quvchida o'qishga, o'rganishga qiziqish ortadi.

Ongli o'zlashtirishni amalga oshirishda lug'at ustida ishlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. So'zlarning ma'nosi ustida to'xtalish, birinchidan, fikrni oydinlashtirsa, ikkinchi tomondan matnni tushunishga ham yordam beradi.

She'r, tez aytish, topishmoq, qo'shiq, maqol, hikmatli so'zlardan o'qitish, yod oldirish ham o'quvchilarning o'qishga qiziqishini oshiradi, o'qish malakasini shakllantiradi, xotirasini mustahkamlaydi. Boshlang'ich sinflarda o'qish darslarining uchdan ikki qismi o'qishni mashq qilishga ajratilishi lozim.

O'qish darslarida yangi materialni o'rgatishdagi asosiy ish turlari quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. O'rganiladigan yangi tovushli so'zni (shu tovush so'z boshida, o'rtasida, oxirida kelgan so'zni) bo'g'in-tovush tomonidan tahlil qilish bilan ajratish. Bunda yangi tovush ajratiladigan so'zni o'quvchilar rasm asosida o'zlari tuzgan gaplar ichidan oladilar. Tovushni ajratishda shu so'zning chizmasi-modeliga asoslanadilar. Tovushlarni eshitish, talaffuz qilish, ularning artikulyatsiyasi (nutq organlarining tovush chiqarishdagi ishi) ustida mashq qilinadi.

2. Kichik va bosh harflar bilan tanishtiriladi. Bo'g'inlar o'qitiladi.

3. So'zlarni avval xattaxtadan, keyin "Alifbe"dan o'qish. Harf bo'g'inlaridan harf terish kartonida so'z, so'z birikmasi, gap tuzish va ularni o'qish, so'z ma'nosi ustida ishlash.

4. Matnni o'qish va tahlil qilish, uni qayta o'qish, rasmning matnga bog'liqligini belgilash.

5. Nutq o'stirish: lug'atni boyitish, so'z birikmasi, gap, bog'lanishli hikoya tuzish.

6. Umumlashtirish: yangi harfni jadvalga qo'yish, yangi o'rganilgan tovushning unli yoki undosh ekanligini aniqlash, yangi harfni ilgari o'rganilganlar bilan qiyoslash, tovush va harfning ahamiyatini takrorlash va hokazo.

7. O'rganilganlarni mustahkamlash darsida yangi tovush ajratiladi, yangi harf bilan tanishtirish mashqidan tashqari barcha ish turlaridan foydalaniladi, shuningdek, qo'shimcha so'zlar va matnlar bilan ishlanadi; matnni o'qish va tahlil qilishga, ko'rgazma vositalar bilan ishlashga (harfni terish kartoni, magnit doskasi, sirli mato, rasmlar va boshq.) nutq o'stirishga, o'yinlar va qiziqarli materiallarga, ilgari o'rganilgan tovushlar va harflarni takrorlab mustahkamlashga alohida ahamiyat beriladi, tarqatma materiallardan ham foydalaniladi.

8. Birinchi uchragan so'zlar bilan ishlash: ochiq bo'g'inda dastlab undosh, keyin esa unli o'qiladi, yopiq bo'g'inda esa unli bilan tugagan ochiq bo'g'inni o'qib, keyingi undosh o'qiladi va so'zni yaxlit o'qishga o'rgatiladi. Yangi so'z urg'usi qo'yilgan holda beriladi, bu uni o'qishga, bo'g'inlab o'qishdek sintetik o'qishga (so'zni butunligicha o'qishga) yordam beradi. Bunda yangi so'zni xattaxtada katta bosma harflar bilan yozish; o'quvchilarga o'qitish tavsiya qilinadi. So'z shivirlash bilan o'qiladi, kesma harf bo'g'in bilan yoziladi.

9. Syujetli (rasmning asosiy mazmunini aks ettiradigan) rasmga qarab oligofrenopedagog yordamida, uning yo'llovchi savollari asosida hikoya tuzish, undan gapni ajratish va analiz qilish.

Yangi bo'g'in, so'z tuzishda harf terish matosi, magnit doskasi, sirli mato kabilarning va yangi so'zni xattaxtada va daftarda "yasash"ning ahamiyati juda katta. O'qish uchun xilma-xil bosma materiallardan qanchalik ko'p bo'lsa, ulardan turli xil mashqlar tuzishda foydalanilsa, o'qish shunchalik ongli, qiziqarli bo'ladi, malaka puxta shakllantiriladi.

Bola endigina o'qiy boshlagan bosqichda ularni qatorni yo'qotmaslikka, shuningdek, so'zdagi keyingi harfni, keyingi so'zni yo'qotmaslikka o'rgatish juda muhimdir. Bu vazifani savod o'rgatishning boshlang'ich bosqichida xatcho'p (*o'qiyotgan betni belgilab qo'yish uchun kitob ichiga solib qo'yiladigan qog'oz yoki lentacha*) va tayoqcha bajaradi. O'qilayotgan qatorni kuzatib borish ko'nikmasiga sinf o'quvchilaridan o'rtog'ining xatosini to'g'rilashni talab qilish yo'li bilan ham erishiladi. O'quvchilar bu talabni qizg'anib

bajaradilar, shu yo'l bilan ularning darsga, o'qishga e'tibori jalb etiladi.

Xulosa qilib aytidigan bo'lsak, aqli zaif o'quvchilar uchun o'qish ko'nikmasini o'zlashtirish ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasida barcha fanlar bo'yicha muvaffaqiyatli ta'lim olishning bosh g'arovidir. Shu bilan birga o'qish – sinfdan, maktabdan tashqari vaqtda ham axborotga ega bo'lishning asosiy usullaridan biri, maktab o'quvchilariga har tomonlama ta'sir ko'rsatish manbalaridan biri. Faoliyatning alohida ko'rinishi sifatida, o'qish qobiliyati ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilarining aqliy, axloqiy, estetik va nutqiy rivojlanishi uchun nihoyatda katta imkoniyatlarni taqdim etadi.

Yuqorida aytilganlar o'qish ko'nikmasini rivojlantirish va takomillashtirish ustida muntazam va maqsadli ish olib borish zarurligini ko'rsatadi. O'quvchilarda ta'limning boshlang'ich davridanoq sifatli o'qish ko'nikmasini shakllantirish boshlang'ich ta'limning asosiy vazifalaridan biridir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish ko'nikmasining ilmiy-nazariy asoslarini yoriting.
2. O'qish ko'nikmasi shakllanganligining asosiy belgi va sifatlarini yoriting.
3. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish darslarida olib boriladigan asosiy ish turlarini yoriting.

1.3. O'QISH DARSLARIDA NUTQ O'STIRISH

Reja:

1. Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalari
2. Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar
3. Aqli zaif o'quvchilar leksik-grammatik nutq rivojlanishining o'ziga xosligi
4. O'qish darslarida lug'at ustida ishlash
5. Og'zaki nutqni rivojlantiruvchi mashqlar

“O'qishsiz haqiqiy ta'lim ham yo'q, did ham, uslub ham, har tomonlama keng tushuncha ham yo'q va bo'lishi ham mumkin emas” – deb yozgan edi A.Gersen.

V.A.Suxomlinskiy esa “o'qishni bilmay turib, kishi baxtli bo'la olmaydi. O'qish san'atidan mahrum kishi tarbiyasiz, ma'nan savodsizdir”, deb takidlagan.

Komil insonni voyaga yetkazishda boshlang'ich ta'lim shubhasiz mustahkam poydevor rolini o'taydi.

Boshlang'ich ta'limning eng muhim vazifalaridan biri – boshlang'ich ta'limdan keyingi ta'limning asosini tashkil etuvchi o'qish ko'nikmasini shakllantirishdir. Umuman olganda, o'qish ko'nikmasi ikkita omildan tashkil topadi: mazmuniy va texnik o'qish, ya'ni o'qish texnikasi.

O'qish texnikasi – o'qish usuli, uning to'g'riligi, tezligi, anglanganligi, ifodaliligi bilan namoyon bo'ladi. O'qish texnikasining har bir komponenti ham birgalikda, ham alohida mazmuniy tomonga, tushunishga bo'ysunadi.

Ma'lumki, nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun u tafakkur bilan uzviy o'stiriladi. Darsda o'qilgan asarni o'quvchilar ongli tushunishi, asosiy mazmunini, g'oyasini anglab yetishi uchun

analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish kabi mantiqiy usullar qo'llaniladi. O'qilgan asarni analiz qilishda har xil ish uslublaridan foydalaniladi. Bolalar hikoyadagi asosiy qatnashuvchi shaxslarni aytadilar, oligofrenopedagog rahbarligida asar rejasini tuzadilar. Qatnashuvchi shaxslarni o'quvchilar har xil tartibda aytishlari mumkin, ammo oligofrenopedagog ularni asarda qatnashish tartibida aytishni so'raydi. Natijada oligofrenopedagog rahbarligida hikoyaning chizmasi tuziladi. Oligofrenopedagog bergan savollar yordamida asarlarning mazmuni aniqlanadi.

Shunday qilib, asar mazmuni bilan birinchi tanishish o'quvchilardan ongli ishlashni, ya'ni voqealarni, qatnashuvchilar tarkibini analiz qilishni talab etadi. O'qish bilan bog'liq holda bajariladigan bunday mantiqiy ishlar asta-sekin murakkablashib boradi.

Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalaridan biri turli uyushtirilgan qayta hikoyalashdir. Yordamchi maktab tajribasida to'liq, qisqartirib, tanlab va ijodiy qayta hikoya qilish turlari mavjud. Boshlang'ich sinfo'quvchilari uchun matni to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash ancha oson, boshqa turlari esa nisbatan qiyinroqdir.

Qayta hikoyalashda o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan oligofrenopedagogning savoli, o'quvchilarni hikoyaning detallari haqida, ayrim voqealar o'rtasidagi bog'lanishning sabab-natijalari haqida fikrlashga qaratilishi lozim. Asar syujetining rivojlanishida qatnashuvchi shaxslar, ularning xatti-harakati asosiy rol o'ynaydi. O'quvchilar asar mazmunini unda ishtirok etuvchi shaxslar va ularning xatti-harakati, xarakterli xususiyatlarini tahlil qilish yordamida yaxshi anglab yetadilar. Oligofrenopedagogning savoli asar qahramonlari nima qilgani, ularning u yoki bu xatti-harakati qayerda va qanday sharoitda yuz bergani haqida so'zlab berishga, voqealarni izchil bayon qilinishga va o'zaro bog'liqligini yoritishga yo'naltirilishi lozim.

Aqli zaif o'quvchi o'qilgan asar mazmunini oligofrenopedagog savoli yordamida aytib berishida faqat analizdan emas, sintezdan ham

foydalaniladi: ayrim lavhalar o'zaro bog'lanadi (sintezlanadi), bir-biriga taqoslanadi, ular yuzasidan muhokama yuritiladi va xulosa chiqariladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari ko'pincha qatnashuvchi shaxslar xatti-harakatini yaxshi tushummasliklari, ba'zan noto'g'ri yoki yuzaki tushunishlari natijasida asar mazmunini anglab yetmaydilar. Shuning uchun ham oligofrenopedagog savolni juda o'ylab tuzishi, u bolani fikrlashga, o'ylashga majbur etadigan, qatnashuvchi shaxslarning xatti-harakati, voqealarning bog'lanishi yuzasidan muhokama yuritishga undaydigan, ularni o'zaro qiyoslashga, ijobiy va salbiy tomonlarini aniqlashga yordam beradigan bo'lishi lozim. O'quvchi asarda qatnashuvchilarning xatti-harakatini qanchalik aniq ko'z oldiga keltira olsa, u hikoyaning asosiy mazmunini shunchalik chuqur tushunadi, shunchalik mustaqil qayta hikoya qilib beradi.

O'qilgan asar mazmunini izchil ravishda qayta hikoyalash uning rejasini tuzishga yordam beradi. Reja tuzishda o'quvchi hikoyani tarkibiy qismlarga bo'ladi va har qaysi qismdagi asosiy fikrni aniqlaydi. Bularning hammasi analitik ish hisoblanadi. Keyin sintetik ishga o'tiladi, ya'ni bolalar hikoya qismlariga sarlavha topadilar. O'quvchilar oligofrenopedagog rahbarligida reja tuzish jarayonida o'qilgan hikoyaning har bir qismida bosh va ikkinchi darajali masala nimalardan iboratligi haqida, qanday qilib fikrni qisqa va aniq ifodalash haqida o'ylaydilar. Sarlavha topish ustida ishlash, o'quvchilar topgan sarlavhani jamoaviy muhokama qilish, reja tuzish jarayonining o'zi bolaning fikrlash qobiliyatini faollashtirishi, unda o'z mulohazasini isbotlash, asoslash odatlarini tarbiyalashi lozim.

Asarni o'qish va tahlil qilish jarayonida tuzilgan reja xattaxtaga yozilsa, hikoya mazmunini izchil qayta hikoya qilishga yordam beradi.

Reja asosida hikoya qilishning vazifasi mazmunni berilgan izchillikda o'zlashtirishdir. Reja asosida qayta hikoyalash

oligofrenopedagog savoliga javob berishga nisbatan asar mazmunini aytib berishning xiyala mustaqil shaklidir.

O'qilgan asar mazmunini o'zlashtirish ustida ishlashdagi keyingi bosqich qisqartirib hikoyalash hisoblanadi.

Qisqartirib hikoyalash uchun 2-3 qismga bo'linadigan, bu bo'limlar yaqqol ajralib turadigan, mazmuni soddada asarlar tanlanadi. Qisqartirib hikoyalashga o'rgatish quyidagicha uyushtiriladi: oligofrenopedagog hikoyaning oldindan belgilab qo'ygan qismini o'qiydi va o'quvchilar bilan birgalikda eng muhim, asosiy fikr aniqlanadi. Bunda o'quvchilar ba'zan asardagi so'zlardan foydalanadilar. Bu o'quvchilarga qiyinlik qilsa, bo'limdagi asosiy fikrni o'z so'zlari bilan aytib berishlari mumkin. Keyin o'quvchilar oligofrenopedagog bilan bu qismni qisqartirib hikoyalashda nimalar haqida gapirmaslik kerakligini, qaysilar ikkinchi darajali yoki kam ahamiyatli fikr ekanini aniqlaydilar. Asarning boshqa qismlari yuzasidan ham shunday ish olib boriladi va o'quvchilar asarni qisqartirib qayta hikoya qiladilar. O'qilgan asarni qisqartirib hikoya qilishga 2-sinf dan boshlab o'rgatiladi.

Tanlab hikoya qilish ham bolalarning tafakkuri va nutqini o'stirish vositalaridan biridir.

Tanlab hikoyalashda o'quvchi:

1) o'qilgan matndan bir qismini, uning chegarasini ongli ravishda ajratib so'zlab beradi;

2) hikoyadan faqat bir voqeani aytib beradi;

3) hikoya mazmunini faqat bir syujet yo'nalishida so'zlab beradi.

O'quvchilarda tanlab qayta hikoyalash malakasini hosil qilishga boshlang'ich sinf izohli o'qish darslarida keng qo'llaniladigan metodik usullar yordam beradi:

1) hikoya qismiga chizilgan rasm asosida hikoyalash;

2) hikoyadati bir voqeani tasvirolovchi rasm asosida hikoyalash;

3) tanlab qayta hikoyalashni talab etadigan savollarga javob berish.

O'quvchi tanlab hikoya qilishga tayyorlanganda o'qilgan matnни tahlil qiladi. Bunday tahlil bolalar tafakkurini, ular nutqidagi

mustaqillikni o'stiradi va o'qilgan matn mazmunini o'zlashtirishga yordam beradi.

Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda o'tkaziladigan ijodiy ishlar ham o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiradi. Bular:

- 1) ijodiy qayta hikoyalash;
- 2) inssenirovka qilish asosida hikoya qilish;
- 3) o'qilgan asarga rasm chizishi;
- 4) hikoyani davom ettirish.

Ijodiy qayta hikoyalashda o'qilgan hikoyaning mazmuni yoki shaklini o'zgartirib hikoya qilinadi. Bunda hikoyani yangi epizodlar bilan to'ldirib hikoya qilish ham mumkin.

Insseirovka yoki sahnalashtirishda o'quvchilar o'qilgan hikoyani sahnabop qilib o'zgartiradilar. Buning uchun ular hikoyaga ssenariy haqida, kostyum, qatnashuvchilarning imo-ishorasi haqida o'ylaydilar, monologik nutqni dialogik nutqqa aylantiradilar (badiiy mulqot tilini o'rgatish nuqtai nazaridan eng muhim ish hisoblanadi).

O'qilgan hikoyaga rasm chizishda o'quvchi rassomlar tomonidan chizilgan rasmlardan o'qilgan asarning mazmuniga mos rasm tanlaydi yoki o'zi rasm chizadi. Agar o'quvchi rasmini yaxshi chiza olmasa, o'zi chizmoqchi bo'lgan rasmini og'zaki tasvirlab beradi, ya'ni so'z bilan chizadi.

O'qilgan hikoyani davom ettirish usuli maktab tajribasida keng qo'llaniladi. Bu usul hikoyaning mazmuni uni davom ettirishga imkon beradigan asarlarda qo'llaniladi.

O'qish - so'zning grafik modeli bo'yicha uning tovush qiyofasini tildash, ya'ni dekodlash jarayoni sifatida tasavvur qilinuvchi faoliyat turidir.

Ushbu jarayon alohida operatsiyalar ketma-ketligidan iborat: Fonema bilan aloqadorlikda harfni tanish (tovush-harf aloqalari); Bir nechta harfning bo'g'inga birlashishi (bo'g'inining hosil bo'lishi);

Bir nechta bo'g'inining so'zga birlashishi;

O'qilgan bir nechta so'zning tugal jumla yoki gapga integratsiyasi (birlashishi).

Aqli zaif bolalar nutqining rivojlanishi ikki muhim o'ziga xoslik bilan xarakterlanadi:

1. Nutq paydo bo'lishining sezilarli darajada ortda qolishi;
2. Barcha komponentlarining to'liq rivojlanmaganligi.

Aqli zaif bolalarda nutqiy (fonematik) qabul qilish juda kech, cheklanishlar bilan rivojlanadi. Aqli zaif bolalarda nutqning barcha: fonetik-fonematik, leksik, grammatik tomonlarida kamchiliklar kuzatiladi. Atrofdagilar qo'llaydigan so'zlarning ma'nosini tushunish ancha qiyin kechadi. Bu holat so'z-mantiqiy tafakkurning buzilishi bilan bog'liq. Aqli zaif bolalar uchun cheklangan lug'at zahirasi xarakterlidir. So'zlarning ma'nolari yetarli darajada farqlanmaydi. Aqli zaif bolaning nutqi mazmunan sayoz, juda qisqa va parchali bo'ladi.

Bunday bolalarda nutqning grammatik tomoni buzilgan bo'ladi. Ular tomonidan qo'llanuvchi gaplar tuzilishiga ko'ra juda sodd, ko'p agrammatizmli bo'ladi, so'zlar ham tushirib qoldirilishi mumkin. Ularda tovush-harf analizi va sintezida, nutqni qabul qilish va tushunishda qiyinchiliklar qayd qilinadi, natijada yozuvda ham turli buzilishlar, o'qish texnikasini o'zlashtirishda qiyinchiliklar kuzatiladi.

Aqli zaif bolalar mulqotda juda passiv, ular kamdan-kam hollarda suhbat tashabbuskorklari bo'ladi, monologik nutqni egallashda katta qiyinchiliklarga uchraydilar.

Bu quyidagilar bilan shartlangan:

1. O'z so'z ifodalalarining mazmunini tushunmaslik;
2. Nutqiy vaziyatlarda ishtirok etmaslik;
3. Nutq mazmunining cheklanganligi.

Dialogik nutqni nisbatan o'zlashtirgan bo'ladi, chunki o'z ifodalalarini shakllantirishda ular suhbatdoshning nutqiga tayanadilar. Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ushbu toifadagi bolalarda nutqning boshqaruv funksiyasi yetarli darajada shakllanmagan bo'ladi. Ular

kattalarning ko'rsatmalarini aniq tushunmaydilar va hatto ularni yaxshi esda tutgan holatlarida har doim ham bu ko'rsatmalarga muvofiq harakat qilavermaydilar. Aqli zaif bolalarning nutqi ifodali emas, bir tonli, intonatsiyasiz bo'ladi. Korrektion maktablarda ta'lim oluvchilarning 60 % ga yaqini yetarli tovush talaffuziga ega emaslar.

Sanab o'tilganlarning yoniga ko'pincha jismoniy nuqsonlar (DSP va boshq.) ham qo'shilishi mumkin. Chapaqay bolalar ham o'qish va yozish jarayonlarini egallashda muayyan qiyinchiliklarga uchrashlari mumkin.

Og'zaki nutqning buzilishi aqli zaif bolaning bilish faoliyatini murakkablashtiradi, savodga tayyorlashni qiyinlashtiradi va ko'p hollarda yozma nutqning buzilishiga olib keladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ta'lim oluvchi o'quvchilarning turli-tuman nutqiy buzilishlari orasidan o'qish va yozishning buzilishi ajratiladi. Jadvalda keltirilgan ma'lumotlar dalolat berishicha, bu kabi nutqiy nuqsonlarga ega bolalarning katta qismi aqli zaif bolalarga ta'lim berishda muammolarni yuzaga keltiradi. Ko'p bolalar o'qish malakasini shakllantirishda qiyinchiliklarga uchraydilar.

O'qish bu – so'zning grafik (harfiy) modelini og'zaki shaklga dekodlash jarayoni bo'lib, u asosida yozma xabarlar tushuniladi.

Yozma nutqning mazkur ikki shakli o'xshashlikka ega bo'lish bilan bir qatorda, tafovutlarga ham ega. Yozuv va o'qishning o'xshashligi shundaki, ularni amalga oshirish uchun harakatga keltiruvchi motiv zarur. Bundan tashqari yozma nutqning ushbu ko'rinishlari analitik-sintetik bo'lib, o'z ichiga nutq elementlarining tovushli analizi va sintezini o'z ichiga oladi.

Ko'plab tadqiqotchilar o'qish jarayonining texnik tomoni o'qilayotgan matn to'g'ri tushunish asosida yotishi haqida xabar berganlar.

V.P.Belyanin, T.G.Yegorov, A.A.Leontyevlar yozma xabarni qabul

qilishning modelini quyidagicha ifodalaydilar: tanlov xarakteriga ega bo'lgan perseptiv tahlil hamda u bilan parallel ravishda kechuvchi, mazmuniy taxmini o'z ichiga oluvchi nutqiy zanjirning mazmuniy tahlili asosida o'qilayotgan matnning mazmuni bosqichma bosqich sintezlanadi.

V.P.Belyanin, T.A.Borisova, V.G.Goretskiy, L.I.Tikunova, N.I.Jinkin, O.D.Kuzmenko-Naumova, N.G.Morozova, L.S.Svetkova va boshqalar o'qishning mazmuniy tomoniga aloqador bo'lgan qator shartlarni ajratadilar. Ushbu mualliflarning fikricha, o'qish sharoiti, axborotni qabul qilishning o'ziga xos vazifalari, o'qilayotgan matnlarning struktur xususiyatlari unga tabiiy ta'sir ko'rsatadi.

Tasviriy va hikoya matnlarini qabul qilishdagi farq quyidagilar bilan shartlangan: hikoya matnlarida voqealar ketma-ket ochib berish va tashqariga chiqarish orqali bayon qilinadi; tasviriy matnda esa mazkur bayon rejasini nafaqat matn mazmunini, balki uning strukturasi ham tahlil qilish orqali ajratib olish kerak, bu esa subyektdan ancha faollikni talab qiladi. Matnlarni tushunish ularning uslubiga xos xususiyatlarga ham bog'liq.

Ilmiy-ommabop adabiyotlarni o'qishda faqat axborot qidiruvi amalga oshirilsa, badiiy adabiyotni o'qish jarayonida nafaqat belgili materialni mazmuniy sintez qilish, balki badiiy obrazning emotsional-baho tahlilini ham amalga oshirish zarur.

Matni tez va aniq tushunishga o'quvchining fikr yuritilayotgan predmet bilan tanishlik darajasi, uning nutqiy va kitobxonlik tajribasi: faktik, predmetli mazmuni tushunish imkonini beradigan so'z va so'z birikmalari ma'nosining egallanganlik darajasi; so'zli nutqning ritmik-intonatsion komponentlarini egallash darajasi (busiz so'zlar guruhi tasoddfiy va qiyin qabul qilinadigan bo'lib qoladi); yozma xabarning turli qismlari o'rtasida mazmuniy va grammatik aloqani o'rnatish olish qobiliyati kabilar ham ta'sir ko'rsatadi. Bolalar asosan yordamchi maktab dasturida o'qish bo'yicha belgilangan tempdan sekinroq o'qishadi. Ular o'qish jarayonida bir qator xatoliklarga yo'l qo'yadilar:

harflarni, bo'g'inlarni tushirib qoldiradilar, chalkashtiradilar, o'rin almashtiradilar, qo'shimchalarni o'zgartiradilar, ularni to'liq o'qimay qo'yadilar. Ko'pchilikka taxminiy o'qish, bo'g'inlarni birlashtirishda qiyinchiliklar xosdir. So'zlar tovush tarkibining buzilishi, bo'g'inlarni qo'shishdagi qiyinchiliklar ko'p hollarda bolalarning o'qiganlarini tushunishlarini og'irlashtiradi.

O'qishga o'rgatish o'qish ko'nikmasini shakllantiradi, bu esa boshlang'ich sinflarda o'qitiladigan o'qish fanining asosiy vazifasidir. Shakllangan o'qish ko'nikmasi to'rtta komponent: ongillik, to'g'rilik, ravonlik va ifodalilikning birligi bilan xarakterlanadi. Ushbu ko'nikma o'quvchi tafakkuri va nutqining rivojlanishi, uning atrofdagi olam haqidagi bilim va tasavvurlarining kengayishi bilan bir vaqtda shakllanadi.

Og'zaki nutqning o'qish jarayoniga ta'siri og'zaki nutqni o'zlashtirish va yozma nutqni o'rganish bilan birga bir xil grammatikaga, bir xil asosiy so'z boyligiga asoslangan nutq bilan muomala qilishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, bolalar og'zaki nutqni yoki o'qishni o'zlashtirganlariga qarab turli vazifalarni mustaqil bajarganlar.

Bolalar og'zaki nutqni odamlar bilan bevosita muloqot qilish jarayonida amaliy ravishda egallaydilar. Bola atrofdagi odamlarning nutqini diqqat bilan tinglaydi va eshitganlarini taqlid qilib takrorlaydi, so'zni qandaydir nutqiy tovushli hosilasi sifatida tushunishga harakat qiladi. Shu munosabat bilan qabul qilingan so'zning alohida tovushlari ushbu so'z ichida, uning o'ziga xos xususiyatlari sifatida paydo bo'ladi va so'zni boshqa odamlar tomonidan tushunish uchun talab qilinadigan aniqlik bilan talaffuz qilish uchun bola tomonidan farqlanadi.

O'qishga o'rgatishda vaziyat o'zgacha bo'ladi. Bola maktabga kelgan paytdan boshlab unga maxsus vazifa qo'yiladi, bu to'g'ridan-to'g'ri paydo bo'ladigan amaliy zarurat tufayli emas, balki ma'lum bir bilish ahamiyatiga ega. Bola yozma nutqni o'rganish jarayonida nutqning fonetik tuzilishini o'zlashtirish zarurati bilan duch keladi: barcha nutq so'zlar, bo'g'inlar va tovushlardan tuzilganligini anglashi

va shu tovushlarni so'zlarga birlashtira olish uchun so'zlardan ongli va aniq ajratib olishni o'rganish, bunda odatiy belgilar – harflardan foydalaniladi.

Shu munosabat bilan savodxonlikni o'rgatishda nutq tovushlari o'quvchilar uchun har xil so'zni qurish mumkin bo'lgan birliklar sifatida boshqacha rol o'ynaydi. Bolada ilgari bo'lmagan ushbu tahlili nutq tovushlarini juda nozik farqlashni talab qiladi.

Shunday qilib, savodxonlikni o'rgatish bilan bog'liq holda paydo bo'ladigan vazifalar, ularni hal qilish uchun bolaning aqliy rivojlanishini talab qilishi aniq. Darhaqiqat, nutqning tovush-harf tuzilishi prinsipini o'zlashtirish uchun bola to'g'ridan-to'g'ri berilgan hodisalardan ma'lum darajada mavhumlashishi, eng sodd shakllarida xulosa chiqarishi, kuzatilgan hodisalarni bir vaziyatdan boshqasiga o'tkazish prinsipini o'zlashtirishi va hokazo bo'lishi kerak.

Maktabga qabul qilish paytida bola allaqachon shunday rivojlangan fikrga ega bo'lib, bu unga savodxonlikni o'rgatishda duch keladigan vazifalarni yengish uchun to'liq imkoniyat beradi. Shuningdek, bolaning tafakkuri yaqqol ifodalangan konkretlik bilan ajralib turadi. Ammo kichik maktab o'quvchisining fikrlash konkretligini, unda hech qanday mavhumlik jarayonlari yo'qligi ma'nosida tushunish mumkin emas. O'yinda, kattalar va bolalar bilan aloqa qilish sharoitida, allaqachon maktabgacha yoshdagi bola ko'pincha bu holatlardan bevosita xalos bo'lishi kerak. Bilasizki, bola o'yinda rol o'ynab, buni «bekorga» qilayotganini yaxshi tushunadi, uning ongi o'yin va haqiqat o'rtasidagi farqni, «istayman» «qila olaman» o'rtasidagi farqni biladi, u eng oddiy sabab-oqibat munosabatlarini tushunishga qodir bo'lib, bu faqat bolaning fikrlashida mavhumlik jarayonlari mavjudligini, to'g'ridan-to'g'ri ma'lumotlardan yuqoriga ko'tarilish, hodisani boshqa vaziyatga o'tkazish qobiliyatini ko'rsatadi. Bu yerda ko'rsatilgan maktabga kirgan bolaning barcha fikrlash xususiyatlari hali yuqori darajada rivojlanmagan, ammo bolalarni o'qishga o'rgatish jarayonida ularga allaqachon ishonish mumkin.

Shubhasizki, savodxonlikni o'rgatish bolada yo'lda to'siqlarni

yengib o'tish uchun zarur bo'lgan irodaviy fazilatlarini yetarli darajada rivojlantirishni, oldiga qo'yilgan vazifaga e'tiborni qaratish qobiliyatini, eng muhim mazmuni eslab qolishni va hokazolarni nazarda tutadi. Bularning barchasi savodxonlikni o'rgatish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish uchun bolada yetarli darajada mavjud. Shaxsning ushbu jihatlari oligofrenopedagog tomonidan maktab vaqtini belgilashda, takroriy materiallarni tashkil qilishda, o'quv materiallari hajmini belgilashda hisobga olinadi. Agar aytilganlarning barchasiga bola maktabga kelganida shakllangan ongli ravishda o'qishga tayyorgarlikni ham qo'shsak, unda biz asosan savodxonlikni egallash jarayoni uchun psixologik asosga ega bo'lamiz.

Nutqni va tovush belgilarini o'zlashtirish jarayonida bola oldida turgan vazifalar. Agar siz maktabga birinchi marta boradigan boladan nima uchun u yerga borishini so'rasangiz, u holda ushbu savol berilgan bolalarning aksariyati maktabga nafaqat o'qish uchun, balki o'qishni, yozishni va hisoblashni o'rganish uchun borganliklari haqida javob berishadi. Bola ongining ushbu boshqalardan, kattalar va undan katta yoshdagi maktab o'quvchilaridan olingan aniq vazifalarni o'zlashtirishga yo'naltirilganligi hamda keyin maktab tomonidan qo'llab-quvvatlanishi bolaning maktabdagi o'zini tutishini belgilab beradi, uning yangi ta'lim faoliyatiga mazmun bag'ishlaydi.

O'qishga o'rgatishning yakuniy maqsadi har qanday so'zni o'qishni o'rganish uchun bolalarda zarur bilim va ko'nikmalarni to'plashni anglatuvchi muayyan xususiy muammolarni hal qilish orqali amalga oshiriladi.

Nutq-tovush belgilarini o'zlashtirish davrida bunday alohida vazifalar quyidagilardir:

- a) nutqni tahlil qilish, nutq so'zlardan, so'zlar - bo'g'inlardan, bo'g'inlar - harfardan iborat ekanligini bilish;
- b) nutq tovushlarini aniq ajrata olish;
- c) harflarni assimilyatsiya qilish;
- d) harflarni turli darajadagi bo'g'inlarga birlashtirishni o'zlashtirish;

ye) o'qilgan so'zning ma'nosini tushunish;

f) o'qilgan so'zlarni semantik butun jumla qismlari sifatida qabul qilish qobiliyati va boshqalar.

Bundan tashqari, bola nutq tovushlarini harflar bilan bog'laydi, ular uning fikriga ko'ra, tirik nutqdan maxsus ajratilgan «toza» tovushlar vakillaridan boshqa narsa emas. Demak, bolaning harflar orqali ifodalanuvchi ushbu toza tovushlarni ketma-ket nomlashga qaratilgan intilishi mutloq mantiqiydir. Ammo bu muvaffaqiyatga olib kelmaydi. Bolaning oldida paydo bo'lgan muammoni faqat uning ovozi muhitga qarab harflar har xil eshilitilishini aniqlagan holda hal qilish mumkin. Ushbu «kashfiyot» ga bolaning nutq tilini yaxshi bilishi yordam beradi. Shunga qaramay, alohida olingan xat boshqa harflar bilan bir xil harfdan farqli ravishda yangraydi degan tushuncha bolaga darhol berilmaydi, balki mashqlar natijasida, bolaning oligofrenopedagog tomonidan yo'naltirilgan harakatlari natijasida shakllantiriladi.

Mazmunni qabul qilish nutq faoliyatining turi kabi o'qishning ichki tomoni sifatida namoyon bo'ladi va ayni vaqtda u o'qish amalga oshiriladigan texnik jarayon, funksiya hamdir. Obraz, belgilangan so'z ma'nosi va uni qabul qilish o'rtasidagi chambarchas aloqa qabul qilishning boshqa turlaridan ajralib turuvchi nutqni (og'zaki yoki yozma) qabul qilish jarayonida yuzaga chiqadi, zero nutqni qabul qilish jarayoni "bir tomondan, to'g'ridan-to'g'ri hissiy bilish jarayoni bo'la turib, u, o'z obyekti – nutqiy xabarning o'ziga xos xususiyati tufayli borligini bilvosita ikkinchi signal bilan aks ettirish jarayoni, ya'ni so'zlar vositasida ifodalanuvchi hamda tushunishni o'z ichiga oluvchi aloqa va munosabatlarni ochib berish jarayonidir". A.N. Leontyevning fikricha, sensorli tasvining predmeti ma'nosini anglashning o'zi «idrok qilish» shaxsning nutqiy ma'nolar tizimiga bog'liqligidan dalolat beradi.

Metodistlar maktabda o'qitishning asosiy vazifasi o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirish deb hisoblaydilar. Bog'lanishli og'zaki nutqni rivojlantirishda badiiy adabiyot namunalari bilan tanishish va o'rganish amalga oshiriladigan o'qish darslari alohida o'rin tutadi.

Aynan o'qish darslari bolalarni o'zbek madaniyati boyliklari bilan tanishtirish vositasi bo'lgan. Badiiy adabiyotni bilmasdan tilni yaxshi bilish mumkin emas.

Bundan tashqari, asarlar mazmuni ta'limning muhim vositalaridan biri bo'lib, bilimlarni to'plash, bilim jarayonlari va ijodiy xayolotni rivojlantiradi. Maxsus pedagogika va psixologiya sohasidagi mutaxassislarning tadqiqotlari aqli zaif o'quvchilar rivojlanishining o'ziga xosligini va ular nutqining buzilishini ochib beradi. Fonematik eshitishdagi kamchiliklar artikulyatsiya rivojlanishining sekinroq sur'ati bilan birlashtiriladi. Nutqning fonematik va grammatik jihatlari buzilganligi kuzatilmogda. Olimlar so'z boyligining cheklanganligini, so'zlarni noto'g'ri tushinishni, ularning noto'g'ri ishlatilishini, faol va passiv lug'at o'rtaqidagi patologik bo'shliqni qayd etadilar. Aqli zaif o'quvchilar asosan oddiy jumalardan foydalanadilar, ularning gaplarni noto'g'ri tuzishi kuzatiladi. Aqli zaif o'quvchilarning izchil og'zaki nutqi bayonlarning to'liqsizligi, voqealar haqidagi voqealar mantiq'ining buzilishi, til vositalaridan noto'g'ri foydalanish va ekspresivlikning yetarli emasligi bilan ajralib turadi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'qish darslarida nutqni rivojlantirishga oid ishlar qatorida o'qilgan badiiy asarni qayta hikoya qilish muhim o'rinlardan birini egallaydi. Qayta hikoya qilish jarayoni o'qilganlarni idrok etish, uni tushunish va nutqni loyihalashni o'z ichiga oladi.

M.F.Gnezdilovning so'zlariga ko'ra, o'qilgan mazmuni qayta hikoya qilish – «juda ko'p aqliy operatsiyalarni o'z ichiga olgan o'qish paytida anglangan fikrlarni intellektual qayta ishlash va qayta ishlab chiqarish, ya'ni alohida lahzalarni baholash, eng muhimlarini tanlab olish, ularni reja yoki vazifaga muvofiq ravishda birlashtirishdir». Qayta hikoya qilish jarayonida o'quvchilar asar matnini o'qish va tahlil qilishda asosiy fikrni ta'kidlashlari, asar g'oyasini, syujetini tushunishlari, personajlarni, ular harakatlarining motivlarini aniqlashlari, uning mazmunini yetkazish uchun zarur bo'lgan so'zlarni va iboralarini tanlab

olishlari va ularni boshqalar bilan almashtirishlari kerak. Shu sababli, qayta hikoya qilishni matni tashkil etgan so'zlarni mexanik yodlash asosida keyinchalik takrorlash bilan kechadigan oddiy takrorlash deb hisoblash mumkin emas.

O'qish darslarida lug'at ishi – bu adabiy asar matnini oqilona idrok etish, aqli zaif o'quvchilarga ma'lum bo'lgan so'zlar va tushunchalarni oydinlashtirish, ularning izchil nutqiga zarur lug'atni kiritish, tilning ekspresiv-stilistik vositalarini amaliy o'zlashtirishga qaratilgan turli xil vazifalarning keng tizimidir.

Bunday ishning asosiy maqsadi – o'quvchilarga adabiy asarning mazmuni va badiiy boyligini mazmunli idrok etishga yordam berish asarning o'zi bilan organik birikmasi asosida amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida lug'at ishining alohida ahamiyati aqli zaif o'quvchilarning nutqiy rivojlanishining cheklanganligi, so'z boyligining o'ziga xosligi bilan bog'liq.

A.K.Aksyonovaning ta'rifga binoan, o'qish darslarida olib borilgan so'z boyligini o'stirish ustidagi ishlarning vazifalari quyidagilar:

- o'qilayotgan matning ma'nosini anglash, uning o'quvchilarga axloqiy va estetik ta'sirini kuchaytirish uchun zarur bo'lgan so'zlarning ma'nosini ochib berish;

- aqli zaif o'quvchilarning so'z boyligini kengaytirish va nutq amaliyotini tashkil etish orqali ularning faol nutq fondiga yangi so'zlar va tushunchalarni kiritish;

- aqli zaif o'quvchilarini ekspresiv til vositalari bilan tanishtirish, ularni bolalar nutqiga kiritish, uni yanada ta'sirchan va hissiy qilish;

- aqli zaif o'quvchilarining og'zaki va yozmanutqini takomilllashtirish. Belgilangan vazifalar aqli zaif bolalarni o'qitish uchun dolzarbdir.

O'qish darslarida lug'at ishidagi qiyinchiliklar asosan aqli zaif o'quvchilarning nutqiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova

tadqiqotlarida ushbu bolalarga xos bo'lgan eng xarakterli xatolar guruhlarini aniqlandi:

- so'zlarni tovush tarkibidagi o'xshashligi bilan aralashtirish (ariz -oriz);

- so'zni grammatik shaklini tushunmaslik sababli noto'g'ri qabul qilish (tashlandi - tashladi);

- majoziy ma'no bilan so'zning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosini almashtirish (ko'ksida uzilib ketdi);

- so'zlarning sintaktik o'zaro ta'sir qoidalarini bilmasslik sababli gapning ma'nosini tushunmaslik;

- yangi leksik birlikmada so'zga faqat ilgari ma'lum bo'lgan ma'nolarni yuklash.

Ushbu xatolarni bilish oligofrenopedagogga aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qish darslarida nutqni rivojlantirish bo'yicha ishlarni samarali yo'lga qo'yishga va maqsadga muvofiq ravishda tashkil etishga yordam beradi.

Badiiy asarni mazmunli idrok etish – bu alohida so'zlar va jummalarning ma'nosini anglashni o'z ichiga olgan murakkab analitik va sintetik jarayon bo'lib, u jumlar va matning alohida qismlari o'rtasida mantiqiy aloqani o'rnatish; umuman asosiy g'oya va tarkibni oydinlashtirish kabilarni o'z ichiga oladi.

O'qish mahoratining semantik tomoni o'qishni tushunish (anglashni) va matn talaffuzining ekspresivligi (to'g'ri intonatsiya)ni o'z ichiga oladi. A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova boshlang'ich sinflardagi aqli zaif o'quvchilar tomonidan matnlarni o'qish va talqin qilishda eng ko'p yo'l qo'yilgan xatolarni ta'kidlab o'tishgan.

Bularga quyidagilar kiradi:

- so'zlarning optik tuzilishini noto'g'ri idrok etganligi sababli chalkashish;

- asosdosh so'zlarni farqlamaslik (ish - ishchi - ishla);

- olmoshlar, ayniqsa, bilvosita holatlarda ishlatiladigan so'zlarni noto'g'ri tushunish;

- tarkibiga ko'ra murakkab bo'lgan so'zlarni noto'g'ri tushunish;
- ob'yektni bildiruvchi so'zlarni harakatni anglatuvchi so'zlar bilan almashtirish, umumiy tushunchalar - xususiy va aksincha (sovuq o'tmiga termometr, daraxt o'tmiga terak). Masalan, matnda tanish bo'lgan o'tni bosh kelishikdan boshqa shaklda yoki fe'lni turli nisbat va maylarda uchratsalar, o'quvchilar ularni tanimaydilar. Xuddi shu tarzda, otlardan yasalgan sifatlarni, fe'llarni va hokazolarni, umuman yasama so'zlarni tushunish o'quvchilarda o'qishda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, I.A.Katkovalarning ta'kidlashicha, aqli zaif bolalarning ongida so'zlarning ma'nosini o'rganishning dastlabki bosqichida yetarlicha farqlanmagan, bir-biridan ajratilmagan holda bo'ladi. Uzoq vaqt davomida o'quvchilar so'zlarni ko'p ma'nolarda tushunishadi. Ular turli xil binolarga murojaat qilish uchun «*uy*» so'zidan foydalanishlari mumkin. «*O'qimiq*» so'zi ko'pincha «*maktab*», «*o'quvchi*», «*o'qing*», «*yozing*» so'zlari bilan almashtiriladi. Bu so'zlarning tarqoq, farqlanmagan, noaniq, yetarli darajada umumlashtirilmagan ma'nolarga ega yekanligi bilan bog'liq.

V.G.Petrovaning alohida so'zlarni tushunishning yetishmasligi bolaning nutqi va umumiy rivojlanishining o'ziga xos xususiyati, boshqalar bilan lingvistik muloqotdagi cheklovlar va nihoyat, aqli zaif bolalarga xos vizual-majoziy fikrlashning natijasidir, degan fikriga qo'shilamiz. Shu sababli, aqli zaif o'quvchilar uchun lingvistik aloqalar va so'zlarning matn bilan o'zaro ta'siri uzoq vaqt davomida bir xil bo'lib qoldi.

Korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim jarayonida aqli zaif bolalarga har qanday hodisalarning sabablari va oqibatlari o'rtasidagi munosabatni tushunish va bu munosabatlarni o'z nutqida aks ettirishni o'rgatish zarur (Ye.G.Rechitskaya).

O'quvchida to'g'ri o'qish ko'nikmasini shakllantirishning samarali usullaridan biri nutq mashqidir. «Nutq mashqi o'quvchilar matni o'qishi jarayonida qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi mumkin bo'lgan

so'zlar va bo'g'inlarni to'g'ri talaffuz qilishga yo'naltirilgan mashqlar sistemasidir» (A.K.Aksenova).

Nutq mashqi quyidagi masalalarni hal qilishga yordam beradi: bo'g'inlar va so'zlarning ko'rilgan va nutqiy obrazlari o'rtasidagi mustahkam aloqalarni o'rnatish, o'qilishi o'xshash birliklarni farqlash, harflab o'qimaslik uchun yaxlit bo'g'in va so'zlarni xotirada jamlash.

Nutqiy mashqlar – darsning alohida bosqichi bo'lib, jamoaviy o'qish vaqtida o'quvchilar o'zlarini sinf jamoasining bir qismi sifatida anglaydilar. To'g'ri amalga oshirilgan nutq mashqi o'quvchida o'qish bilan bog'liq har qanday qiyinchiliklarni yengib o'tish mumkin, degan ishonch paydo bo'ladi. Keyinchalik matn bilan ishlash ularda qo'rquv uyg'otmaydi, aksincha, qiziqish uyg'otadi, amalga oshirish mumkin bo'lgan ish, degan tasavvutni paydo qiladi.

Nutq mashqlari dars boshlanishida, darsning mustahkamlash qismida 3-5 daqiga davomida o'tkazilishi mumkin. Unda quyidagi turdagi mashqlar bajarilishi mumkin:

1. Talaffuzning aniqligini rivojlantirish uchun mashqlar.

1) Sof ayitishlar:

Sa-sa-sa – qor yog'adi qish kelsa.

Chak-chak-chak – yerdan chiqdi boychechak.

Oq-oq-oq – Manzura menga o'rtoq.

Nay-nay-nay – yegim kelar qulupnay.

Vun-vun-vun – dalada pishdi qovun.

Nay-nay-nay – to'yda chalindi surmay.

Ar-ar-ar – bolalar gildi hashar.

Or-or-or – gulga to'ldi gulzor.

Lak-lak-lak – qozonda qaynar sumalak.

Ra-ra-ra – to'yda chalindi nog'ora.

G'och-g'och-g'och – in quradi qaldirg'och.

Tor-tor-tor – Nigora chaldi dutor.

Vuz-vuz-vuz – biz yedik tarvuz.

Va-va-va – mazali ekan mastava.

Och-och-och – bahorda kelar qaldirg'och.

Lar-lar-lar – shoxda kuylar sho'x qushlar.

Kon-kon-kon – kirob – asl bilimlarga kon.

G'a-g'a-g'a – qaqillaydi qarg'a.

Na-na-na bolalar uchdi chana.

Uz-uz-uz – suvda sokin suz.

Ra-ra-ra – atroflingga bir qara.

Ro-ro-ro – jahon kez yurtlararo.

Ro'ro'-ro' – kelma sherga ro'baro'.

Ar-ar-ar – osmonda quyosh kular.

La-la-la – kel kuylaymiz ashula.

Sha-sha-sha – shovullaydi sharshara.

Dor-dor-dor - qizaribdi pomidor.

Ar-ar-ar – devorda osiq fonar.

Lo-lo-lo – koptokni ushla, Laylo.

2) Tez aytishlar:

- Asad asil asal saqlaydi.
- Bashar hasharga shoshar, Yashnar hasharda Bashedan oshar.
- Bedarak bedana bedazorda bedor bo'ldi.
- Boqi boqqa, Sogi toqqa bordi.
- Boqi botir buzq boqar.
- Boshqotirma Boltavoyning boshini qotirdi.
- Bulturgi burgutni bugun Urgutda ko'rdim.
- Chovli - simdan, chovgum - misdan.
- Erkin egatga ertaki ekinni ekdi.
- Eshik oldida buloq, buloqdan suv ichar uloq, uloqcham uzun quloq.
- G'ani g'ildirakni g'izillatib g'ildiratdi, g'ildirakni G'ani g'ildiratib g'izillatdi.

• Gulnora Gulmironing singlisimi, Gulmira Gulnoraning singlisimi?
• Gulsara gul saralab, gul sanadi.
• Ikki ayiq qayiqqa qaradi, oq ayiq oldin qaradimi, qora ayiq oldin qaradimi?

• Jamila jiydani joyiga joyladi.
• Javlonbek jaji Jo'rabek bilan jo'ra, jaji Jo'rabek Javlonbek bilan jo'ra.

- Jo'ja cho'chib, go'ja cho'qir.
- Jo'ra jo'rga jo'r bo'ldi.
- Jo'rabek bilan Javlon, juda jo'ra jonajon.
- Lola artalaydi, Sora allalaydi.
- Mashhura moshxo'rdani shoshib shimirdi.
- Norvoy novvoy non yopar, nonin novvot deb sotar.
- O'tkir o'tkir o'roqda o't o'rdi.
- Olma shoxida olmaxon, olmaxonni olma, Olmaxon.
- Oltin o'tloq – oq o'tloq.
- Oq choynakka ko'qorqoq, ko'k choynakka oq qorqoq.
- Ovchi ovloqda ovin ovlar.
- Oydin oydinda oyisidan oldinladi.
- Oyga poyga, poyga oyga.
- Qalin qorga qora qarg'a zo'rg'a qo'ndi, ana qara.
- Qishda kishmish pishmasmish, pishsa kishmish qishmasmish.
- Qurbaga qurillaydi, chigirtka chirillaydi.
- Qurilishda burilish, burilishda qurilish.
- San'at saroyi - saroylarning sarasi.
- Sayyora sabzini savatga soldi.
- Soat soatini soatsozga sozlatdi.
- Sotvoldi bosvoldi qovun sotib oldi.
- Temirchi Temirni topdimi, Temir temirchini topdimi?
- Tojining tojdor xo'rozi gultojixo'roz tagida.
- Tolib tandir tagidan tanga topdi.
- Tolib tog'a tog'dan to'rtta tulki tutdi.

- Tolib turpni tarozida tortib topshirdi.
- Tosh jonsizmi, mosh toshsizmi?

3) Maqollar

Bulbul chamanni sevar, odam – vatanni.

Ona yurti – oltin beshiging.

Ona yurti omon bo'lsa,

Rang-u ro'ying somon bo'lmas.

Elga qo'shilsang, el bo'lasan,

Eldan ajralsang, yer bo'lasan.

Yer haydasang kuz hayda,

Kuz haydamsang, yuz hayda.

Daryo suvini bahor toshirar,

Odam qadriini mehnat oshirar.

Daraxt yarpog'i bilan ko'rkam, odam – mehnati bilan.

Bilim hayot oynasi, tuganmasdir foydasi.

Kitob – bilim bulog'i.

Ilmsiz bir yashar, ilmi ming yashar.

Odobli bola elga manzur.

Bugungi ishini ertaga qo'yma.

Mehnat qilgan, xor bo'lmas.

Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog' qoladi.

Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar.

Bilgan o'qir, bilmagan to'qir.

Yaxshilik qilsang, yaxshilik ko'rasan.

Hunari yo'q kishining, mazasi yo'q ishini.

Hunaring bo'lsa qo'lingda, non topilar yo'lingda.

Vatani bormi – baxti bor. Mehnati bormi – taxti bor.

4) Topishmoqlar

Tim qora kichkina xol, to'xtatar yo'lda darhol. (nuqta)

Sirti tayog, ichi bo'yoq. (qalam)

Bir qozondan qirq tuyay suv ichadi. (chuchvara)

Qorcha, qorcha ichida uncha, uncha ichida ustuncha. (jiyda)

Pak-pakana bo'y i bor, yetti qavat to'ni bor. (piyoz)

Qishin-yozin yashnaydi, kiyimlarin yechmaydi. (archa)

Qishin-yozin bir xil kiyimda turar. (archa)

Sudrasang yuradi, sudramasang turadi. (chang'i)

Oynachada ikki til erta-kech "chiq-chiq" – deydi.

"Yotavertma, tong otdi, tur, maktabga bor", - deydi. (soat)

Makonidir dalalar, pushtalarda bolalar.

To'ni yo'l-yo'l beqasam, go'shti qizil va asal. (tarvuz)

G'adir-budur dumaloq, mag'zi uning jiqqa yog'. (yong'oq)

Tagida bor yulduzi, terib uysang bo'lar tog'.

Urug'idan chiqar yog', darrov o'ylang bu haqda, buchi, oppoq

(paxta)

Yakka yurmas, birlashar. Qishga oziq g'amlashar. (chumoli)

Timmay o'qisang agar, ko'p narsani o'rgatar.

Bilsang, uka, o'ylab top, bilim koni bu (kitob)

Ko'kda supra ochildi, uni yerga sochildi. (qor)

Ayoz bobo novvot soldi, olgan edim, qo'lim qotdi. (muz)

Og'zi ola alomat. Ichi qizil qiyomat.

Suv sepsam, quruq chiqar. YO alhazar, salomat. (tandir)

Qo'lsiz, oyogsiz eshik ochar. (shamol)

U yoqqa o'tdim-bildingmi? Bu yoqqa o'tdim bildingmi?

Oq quvrayning boshini chertib o'tdim-bildingmi?" (shamol)

Ko'k sandig'im ochildi, ichidan zar sochildi. (osmon, yulduzlar)

Qora uyda ming chiroq, uyni yoritmas. (tun va osmondagi yulduzlar)

Qora tuyam qochyapti, qumalog'in sochyapti. (qora bulut va do'l)

Lip etadi kirib ketadi. Chiqazolmay esing ketadi. (tikan)

Kunga qarab tolmaydi. Kundan ko'zin olmaydi. (kungaboqar)

Ustidagi ko'ylagi xuddi qog'ozga o'xshar.

To'g'rasang, jahli chigib, ko'zingni darrov yoshlar. (piyoz).

Yer ostida oltin qoziq. (sabzi)

2. O'qish oldidan mashqlar

Sof aytishlar va tezaytishlar bilan bir qatorda unli va undoshlarning birikuvlari ham mashq qilinadi. Bu mashqlar o'qishdan oldingi tayyorgarlik sifatida kiritilgan:

1) Unlilar artikulyatsiyasi: a, o, u, o', i. e. Dastlab o'quvchilar jo'r bo'lib unlilarni talaffuz qilishni mashq qiladilar, keyin esa juftlik holatida talaffuz qiladilar: a - u, a - o, o - i - ye, e - a, a - u - o, u - o - i - e va hokazo.

2) unli va undosh birikmalar: ba, bo, bu, bo', bi, va, vo, vu, vo', vi.

3) undoshlarni «qo'shib borish»:

Bor, bur, ber, bo'r, ...

3. So'z va uning qismlariga e'tiborni jalb qiluvchi mashqlar

Gul	gulchi	guldon	gulzor	gulbahor
Paxta	paxtachi	paxtazor	paxtakor	paxtaobod

4. O'qishning operativ maydoni va xotirani rivojlantiruvchi mashqlar.

«Eng topqir kim?» O'quvchilarga bir yoki ikkita harf bilan, harflar miqdori va tartibi bilan farq qiluvchi so'zlar juftligi (qish – qir kabi) taqdim etiladi. Har bir juftlikni o'qish uchun ma'lum vaqt beriladi. O'quvchilar qaysi ikkita so'zni o'qiganlarini aytishlari kerak.

«Quloqqa pichirlang». So'zlar doskaga yoziladi va chiziqalar bilan yopiladi. Chiziqalar biroz vaqt davomida navbat bilan olib tashlanadi va o'z joyiga qaytariladi. O'quvchilar o'qishlari va qaysi so'zni o'qiganlarini oligofrenopedagogning qulog'iga shivirlashlari kerak. So'zni to'g'ri nomlaganlarga rag'bat belgilari beriladi.

«Yuguruvchi lentasi» So'zlar qog'oz chizig'iga yozilgan. Lenta asta-sekin ochiladi. O'quvchilar so'zlarni o'qish va eslab qolish uchun vaqtlari bo'lishi kerak (ikki yoki uchtdan ko'p

bo'lmagan). Ushbu o'yinlar nafaqat to'g'ri o'qish ko'nikmalarini shakllantirishga, balki eslab qolish tezligini oshirishga, so'zlarni bashorat qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Muayyan matn ustida ishlash jarayonida oligofrenopedagog to'g'ri o'qish namunasini beradi, so'ngra materialni bolalar bilan qayta-qayta o'qiydi. Shu bilan birga, o'qish tezligini uning semantik yaxlitligi va ekspressiv uzatilishini buzmasdan biroz sekinlashtirish muhimdir. O'qish amaliyoti darsning ko'p qismini egallashi kerak.

Darhaqiqat, bu to'g'ri o'qish qobiliyatini rivojlantirishga olib keladigan asosiy yo'ldir. Bir xil (ayniqsa, quyi sinflarda) matnни ko'p marta qaytarishga to'g'ri keladigan bir xil ish paytida o'quvchilarning tez charchamasliklari, zerikib qolmasliklari uun oligofrenopedagog har safar topshiriqlarni o'zgartiradi. Bolalar zanjir bo'yicha (matning jumalari navbatma-navbat o'qiladi), xat boshi bo'yicha (oligofrenopedagog o'qishi kerak bo'lgan o'quvchini chaqiradi), estafeta bo'yicha (bolalar o'qishni davom ettiradigan sinfdoshini chaqirishadi), tanlab o'qiydilar.

Tanlab o'qish usuli, o'z navbatida, vazifani o'zgartirish imkonini beradi: o'quvchilar diqqatni rasmga («Rasmga qarang. Hikoyadagi satrlarni unga moslang»), oligofrenopedagogning savoliga («.....? Bu parchani yana bir bor o'qing»), muayyan topshiriqqa («Ertakning oxirgi satrlarini o'qing va ularni eslang») qaratib, parchani o'qiydilar.

O'quvchilarning takroriy o'qishga bo'lgan qiziqishi nafaqat vazifalarning doimiy o'zgaruvchanligi, balki oligofrenopedagogning bolalarning yangi turdagi faoliyatga bo'lgan qiziqishi tufayli ham saqlanib qoladi. Aktyorlik xususiyatlari (hissiylik, ifodalilik, sodir bo'layotgan barcha holatda manfaatdor ishtirokchi rolini o'ynash qobiliyati) har qanday turdagi maktab oligofrenopedagogsi uchun zarurdir, lekin aqli zaif bolalarga ta'lim-tarbiya beradigan uchun ydigan va tarbiyalaydiganlar uchun yanada muhim.

To'g'ri o'qish ko'nikmalarini shakllantirishda o'quvchilarning

o'zaro bir-birining o'qishini kuzatishini tashkil qilish ham ahamiyatga ega. Butun sinf faolligi bilangina o'quvchilar matni butun dars davomida oligofrenopedagog chaqirganda ovoz chiqarib o'qishini yoki sinfdoshi o'qiganidan keyin o'z-o'zidan o'qishini ta'minlash mumkin. Bunday kuzatishlarni tashkil qilish uchun turli usullardan foydalanish mumkin: o'quvchilar xatcho'p yoki barmoqlari bilan chiziq bo'ylab surish yordamida kitobni kuzatib borish imkoniyatiga ega bo'lganida oligofrenopedagogning sekin o'qishi (matn bunga qadar tanlab bo'lingan).

Oligofrenopedagog istalgan vaqtda o'quvchilarni tekshirishi va o'yin nishonini berish orqali rag'batlantirishi mumkin. Bolalarga o'z vaqtida jo'r bo'lib o'qishiga qo'shilish vazifasi beriladi; oligofrenopedagog matni o'quvchilar bilan birgalikda o'qishni boshlaganida qo'shilib o'qish (matnda birgalikda o'qish uchun jumlar ajratilganda aralash o'qish). Keyin u bir oz jim qoladi va bolalar esa jo'r bo'lib o'qishni davom ettiradilar. Ushbu o'qish izchil bo'lishi kerak, shunda oligofrenopedagog matni o'qiyotgan bolalarni nazorat qilishi, keyinchalik qilingan xatolar soni va tabiati to'g'risida hisobot berishi kerak. Har bir bola bir yoki ikkita jumladan ko'p o'qimasiligi kerak, aks holda bolalar oligofrenopedagogning rag'batini olish uchun haqiqiy xatolarni unutib, ularni o'zlaridan "to'qiy" boshlaydilar.

Ba'zi o'quvchilar bilan oligofrenopedagog maxsus mashg'ulotlar o'tkazishi kerak va darsda ularga individual yondashuv qo'llanadi. Masalan, shuni yodda tutish kerakki, ishchanlik faoliyati buzilgan (qo'zg'aluvchan yoki tormozli) bolalarda o'qishning to'g'riligi ko'p jihatdan u sodir bo'lgan muhitga, o'quvchining o'qiyotgan matniga qiziqishiga bog'liq.

Shuning uchun, bunday bolalar bilan individual darslarda va dars davomida siz o'yin vaziyatini yaratishingiz, ularning e'tiborini rag'batlantiruvchi vositalar bilan jalb qilishingiz kerak («Biz qancha so'z va jummalarni to'g'ri o'qiganingizni hisoblaymiz. Har bir to'g'ri

o'qilgan so'z yoki jumla uchun siz kubikcha olasiz», «Kecha sizda qancha va bugun qancha kubik borligini solishtiring» va hokazo).

Murakkab fonematik buzilishlari bo'lgan aqli zaif o'quvchilar bilan logoped ishlashi kerak bo'lgan guruhga birlashtirish kerak.

Ushbu logopedik vazifalarning metodologiyasi R.I. Lalayevaning «Aqli zaif bolalarda o'qish buzilishlarini bartaraf etish» nomli asarida yoritilgan. 2-4-sinflarda o'qish darslarida bu guruh o'quvchilariga aralash tovushlarni farqlash, ularning so'zdagi o'rmini belgilash, tovushlar soni va ularning ketma-ketligini aniqlash uchun mashqlar berilishi mumkin. Ish jarayonida oligofrenopedagog nisbatan saqlab qolingan analizatorlarning funksiyalariga tayanadi: vizual, kinestetik. Bolalar bilan tovushning artikulyatsiyasi aniqlanadi (artikulyatsiya apparatlarining harakatlari vizual ravishda idrok etiladi: oyna yordamida va teginish bilan - til yoki lablar harakatini barmoq bilan his qilish orqali), tovushning o'rni. so'z, avvalo, oligofrenopedagogning bo'rtirilgan artikulyatsiya bilan talaffuzida, keyin esa - o'quvchining o'zida aniqlanadi. Tahlildan so'ng o'quvchilar ushbu so'zlar ishtirokidagi gaplarni o'qiydilar. Keyingi darsda butun sinfga taqdim etiladigan matni yoki matndan olingan alohida xatboshilarni oldindan mashq qilish juda foydali. Bu oligofrenopedagogga ushbu guruhdagi bolalarni frontal ishlarga jalb qilish imkonini beradi. Bunday o'quvchilar bilan mashg'ulotlarda xayoliy magnitafon bilan o'yin texnikasi samaralidir.

O'qish ko'nikmasi shakllanmagan o'quvchi o'qish ko'nikmasi shakllangan o'quvchining o'qishini tinglaydi, matndan so'zlarning talaffuzini kuzatib boradi. Keyin oligofrenopedagogning «magnitafon yoqilgan» degan so'zidan keyin u gapni o'zi o'qiydi. Sinfdoshlar «ovoz yozuvi» natijalarini muhokama qilishadi. Kichik hajmli so'zlar, ulardagi ko'rish va eshitishdagi dastlabki yo'nalish, qoida tariqasida, o'quvchiga topshiriqni muvaffaqiyatli bajarishga yordam beradi, ishga qiziqish uyg'otadi, o'ziga ishonchning paydo bo'lishiga hissa qo'shadi va adabiy talaffuz meyorlarini

mustahkamlaydi. «Kuchli» o'quvchidan keyin «zaif» o'quvchi tomonidan o'qishning xuddi shunday usuli aks-sadoga taqlid sifatida o'ynalishi mumkin.

Shu kabi mashg'ulotlarning tizimli qo'llanilishi ijobiy natijalarni yuzaga keltirishi mumkin. O'quvchilarda o'qilayotgan asarlarga nisbatan qiziqish va o'qilayotgan matnni mustaqil tahlil qilish ko'nikmasi va undan tegishli xulosalar chiqarish malakasi paydo bo'ladi. Taklif qilingan mashqlarni bajarish orqali o'quvchilarning lug'at boyligi aniqlashtiriladi va boyitiladi, nutqning lug'aviy tomoni boyitiladi, gaplarni to'g'ri tuzish, o'z fikrlarini to'g'ri va izchil ifodalay olish qobiliyati rivojlanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Boshlang'ich sinflarning o'qish darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish vositalarini yoritib bering.
2. Hikoyani o'qish bilan bog'liq holda qanday ijodiy ishlar o'tkaziladi?
3. Aqli zaif o'quvchilar leksik-grammatik nutq rivojlanishining o'ziga xosligini yoriting.
4. O'qish darslarida lug'at ustida ishlash yo'llarini yoriting.
5. Og'zaki nutqni rivojlantirishda qanday mashqlar olib boriladi?

II BOB. TURLI JANRDAGI BADIY ASARLAR USTIDA ISHLASH

2.1. ERTAK VA HIKOYA USTIDA ISHLASH METODIKASI

Reja:

1. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi o'qish darslarida turli janrdagi badiiy asarlar ustida ishlash metodikasi
2. Ertak janri ustida ishlash metodikasi
3. Hikoya janri ustida ishlash metodikasi

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi boshlang'ich va yuqori sinflarining o'qish darslarida garchi ilmiy jihatdan bo'lmasa-da, amaliy jihatdan turli janrga mansub asarlar o'qib o'rganiladi. O'qish darsliklariga, asosan, hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, doston, rivoyat, topishmoq va tez aytishlar kabi janrdagi asarlar kiritilgan. Bulardan tashqari, ilmiy-ommabop asarlar ham o'qitiladi.

Turli janrdagi badiiy asarlar qurilishi, uslubi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning o'quvchilarga ta'siri ham har xil bo'ladi.

Tabiiyki, har bir janrga oid asar matni lingvistik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, she'r iy asarlar matni hikoya matnidan, ertak matni she'r matnidan, ilmiy-ommabop maqola matni masal janriga taalluqli asarlar matnidan tubdan farq qiladi. Topishmoqlar predmet, voqea-hodisalar o'rtasidagi o'xshashlikni taqqoslash orqali o'zlashtirilsa, maqollar mazmuni hayotiy misollar vositasida sharhlashni taqozo etadi. Shunga ko'ra, turli janrdagi badiiy asarlarni o'qishda oligofrenopedagogdan unga mos usullar tanlash talab etiladi.

Ertak janri ustida ishlash metodikasi

Ertak – xalq og‘zaki ijodidagi eng ommaviy va keng tarqalgan janr sifatida hayotiy ildizga ega bo‘lgan to‘qima voqealarni tasvirlaydi. U xalq tomonidan yaratilgan va uzoq zamonlardan beri ertakchilarning xotirasida saqlanib, xalq, millat urf-odatlari bilan chambarchas bog‘langan holda ijtimoiy-siyosiy, moddiy-iqtisodiy hayotni fantastik va badiiy uydirmalar orqali ifodalaydigan folklorning epik janridir. Xalq tomonidan yaratilgan ko‘plab ertaklarda bolalarning o‘ziga xos hayoti chetlab o‘tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko‘p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertak janrining muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlari bilan chambarchas bog‘lanishi, insonlarga axloqiy va ma‘naviy yo‘ldosh bo‘lib kelishidir. Ertaklar insonning ma‘naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug‘orilgan bo‘lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o‘ziga dushman bo‘lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g‘olib chiqadi.

Xalq ertaklarida ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo‘lgani uchun har qanday kitboxonga tez yetib boradi. O‘tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchillik kurashi o‘zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo‘lgan ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g‘alabasi, yorug‘likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g‘oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq og‘zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o‘qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta’sirchanligi, o‘tkirli, ma’nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko‘pchiligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo‘shilib ketadi.

Ertakning o‘tkir, maroqli syujeti, voqealar rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g‘oyaviy yo‘nalishi, unda ezgulik kuchining - yaxshilikning doimo g‘alaba qilishi bolalarni o‘ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so‘z va iboralarining qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi,

tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil, ochko'z kishilar timsoli bo'ladi.

Xalq ertaklarida el-yurti ko'z qorachig'iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug'lanadi, ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi, uzoq masofalar yaqin qilinadi, kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma'qul illatlar tanqid ostiga olinadi, mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g'oyalari ulug'lanadi.

Boshlang'ich ta'limning o'qish darslarida xalq ertaklariga keng o'rin berilgan. Chunki ertaklardagi qiziqarli syujet, voqealar rivojida yuz beradigan, tasodiflar, qahramonlarning ko'tarinki ruh bag'ishlaydigan jasorati, tadbirkorligi, eng mushkul damda ham aqliy topqirlik bilan harakat qilishlari o'quvchini maftun etadi. O'zbek xalq ertaklarini g'oyaviy mazmuni, kompozitsiyasi, badiiy xususiyatlari, uslubiy ravonligi asosida tasnif qilgan folklorshunoslar uni 4 asosiy guruhga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydilar.

Bular:

1. Hayotiy ertaklar.
2. Hayvonlar haqidagi ertaklar.
3. Sehrli-afsonaviy ertaklar.
4. Ijtimoiy-maishiy, hajviy ertaklar.

Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab boshlang'ich ta'limining "O'qish kitobi" da ertaklar uchun maxsus ruknlar ajratilgan, jumladan, 2-3-sinflar darsliklari¹⁴ da "Ertaklar - yaxshilikka yetaklar", 4-sinfda¹⁵ "Ertaklar olamida" turkumlari berilgan. Bundan ko'rinadiki,

¹⁴ Abdullayeva Q. O'qish kitobi 2-sinf: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi / Q.Abdullayeva, SH.Hidoyatova, S.Rahmonbekova. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2018. -112 b. 91-93-betlar.

¹⁵ Xo'jayeva M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo'jayeva. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. -176 b.

ertaklar pedagogik-tarbiyaviy qimmatga ega bo'lib, aqli zaif o'quvchilarni halollik, to'g'rilik, ezgulik, jasoratli bo'lish, qat'iylik, insonparvarlik, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash vositasi sanaladi.

Aqli zaif bolalar doimo yaxshilik yomonlik ustidan g'alaba qozonishini istaydilar. Shuning uchun ertakni tahlil qilish jarayonida undagi timsollarning xatti-harakatini sinchkovlik bilan kuzatib, taqqoslab, xulq-atvoriga baho berishga o'rganishadi. Masalan, "Oqko'ngil chol va xasis boy" (2-sinf) ertagidagi asosiy g'oya insonparvarlikni targ'ib etish bo'lib, xasislik yomon illat ekanligi aytiladi va "odam uchun eng yaxshi rizq - bu o'z qo'li (kasbi) bilan topgan rizqidir", degan muborak hadisni yodga soladi. "Yolg'on do'st" (3-sinf) ertagida esa do'stiga xiyonat qilib, qochib qolishi, sherigi: "Eh, do'stim, Yaxshi kuningda o'rtoq bo'lib, og'ir paytda tashlab qochadiganlar bilan do'st bo'lmagin" deb, xiyonatkor do'stidan nafratlanish hissi o'z ifodasini topgan. "Birlashgan o'zar" (4-sinf) qirg'iz xalq ertagida esa, kuch birlikda ekanligi, insonlar ahil, birdam, hamjihat bo'lib yashasalar, hech bir dushman ularni yenga olmasligi talqin qilinadi. Shundan keyin "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" degan maqol saqlanib kelar ekan.

Ertak qahramoni xalq orzu-istaklari timsoli sifatida o'quvchi qalbidan joy oladi. So'zlashuv uslubiga monand bo'lgan ertak matni esa bog'langan nutqni o'stirish uchun asosiy manba vazifasini o'taydi. Boshlang'ich ta'limda hayvonlar haqidagi ertaklar anchagina. Ularning kompozitsiyasi sodda. Syujet tizimini tashkil etuvchi voqealar ko'lami oz: bir yoki ikki voqea asosiga quriladi. Matnni tashkil etuvchi rivoyat ko'pincha dialogda yechiladi. Ramziy mazmun masaldagi kabi allegorik obrazlar orqali talqin etiladi.

Biroq, ertak va masalning farqli jihatlari bor:

1. Ertaklar ko'proq an'anaviy boshlanmada "Bir bor ekan, bir yo'q ekan" iborasi qo'llaniladi va "Murod-maqсадlariga yetibdi" deb tugaydi. Masalda bunday an'ana yo'q.

2. Ertakka qaraganda masallar hajm jihatidan kichik bo'ladi. Ibratli

xulosaga asos bo'ladigan voqea yoki detal masalda ertakdagiga nisbatan bir zumda "o'z vazifasini bajaradi".

3. Xalq ertaklari nasrda, masallar esa juda ko'p hollarda nazmda bitiladi.

4. Ertakda ma'lum bir hayotiy masala hal etiladi, masalda esa axloqqa doir mantiq qissadan hissa chiqarish yo'li bilan yakun topadi.

Shunday qilib, hayvonlar haqidagi ertaklarni bolalarbop deyishga asos bo'ladi. Chunki unda bolalarning ma'naviy va estetik talablariga javob beradigan xususiyatlar ko'p. Ertakda voqealar tez rivojlanadi, hayvonlar yoki shaxslar o'rtasidagi muammoni yechishda dialog qo'llanadi. Xususan, "Bo'ri bilan echki" (3-sinf) ertagi¹⁶dan ushbu parchani keltiramiz:

"Bir kuni echki podadan ajralgan ekan, oldidan och bo'ri chiqib qolibdi.

- seni yeyman! – debdi bo'ri.

- meni-ya!

- Ha, seni!

- Rahm qil.

- Men juda ochman! Rahm qilmayman! Seni bir yamlab yutaman!
– debdi bo'ri.

- Juda och bo'lsang, mayli yeya qol. Senga rahmim keldi, - debdi echki.

- Yaxshi echki ekansan, - debdi bo'ri.

- Yana bir yaxshilik qilay. Sen qiynalib o'tirma, og'zingni ochib tur, men shundaygina og'zingga kiranman-qo'yaman.

Bu gap bo'riga ma'qul tushibdi. U og'zini ochib turibdi."...

Bu matndagi oddiy voqea qiziqarli suhbat asosida o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qiladi. Garchi kichik yoshdagi bolalar ushbu ertakdagi hayvon – echkining gapirmasligini (gapirish insonga xosligini) bilishsa

¹⁶ Muzaffarova F., Nasriddinova D. *O'qish kitobi*. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinf uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b. 126-127-betlar.

ham, ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Shuning uchun boshlang'ich sinfda hayvonlar to'g'risidagi ertaklar ko'p uchraydi.

Ertak ustida ishlashning so'ngida: "Ertakning qaysi jihati sizga ko'proq ma'qul bo'ldi?", "Hayotda ertakka mos hodisalar bo'lishini tasavvur qila olasizmi?", "Ertak matnida o'zingizga yoqqan joyni topib o'qing. Nimasi bilan yoqishini izohlang" kabi savol va topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga, mustaqil fikr yuritib, o'z fikrini ayta olishlariga erishiladi.

Boshlang'ich ta'limda hayvon haqidagi ertaklardan tashqari "Quyoshbobo nurlari", "Sanog'idan adashmadi", "Oqko'ngil chol va xasis boy", "Oq bulut haqida ertak" (2-sinf), "Aql va boylik", "Oltin tarvuz", "Yolg'on do'st", "Aka-uka o'g'lonlar" (3-sinf), "Shirin uyqu", "Birlashgan o'zar", "Ovchi va qushlar" (4-sinf) kabi axloqiy-tarbiyaviy xarakterdagi ertaklar ham o'rganiladi. Bunday ertaklarni hikoya tahlilidagidek oligofrenopedagog rahbarligida bahs va savol-javob uslubida o'zlashtiriladi. Shu bilan birga o'quvchilar muallif bor ertaklar bilan ham tanishadilar. Unda ertak mazmuninigina emas, balki yozuvchi niyatini, u ko'targan hayotiy masalaning mohiyatini bilishlari lozim bo'ladi.

Demak, ertak janrini o'rganishda o'quvchilar:

- hayotga ibrat nazari bilan qarash ko'nikmalarini shakllantiradi;
- tabiat, hayvonot va inson orasidagi uzviylik mavjudligini tushuna boshlaydilar;
- ramziy ma'nolarning hayotiy talqinini ertakdagi oddiy detallar yoki timsollar yordamida fikrlashga o'rganadilar;
- nutqning sodd va mantiqiy bo'lishini, ifodaliligini o'zlashtirib borishga erishadilar.

Ertak haqida yuqorida keltirilgan talqinlarni inobatga olib, ongli o'qish va ertakni tahlil qilish darsini quyidagi tartibda tashkillashtirish mumkin:

- aqli zaif o'quvchilarni ertak mazmunini idrok etishga jalb qilish;

- oligofrenopedagogning ertakni ifodali o'qib berishi, yoddan aytib berishi va hokazo;

- ertakni o'quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o'tkazish;

- ertakni qismlarga bo'lish va qismlar yuzasidan suhbat o'tkazish;

- ertakning tilini, badiiyligini muhokama qilish;

- ertak matnini qismlarga bo'lib, ovozi o'qish;

- ertak matnini qismlarga bo'lib hikoya qilish;

- ertakni tahlil qilish, undagi ayrim tasviri vositalar, ma'nodosh so'zlarni topish, lug'at ustida ishlash (ayrim so'zlar ma'nosini tushuntirish);

- ertak g'oyasini umumlashtiruvchi jumalarni, so'zlarni aniqlash;

- o'quvchilarni ertakni so'zlab berishga tayyorlash;

- ertak voqealarini tahlil qilish, o'z munosabatlarini bildirish va hokazo.

Ertaklarning qabul qilingan bayon uslubi bir xil so'z va iboralarining qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta'sirchanligi, ifoda vositalarining jonligi ularning qiziqarililigiga asos bo'ladi. Ertak qahramonlari ko'pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo'lgan yovuz, baxil va ochko'z kishilar timsohi bo'ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o'quvchilar unda to'g'rilik, halollik g'alaba qilganidan, kambag'al kishilar qiyinchilikdan qutulganidan. ya'ni yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo'lishini istaydilar. Boshlang'ich ta'limda ertaklar ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishiga emmas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytib berish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi. Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishlash, ularda ilgari surilayotgan g'oyalarning ertak matniga qanchalik monandligiga e'tibor qaratish va buni bolalar ongiga yetkazish, ularni yod oldirish yo'li bilan bog'langan nutqini o'stirish, nutqning ta'sirchanligini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Boshlang'ich ta'lim davrida aqli zaif o'quvchilarga ertak o'qishni o'rgatish muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularda axloqiy sifatlarni tarkib toptiradi, bilish jarayonlarini koreksiyalashga yordam beradi, dunyoqarashini kengaytiradi va og'zaki nutqini o'stiradi.

Ertak janri bolalarda og'zaki nutqni izchil rivojlantirish uchun mahsuldor badiiy asar sifatida xizmat qiladi. Uning kompozitsion ravshanligi, mantiqiy bog'lanishlarning noaniqligi mazmunni yetkazib berishda dastlabki tayyorgarlik uchun qulay shart sharoitlarni yaratadi.

Aqli zaif bolalar, shuningdek, ularning tengdoshlari anketa-so'rovnomma savollariga intellektual qobiliyatlari, xohish-istaklariga ko'ra javob berarkanlar, badiiy asarning eng sevimli janri sifatida eng birinchi navbatda ertak, deb javob beradilar.

O'quvchilarda ertak janriga bo'lgan bu mehr-muhabbat barcha ta'lim-tarbiya yillarida davom etadi. Xattoki, 8-9-sinf o'quvchilari ertaklarni o'qishda, tushunishda ba'zi bir qiyinchiliklarga uchrashlariga qaramasdan, o'g'il bolalar uchun harbiy va detektiv mavzular, qizlar uchun sevgi hikoyalari bilan bir qatorda ertaklar mashhur janr bo'lib qoladi.

G.M.Guseyeva tadqiqotlariga ko'ra, aqli zaif o'quvchilari ertakni faqat, hissiy-emosional jihatdan idrok etadilar. His-hayajonlar, replikalar bilan tarkibga o'z munosabatlarini bildiradilar, biroq, qayta hikoya qilishga va xatto savollarga javob berishga qiyinaladilar, ertakning syujetiga yuzaki e'tibor qaratadilar, aksariyat aqli zaif o'quvchilar ertakning asosiy g'oyasini tushuna olmaydilar, qayta hikoya qilish vaqtida syujetning muhim semantik aloqalarni tushirib qoldiradilar.

Ertak janri ustida ishlashda quyidagi tavsiyalar beriladi:

1. Ertakni o'qishga tayyorgarlik ko'rilayotganda o'quvchilar qahramonlarni va ularning harakatlarni to'g'ri idrok yetishlari uchun bolalarning ko'rgazmali va amaliy faoliyatlarini tashkil etish (boshlang'ich sinflarda) yoki tegishli subbat o'tkazish (yuqori sinflarda) muhim ahamiyatga ega. Masalan, "Bo'g'irsoq" ertagini o'qishdan

oldin bolalar bo'g'irsoqni ko'rishlari, uning nimadan pishirilganligini, qanday shaklda ekanligini ko'rib chiqishlari, osongina o'ralishiga ishonch hosil qilishlari maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, bolalar bilan ertakda harakat qiladigan hayvonlarni esga olish, ularning ba'zilarini ko'rsatishni taklif qilish va boshqalarini taqdim etilgan syujetli rasmlarga ko'ra nomlash kerak. Syujetlardagi hayvonlar nafaqat hayvonot dunyosining vakillari, balki ertak qahramonlari bo'lishi juda muhimdir. Ushbu ertakda tasvirlangan narsa-buyumlarni ahamiyatga ega sifatida ko'rsatish maqsadga muvofiq emas. Birinchidan, ularning nomlari (quti, ohir, omborxona) ular voqeani va ayniqsa mafkuraviy tarkibni tushunish uchun hech qanday ma'noga ega emas, ikkinchidan, g'oya asosiy ma'nodan uzochlashadi, mavhum bo'ladi va kontekstdan tashqarida esga olmaydi.

Yuqori sinf o'qish darslarining tayyorgarlik qismida ertakning muhim g'oyasi (pozitsion syujeti) ustida ishlar olib boriladi. O'qish darsida N.K.Andersenning "Qor malikasi" ertagini o'qiyotganda, muallif haqida qisqacha ma'lumotlar bilan birga Qor malikasining qo'lida tilla hasa va oyna tasviri tushirilgan syujetli tasviri namoyish qilinadi. O'quvchilar tasavvurida ertakning asosiy qahramonlari haqida obrazlar: kichik yoshdagi jahldor sehrgar va go'zal bo'lgan sovuq malika jonlanishi lozim.

2. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida ertak janrini o'qish multfilmlar, diafilmlar, illyustratsiyalar, darslikda berilgan applikatsiyalar yoki doskada bo'r bilan tasvirlarni chizib ko'rsatish bilan birga olib borilishi lozim. Shundagina ertak syujeti bilan tanishishdayoq o'quvchilar ertak qahramonlari, asosiy g'oyalar, xatti-harakatlar, ularning o'zaro ta'siri, syujet rivojlanishining ketma-ketligi va uning yakuniy xulosasi haqida aniq tasavvurga ega bo'ladi.

Shunday qilib, "Bo'g'irsoq" ertagini o'qishni boshlayotganda o'qituvchi doskaga uyni, ochiq derazani, daraza tokchasida bo'g'irsoq zuvalasini, boboni, buvini rasmini chizish mumkin. Avvalo, bo'g'irsoq zuvalasini boboning yonida turishi, keyin ertakni o'qish davomida

bo'g'irsogning bir silkinib, o'ining ustiga tushishi bo'r bilan chizib ko'rsatiladi va quyomni kutib olish uchun chizilgan yo'lga bir ag'darilib tushadi, undan so'ng esa bo'g'irsogga teskari turishi chizib ko'rsatiladi va hokazo. Ertakni o'qib berish shu tartibda davom ettiriladi.

3. Ertak janri o'z tabiatiga ko'ra, uni faqat o'qib berishgina emas, balki og'zaki so'zlab berishga moslashganligi bilan e'tiborlidir. O'qituvchi ertakni darslikka bir qarab o'qib berishini – o'qishni og'zaki so'zlab berish usulidan foydalangan holda o'quvchilarga so'zlab berishi maqsadga muvofiqdir.

Ertakni bu usulda amalga oshirilishi bilan og'zaki nutqning intonatsiyasi saqlanib qoladi. Ertak ustida ishlash o'qituvchining hissiy-emotsiyalari, yuz ifodalari, imo-ishoralar bilan birga taqdim qilinishi samarali kechadi. She'r dan farqli o'laroq, multimedia vositalarida yozib olingan ertakni ovozi tinglash mumkin. O'qituvchi o'quvchilarning his-tuyg'ulariga ta'sir qiladigan vaziyatni yaratishlari lozim, bu ularga qahramonlarning kechimmalarini tushunishga yordam beradi.

4. Ertakning tahlili davomida o'quvchilar diqqatini uning mazmuni fantastika va yoki hayotiy haqiqat ekanligiga e'tibor qaratmasdan amalga oshirish lozim. Aks holda, ertak o'z xususiyatini, jozibasini yo'qotadi. Ushbu qoidalariga rioya qilgan holda, ertak matni yuzasidan barcha voqea-hodisalar xuddi hayotda bo'lib o'tganday savollar tuziladi.

Xususan, 3-sinf darsligida “Oltin tarvuz” o'zbek xalq ertagi¹⁷ yuzasidan quyidagicha savollar tuzish mumkin:

- 1) Kambag'al dehqon katta soy bo'yida salqinlanib o'tirganida nima yerga tushdi?
- 2) Dehqon laylakni siniq qanotiga nima bog'ladi?
- 3) Laylak sog'ayib, nima qildi?
- 4) Dehqon yerga chigit ekayotganida, laylak nimaning urug'ini tashlab ketdi?

¹⁷ Muzaffarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinfi uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b. 118-122-betlar.

- 5) Dehqon tarvuzlardan nechtasini uyiga olib keldi?
6) Tarvuzlar qanday edi?

7) Dehqon tarvuzga pichoq urganda nima bo'ldi?

- 8) Tarvuzni yerga bir urib qarasal, ichidan nima chiqdi?

Shunga o'xshash savollar bilan ertak ustida ishlashning yakunida asosiy mazmuni haqiqiy hayotdagi o'xshash vaziyatlarga o'tkazish va yaxshilik, halollik bilan yashash kerakligini muhokama qilishlari talab etiladi.

5. Ertak matnini rollarga bo'lib o'qish usuli ijobiy samara beradi. Ertak o'qish darslarida bu imkoniyatdan albatta foydalanish zarur. Bu usuldan foydalanish uchun avvalo, oldindan o'quvchilar ertak matnini o'qigan, eshitgan, qahramonlar xarakteri, aniq vaziyatlarda xatti-harakati bilan tanishgan, tahlil qilgan bo'lishlari lozim.

Aqli zaif o'quvchilar ertakni avvalgi barcha ishlari bilan qayta hikoya qilishga yaxshi tayyor bo'lishlari kerak. Ertakning unga xos matni va iboralardan foydalanib, batafsil va matnga yaqin hikoya qilinadi. Shu bilan birga, o'qituvchining topshirig'iga ko'ra, yoki o'quvchilarning tanloviga ko'ra, ertak matni to'liq, yoki qisman, yoki alohida qismlarga bo'lingan holda takrorlanadi.

Yuqori sinflarda syujetli tasvirlardan tashqari, og'zaki so'zlab berish usulidan ham foydalaniladi. Ertaklar matnini qismlarga bo'lish, har bir qismini nomlash unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. O'quvchilar ertak matnida qo'llanilgan va qayta hikoya qilishlarida foydalanishlari lozim bo'lgan jummalarni unutmasiliklari uchun, alohida qismlarning har biriga tegishli bo'lgan lug'at so'zlar doskaga yoziladi.

Hikoya janri ustida ishlash metodikasi

Hikoya – epik tur janrlaridan biri. Kichik hajmli bu badiiy asar kishi hayotidagi ma'lum bir voqeaning muhim tomonlarini umumlashtirib tasvirlaydi, lekin shu voqega qadar ro'y bergan yoki undan keyin yuzaga keladigan voqealar haqida batafsil bayon qilmaydi.

Hikoyalarning mazmun-mohiyati ertaklardagiga nisbatan hayotiyroqdir.

Hikoya mazmunan ham, shaklan ham boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos janr hisoblanadi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarni qahramonlarning xatti harakati, tashqi ko'rinishi, portret tasviri, voqea-hodisalari haqidagi hikoyalar ko'proq qiziqtiradi. Bolalarni hikoya matni bilan tanishtirish uning syujetini tushuntirishga bog'lab olib boriladi.

Boshlang'ich sinflarning dastlabki bosqichida hikoya ustida ishlashga bag'islangan izohli o'qish darslarida o'qilgan hikoyalar mazmunini ochish, lug'at ustida ishlash, o'qilgan matni qayta hikoyalash kabilar asosiy ish turlaridan hisoblanadi.

Hikoya mazmuni, odatda, savol va topshiriqlar asosida tahlil qilinadi. Savol va topshiriqlardan: hikoya mazmunini tahlil qilish; dalil, mulohaza hamda xulosalarni taqqoslash; voqea-hodisa va xatti-harakatlar o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqlash hamda umumlashtirish; o'quvchilarni mustaqil fikrlash va erkin faoliyatga yo'naltirish; o'z ma'naviy kamoloti yo'lida o'zining ishtirokini ta'minlash; ularga kashf etish lazzatini his qildirish va shu asnoda badiiy asarlar o'qishga qiziqish uyg'otish maqsadida foydalaniladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish ta'limida hajman katta bo'lgan asarlar ulardan olingan parchalar "O'qish kitobi" darsliklarida taqdim etiladi va o'rganiladi. Ayrim hajman kichik bo'lgan hikoyalargina qisqartirib taqdim etilishi ham mumkin. Lekin hikoya bilan qissadan yoki romandan olingan parchaning shakliiy elementlari o'zaro farqlanadi, ayrim elementlari o'xshashlik kasb etishi ham mumkin. Yirik epik asarlardan olingan parchalar ham o'zaro alohida yaxlitlik kasb etishi, bir qismining mazmuni ikkinchisini rad etmasligi, keltirilgan parchalar umumiy yaxlitlikni kasb etishi maqsadga muvofiqdir. Afsuski, boshlang'ich sinflar "O'qish kitobi" darsliklarining barchasida ham bu talablarga amal qilingan, deb bo'lmaydi.

Hikoyada ko'pincha bir kichik voqea va uning tafsiloti bayon qilinadi. Tabiiyki, roman yoki qissadan olinib darsliklarga kiritiladigan parchalar ham shunday umumiylik kasb etishi taqozo etiladi. Adabiyotshunoslikda

ta'kidlanganidek, syujet asar muallifi o'ylagan niyatining qahramonlar xarakteri, xatti-harakati mazmuniga muvofiq yuzaga keluvchi, o'zaro aloqada, rivojlanishda bo'lgan qirralarini ochishga xizmat qiluvchi voqealar zanjiridir. Muhimi, boshlang'ich sinf o'quvchisining syujetni shunchaki voqealar bayoni deb tushumastligidadir. Buning uchun oligofrenopedagogdan asar tahlili ustida ishlanganda o'quvchilarni ana shu aloqadorliklarni, dinamikani ilg'ashga yo'naltira bilish talab qilinadi.

Boshqacha aytganda, oligofrenopedagog asar mazmuni yuzasidan taqdim etadigan savol va topshiriqlari bilan o'quvchilarni uning syujetiga xos bo'lgan voqealar, qahramonlar xarakteri va xatti-harakatidagi oqibatning kelib chiqish sabablarini aniqlashga yo'naltirishi, shundan keyingina hodisani baholashga undashi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga o'qilgan hikoya mazmuni yuzasidan beriladigan dastlabki savollar hikoya yosh kitobxonlarga yoqqan-yoqmaganligi, undagi qaysi qahramonning xarakteri o'quvchiga qanday ta'sir etganini aniqlash maqsadida beriladi. Shundan keyingina hikoya syujeti, voqealarning rivojini ochishga, qahramonlar xarakterini tushunishga, asardagi yetakchi qarashlarni bilib olishga. ular haqida mulohaza yuritib oq va qorani, to'g'ri va noto'g'rini, halol va haromni farqlashga, o'z ma'naviyatining sog'lomlashuvi jarayonida bevosita ishtirok etishga yo'naltiradigan savol va topshiriqlardan foydalaniladi. Badiiy asarni tahlil qilishda syujetni to'liq tushuntirishga berilib ketib, qahramonlarga tavsif berish, asar qurilishi va tilini tahlil qilish kabi ish turlari e'tibordan chetda qolmasligi lozim.

Hikoya janridagi bitiklar o'z hayotiyligi bilan o'ziga xosdir. Unda voqealar tez rivojlanib boradi. Hikoyada inson shaxsi va hayoti bilan bog'liq lavhalar bayon etiladi. O'quvchilar qahramonlarning xarakteri, ulardagi xususiyatlar bilan qiziqadilar. "O'qish kitobi" darsliklaridan o'rin olgan hikoyalar mavzu jihatidan xilma-xil bo'lishi, qahramonlarining xarakter xususiyatlari bilan ham bir-biridan farqlanishi maqsadga muvofiqdir. Hikoya matni biroq bir davr bilan

bog'liq bo'ladi. O'quvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga bo'lgan qiziqishlari tufayli hayotning nuri va qorong'i tomonlari xususida ham muayyan tushunchaga ega bo'la boradilar. Ularda go'zallik va nafosatga muhabbat, yovuzlikka nisbatan nafrat tuyg'usi hikoyalar bilan tanishish va uni tahlil qilish davomida shakllanib boradi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarining asosiy qismini hikoya o'qish darslari tashkil etadi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab 2-6-sinflar uchun tuzilgan o'qish darsliklarida boshqa asar janrlariga qaraganda hikoyalar taxminan 50 % ni tashkil qiladi.

V.Y.Vasilevskayaning tadqiqotlari aqli zaif o'quvchilar tomonidan hikoyaning mazmunini, uning g'oyasini, tarkibini tushunishi muallif hikoya g'oyasini qanchalik tizimli, to'liq yoritganligiga bog'liqligini ishonchli tarzda isbotladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabning 2-9-sinflar uchun tuzilgan o'qish darsliklarida turli xil murakkablikdagi syujetlar tasvirlangan hikoyalar keltiriladi, biroq, ularning aksariyati matnlari sodd tuzilishga ega bo'lgan hikoyalar tashkil etadi. Bunday hikoyalarda keltirilgan ma'lumotlar, odatda, aqli zaif o'quvchilar tomonidan alohida qiyinchiliklarsiz qabul qilinadi. Garchi, bu yerda ham aqli zaif o'quvchilari hikoyaning mazmunini umuman tushunmasliklari mumkin bo'lsa-da, ular har doim ham matnning alohida axborot birliklari o'rtasidagi semantik bog'lanishlardan xabardor bo'lmasiliklari va asosiy g'oyani ajratish qiyin bo'lishi mumkin. Bunday hikoyalar ustida ishlashning asosiy yo'nalishi aqli zaif o'quvchilarga alohida voqealar va belgilar harakatlari o'rtasida semantik aloqalarni o'rnatishda, asosiy g'oyani aniqlashda yordam berishdir.

V.Y.Vasilevskayaning ta'kidlashicha, aqli zaif o'quvchilar hikoya o'qishlari davomida matnning tuzilishini, g'oyasini tubdan o'zgartirib o'qiydilar, qayta hikoya qilishda kompozitsion konkret vaziyatlarga tayanadilar: alohida qismlarga bo'linganni tushunishdan butunni tushunishga qiyinaladilar.

Darsliklardan o'rin olgan hikoyalar tahlili adabiy tur sifatida o'ziga xos xususiyatlari va vazifalaridan kelib chiqib ish ko'rishni taqozo etadi. Undagi har bir so'z, ibora, gap yozuvchining fikrini ifodalashga xizmat qiladi. Hikoya matni uning mazmunini yoki badiiy xususiyatlarini o'rganishdagina emas, tahlilning ifodali, adabiy, shartli yoki ijodiy o'qish, muammoli usullardan foydalanish uchun ham manba bo'lishi mumkin. Boshlang'ich sinflarda o'rganishga taqdim etilgan hikoyalar syujeti qahramonlarini o'rganish bo'yicha turli tahlillar mam ustida ishlash asosida olib boriladi. Bunda o'quvchining ijodiy faolligi ortadi, ijodiy fikrlash doirasi kengayadi.

Hikoya mazmunini o'zlashtirish bo'yicha matn asosida quyidagi ishlar amalga oshirilishi tavsiya qilinadi:

1. Ma'no mazmunni yuzasidan savollarga javob berish.
2. Hikoya matni asosidagi topshiriqlarni bajarish.
3. Hikoya mazmunni yuzasidan o'quvchilarning savollar tuzishi.
4. Hikoya mazmuniga mos rasmlar chizish.
5. Hikoya matnini qismlarga bo'lib o'qish.
6. Har bir qismga sarlavha topish.
7. Hikoyaga reja tuzish.
8. Reja asosida qayta hikoyalash (to'liq, qisqartirib va ijodiy qayta hikoyalash).

9. Reja asosida bayon yozish va hokazo.

Hikoyalarning didaktik tahlilini amalga oshirishda o'qilayotgan matning tushunilganlik darajasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tushunarliklik - yozuvchi yaratgan badiiy olanning o'ziga xosligi, obrazli tasviniing o'quvchi hayotiy tajribasi, bilim darajasiga muvofiqligini nazarda tutadi.

Hikoyani o'rganishda savollarni, odatda, oligofrenopedagog beradi, ammo asar mazmunini, qahramonlar shaxsining xulqatvorini ochish yuzasidan o'quvchilarga savol tuzdirish ham foydadan xoli boimaydi. Bu usul kichik o'quvchilarga juda yoqadi va ularning ish faoliyatini jonlantiradi, asar mazmunini yaxshi tushunish, o'z fikrini izchil bayon

qilish malakasini egallash, mazmun va voqealar orasidagi bog'lanishni to'liq esda saqlab qolishda yordam beradi.

Hikoyanavisning mohirligi shundaki, u qaynoq hayot qo'ynidan bir epizodni olib, yashashning muhim, tipik tomonlarini shu ixcham shaklga sig'diradi. Hikoyadagi ana shu ixchamlik, obrazlar xarakterining murakkab emasligi boshlang'ich ta'lim o'quvchilari uchun mos keladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari asar qahramonining ruhiy kechinmalarini tahlil qilishga emas, balki o'sha qahramon harakati, portreti, jasorati va nutqiga ko'proq qiziqadilar. Qiziqarli syujet asosiga qurilgan hikoya ularning diqqatini tezda o'ziga jalb etadi.

Boshlang'ich adabiy ta'limda hikoya mazmunini ko'proq izohli o'qish vositasida o'rganiladi. Bunda quyidagi o'qish-o'rganish ishlari amalga oshiriladi:

- ifodali o'qish;
- matni qayta hikoyalash;
- lug'at ustida ishlash;
- savol-javob o'tkazish;
- fikrlash vositasida hikoyadagi voqea-hodisalar bilan obrazlar xatti

harakatidagi ichki bog'lanishlarni aniqlash va boshqalar.

O'qish darslarida hikoyalarni o'qishda o'quvchilar tushunmaydigan so'z va iboralar ma'nosini tushuntirib berish ham muhim ish turlaridan biri sanaladi. Aks holda, o'quvchilar hikoya mazmunini to'liq o'zlashtirilmay qolishlari mumkin. Bu, o'z navbatida, matning didaktik tahlili samaradorligiga ham putur yetkizadi.

Boshlang'ich ta'limning dastlabki bosqichida hikoyalar ustida ishlashda ularning mazmunini tahlil qilish asnosida o'quvchilar nutqini o'stirish markaziy o'rin egallaydi. Hikoya o'qib bolingach, o'quvchilar uning mazmuni haqida o'ylashlari, taassurotlarini tiniqlashtirib olishlari, o'z mulohazalarini aytishga tayyorlanishlari uchun ma'lum vaqt berish taqozo etiladi.

Hikoyani o'qishda mazmun tahlilidan tashqari o'quvchilar nutqini o'stirish ham muhimdir. Shuning uchun hikoya matni

o'qilgach, uning g'oyaviy mazmunini ochishga daxldor bo'lgan savollar topib yoki darslik savollari va topshirig'idan foydalangan holda o'quvchilarni gapirishga, hikoya voqealariga o'zlarining mustaqil munosabatlarini bildirishga, obrazlarni taqqoslash va ularning xulq-atvoridagi yaxshi yoki yomon xususiyatlarni ajrata olishga undash zarur. Jumladan, F.Musajonovning "Jo'mrak"¹⁸ hikoyasidagi (3-sinf) qanday odat yomon odat ekanligi, bolalarning yaxshi va yomon odatlardan ogoh bo'lishlari, kattalarning so'zlariga kirib, ehtiyotkorlikka rioya qilishlari lozimligi muhimdir, degan g'oya Said va uning o'rtoqlarining suhbatida namoyon bo'ladi. Said ko'chada o'rtoqlari bilan o'ynar ekan, juda chanaqaganligini va darrov suv ichib chiqaman deb, yugurib uyga kirgancha qaytib chiqmaganligi, o'rtoqlari uni kutib xayron bo'lganliklari, Saidni chaqirish uchun uyiga borganlarida tez yordam mashinasi kelganligi va Saidni olib ketganligi, o'rtoqlari nima bo'lganini bilolmay xayron bo'lib qolishganli hikoyaning kulminatsion nuqtalaridir.

Hikoya g'oyasi Saidning gapida aks etadi:

- O'sha kuni men shoshib choynakning jo'mragidan qaynoq choy simirib qo'yibman. Og'zim kuydi. Juda yomon og'rir ekan. Oyim qo'rqib, darrov doktorga telefon qildilar.

Hikoya tahlilida o'quvchilar shu g'oyani anglab olishlari uchun quyidagi savol va topshiriqlarni bajarishi talabga mosdir:

- Said nima uchun uyga kirib ketdi?
- Said nega uydan qaytib chiqmadi?
- o'rtoqlari eshik oldiga borganida nima hodisa yuz berdi?
- Saidni qayerga va nima uchun olib ketishdi?
- o'rtoqlari nimadan ogoh bo'lishdi?
- Said o'rtoqlariga nima dedi?
- qanday odat yomon odat ekan?

¹⁸ Muzaffarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinf uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b. 45-47-6-ettap.

- siz kattalarning so'zlariga kirib, ehtiyoqlikka rioya qilasizmi?

Ushbu savol va topshiriqlar o'quvchilar muhokamasi asosida hal qilinib, oligofrenopedagog tomonidan fikr va mulohazalarga aniqlik kiritilsa, hikoya sujetini tushunish osonlashadi. Keyin Said obraziga va uning xatti harakatlariga o'z munosabatlarini bildiradilar hamda hikoya g'oyasi o'rganiladi.

Hikoya mazmunini yoritishda tuzgan savollardan foydalanish ham yaxshi natija beradi. Oligofrenopedagog sinfda jonlanishni, motivatsiyani yuzaga keltiradi. Biroq, ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi tajribasidan ma'lumki, aqli zaif o'quvchilarning qobiliyati, intellekt darajasi bir xil bo'lmaydi. Bu farq ularning o'quv faoliyatiga nisbatan motivatsiya hosil qilish bilan farqlanadi. Darsning maqsadini amalga oshirish uchun o'quvchilarda qiziqish, xohish-istakni uyg'otadigan turli interaktiv usullardan foydalanish lozim. Ayniqsa, hikoya yuzasidan sahna ko'rinishi variantini yaratish, obrazga kirib, dialogik nutqni yodlash va uni jonli ijro etish asar ruhiyatini hayotiydirlaytiradi. Sinfagi sust o'zlashtiradigan o'quvchilar ham jonli ijroga befarq qarashmaydi. O'rtoqlarining harakati va hikoya voqesining ko'z o'ngida jonli namoyon bo'layotgani ularni ta'sirlantiradi. Natijada, tahlillarda adashsalar ham, asar g'oyasini to'g'ri, ongli tushunib yetadilar.

Hikoya janrini o'rganish metodikasi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirib, izohli o'qish darsining reja variantini metodik tavsiyalarga suyangen holda quyidagicha belgilash mumkin:

1. Hikoyada tasvirlanuvchi voqea sodir bo'ladigan muhitga oligofrenopedagog tomonidan qisqacha tavsif berish.
2. Hikoyani bir darsga mo'ljallangan qismini oligofrenopedagog tomonidan ifodali o'qib berilishi.
3. O'quvchilar hikoya mazmunini qay darajada idrok qilayotganlarini bilish maqsadida suhbat o'tkazish
4. Tushunishda mavhumlik sezilgan so'z yoki iboralarni, fanga oid terminlar ma'nosini izohlash.

5. Hikoyaning sahna ko'rinishi variantini oligofrenopedagog ko'rsatmasi asosida yaratish va obrazlar replikasini asar ruhiga mos tarzda yodlatish.
 6. Hikoya matnini qismlarga bo'lish va har biriga sarlavha topib, alohida-alohida reja tuzish.
 7. Hikoyaning ma'lum qismini ifodali o'qish va reja asosida qaytadan bayon qilib berish.
- Hikoyani o'qish va uning mazmunini o'zlashtirishdagi bu reja varianti qat'iy bo'lmay, balki uni noan'anaviy dars usullari bilan boyitish mumkin. Biroq shu narsani e'tiborda tutish lozimki, hikoya o'qish darsida undagi asosiy maqsadni aniqlash bilan birga, asarning tarbiyaviy ahamiyatini va ma'naviy ta'sirini nazardan qochitmaslik zarurdir.

Savol va topshiriqlar:

1. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi o'qish darslarida turli janrdagi badiiy asarlar ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
2. Ertak janri ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
3. Hikoya janri ustida ishlash metodikasini yoritib bering.

2.2. SHE'R, MASAL, ILMIY-OMMABOP MATNLAR USTIDA ISHLASH METODIKASI

Reja:

1. She'r janri ustida ishlash metodikasi
2. Masal janri ustida ishlash metodikasi
3. Ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasi
4. Maqol, topishmoq, tez aytish janrlari va boshqa matnlar ustida ishlash metodikasi

She'r janri ustida ishlash metodikasi

She'r – ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solinib, his-tuyg'ular qobig'iga o'ralgan poetik fikr ifodasi vujudga keluvchi hayajonli ritmik nutq.

Atoqli adib, so'z ustasi Abdulla Qahhor she'rga shunday ta'rif bergan edi:

“She'r - fikr ekstrakti bo'lishi jihatidan **HIKMAT**,

ko'ngilga yo'l topishi, undan o'zi hamohang sado chiqarishi jihatidan

- **MUSIQA**.

...She'r - bir **MO'JIZA**” ...

Akademik adib Oybek esa she'rdagi subyektiv kechimmanni teranlashtirib yozadi: “Lirikada shoir ma'lum bir hodisani, ma'lum bir obyektini gavdalantirib, so'ngra bunga o'z qarashlarini, o'zida uyg'ongan tuyg'ularni ifoda qilar”.

Shoira Zulfiya “She'riyatning katta karvoni” nomli maqolasida yuqoridagi fikrlarni quvvatlantirib, she'rdagi his-tuyg'ular ko'lamini kengaytiradi: “Lirika inson qalbini kashf etish, uning orzu va tuyg'ularini, muqarrar dramalarini idrok etish demakdir. Insonning ruhiy olami nechog'liq chuqur payqab bilib olinsa, she'riyat shu qadar boy va ta'sirchan bo'ladi”.

Mashhur kishilarning she'riyatga bergan ta'rifini ko'plab keltirish mumkin. Demak, she'riyat nafosati yetmagan ko'ngil yo'q, xatto,

kitob o'qishga xohishi yo'qlar ham hech bo'lmaganda tabrik so'ziga she'r qo'shgisi keladi yoki gapiga she'riy shakldagi xalq maqollarini aralashtiradi.

Axir, she'r ko'ngil ehtiyoji, ko'ngil esa barchada bor!

Shu boisdan bilim maskaniga qadam qo'ygan bola ham savod o'rganish davridayoq she'rga oshno qilinadi. Ular she'r o'rganishni, ko'pchilik oldida yoddan aytishni yaxshi ko'radi. Qarangki, ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab "O'qish kitobi" darsliklari ham she'r bilan boshlanadi. 2-3-sinf darsliklari O'zbekiston Respublikasining davlat Madhiyasi bilan boshlansa, 4-sinf darsligining boshlanish qismida H. Imonberdiyevning "O'zbekistonim" she'ri o'quvchilarga taqdim etiladi.¹⁹

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida she'riy matnlar ustida ishlashda asosiy e'tibor uning ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solingan, his-tuyg'u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik nutq ekanligiga qaratiladi. She'riy nutqni ohang jihatidan ma'lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo'laklarning izchil va bir meyorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh so'zlar) hisoblanadi.

She'rni o'qiganda aqli zaif o'quvchilar hayot hodisalari, tabiat go'zalliklari, qalb kechimalarining poetik tasviridan hayajonga tushishlari muhim ahamiyatga ega. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida she'r tarzida yozilgan hikoyalar, ertaklar, she'riy asarlar va lirik she'rlar ham o'rganiladi. She'riy hikoya, she'riy adabiy ertaklarda syujet, ya'ni voqealar tizimi va rivoji xarakterlidir.

¹⁹ Abdullayeva Q. O'qish kitobi 2-sinf: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi / Q. Abdullayeva, SH. Hidoyatova, S. Rahmonbekova. – T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2018. -112 b. Muzaifarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinf uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b. Xo'jayeva M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M. Xo'jayeva. – T.: Cho'lpon nomidagi NMU, 2019. -176 b.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida asosan she'riy janrning 2 turi o'rganiladi:

1. Lirik she'rlar.

2. Syujetli epik xarakterdagi she'rlar.

Lirik she'r - biror hayotiy voqea-hodisa ta'sirida insonda tug'ilgan ruhiy kechinma, fikr va tuyg'ular orqali turmushni aks ettiradi.

Lirik she'ming xususiyati kishining his-tuyg'uga to'la hayajonli nutqini ta'sirliroq ifodalashda qo'l keladi.

She'r o'rganish darslarini tashkil qilishdagi asosiy ish turi ifodali o'qishdir. O'quvchi she'ming asosiy mazmunini tushunsagina, uni ifodali o'qiy oladi. Buni amalga oshirish uchun o'quvchi she'rdagi lirik qadriyatni o'zida his qila olish va uni o'quvchilarga yuqtira bilishi lozim.

She'rda hikoya qilib beradigan mazmun emas, balki nafs tuyg'u va tovlanib turuvchi kayfiyat mavjud bo'ladi.

B.G.Belinskiyning she'riyat haqidagi ushbu ta'rifni keltirish o'rinni: "poeziya bog'da barq urib ochilgan gulni batafsil tasvir etmaydi, balki bichimidagi ko'rimli unsurlarni tashlab yuboradida faqat muattar hidini ranglaridagi nafs jilvalanishni oladi va ulardan bog'dagi nisbatan yaxshiroq dilbarroq o'z chechagini yoritadi".

She'riy hikoyani tahlil qilishda hikoya, ertak, masalni tahlil qilishda qo'llanadigan ish turlaridan foydalanish mumkin. Holbuki, ko'p hollarda she'rga oddiy matn nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunday hollarda she'riy san'at hissiyot bilan bog'liq ekanligi unutiladi, she'r ma'nosining satrlar, so'zlar zaminida yashirin berilishi anglab yetilmay qoladi. Buning oqibatida o'quvchilar she'rdagi obrazlilikning mag'zini chaga olmay qoladilar. Vaholanki, har qanday asar zaminidagi yashirin ma'noni uqish mehnat talab ishdir. Busiz adabiy ta'limning maqsadiga erishish mumkin emas. She'riy ohangni his qilmaslik, matn so'zlarini to'la tushunib yetmaslik she'r yodlashni ham zerikarli mashg'ulotga aylantiradi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida ko'rgazmali vositalarning asosiy shakli she'rni ifodali qilib o'qish hisoblanadi.

Lirik she'rni ham o'quvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun she'r birinchi marta o'qilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. She'r o'quvchilarga qanday ta'sir qilganini hisobga olish, bilish zarur.

Shunday ekan lirik she'rni o'qish va tahlil qilish o'qituvchidan uslubiy mahorat talab qiladi. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish fani o'qituvchisi she'rni shunday ifodali o'qishi kerakki, o'quvchilar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli so'z kuchliroq ta'sir etsin. So'ngra she'rni mustaqil o'qish topshiriladi. U lirik she'rni ifodali o'qish, matn tahlilini izoh talab so'zlarning mazmunini tushuntirishdan boshlaydi va o'quvchilarning lug'at daftarchasiga yozdiradi. O'qiyotganda tabiiy zavq-shavq, shodlik, xursandlik, qahrg'azab hissini qichqiriq ovoz bilan soxta ifodalashga yo'l qo'y maslik zarur. Bolalar she'r o'qiganlarida, she'riy satrga rioya qilishlari, bu jarayonda ularning she'r ritmini buzmasliklariga erishish kerak.

Adabiy ta'limda har qanday she'r matni ham savol va topshiriqlar ko'magida didaktik tahlil o'takziladi. O'quvchilar she'rning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilish uchun bir-ikkita savol va topshiriqlar berish mumkin. Shuni ham aytish kerakki, o'quvchilar hayoti, ularning o'ziga xos fikrlari, his-tuyg'ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonaviy qahramonlar, o'zbek xalqi, yurt himoyasi, qahramonliklar haqidagi she'rlar mazmunini to'liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she'rlarni o'qishga maxsus tayyorlaniladi: she'r mazmuniga asos bo'lgan tarixiy voqea haqida qisqacha so'zlab beriladi yoki suhbat o'tkaziladi. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida o'rganiladigan ko'pgina she'rlar tahlil qilimib, ifodali o'qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi ham topshiriladi.

She'riy nutq jumalari yodlab olinadi, o'quvchida estetik his-tuyg'u uyg'otadi. Aqli zaif o'quvchilar bilish qobiliyatiga mos bolalarbop,

ravshan til bilan yozilgan soddaritmli jarangdor she'rlarni bolalar tez va oson yodlab oladilar. Kichik yoshdagi o'quvchilarga she'rni qanday yodlash kerakligi o'rgatiladi. Buning uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan she'rni teng satri bir nechta qismga bo'ladi. O'quvchilarga tinish belgisi bor-yo'qligidan qat'i nazar har bir satr oxirida to'xtam (pauza) qilish, ritmik to'xtamda ovozni nuqtadagi kabi pasaytirish shart emasligi, bu tugallanmagan fikrni davom ettirishga imkon berishi tushuntiriladi va bo'lingan qismlar navbati bilan yodlatiladi.

Syujetli she'rlar ma'lum voqea asosida qurilgan bo'ladi. Lirik she'rlar esa, mashhur nemis faylasufi V.F.Gegel ta'riflaganidek, "boshqa har qanday haqiqiy badiiy asar kabi inson yuragining chinakam mazmunini ifoda qilib berishi kerak. Biroq, hamma narsa va xatto eng xolis, eng moddiy hodisalar ham lirik mazmun kasb etadi. Shaxsan his qilgan ko'ngil qo'rida yig'ilgan, tasavvur qilingan va o'ylangan holda gavdalalmog'i lozim".

Epik (voqeiy) she'rlar yoki she'riy usuldagi adabiy e'taklar kishilar hayotida yuz bergan yoki yuz berishi mumkin bo'lgan biror voqeani umumlashtirgan holda ifodalashi bilan hikoyaga o'xshaydi.

Voqealarni ifoda etuvchi vositalarning ohang jihatdan tartibga solinishi, kichik bo'laklarning izchil va bir meyorda takrorlanishi, misralarda ohangdosh so'zlarning qo'llanishi bilan she'riy nutq sanaladi. Shu sababli bunday asarlarni o'rganishda she'r va hikoya ustida ishlash metodikasidan foydalanish mumkin. Epik she'rlarni o'qishga o'quvchilar alohida tayyorlanadilar, ularda ifoda etilgan voqealar yuz bergan davr haqida tasavvur hosil qilinadi.

Agar she'r tabiat, ona-yurt, yil fasllarini barmoq vaznida vasf etgan bo'lsa, (Hamid Olimjonning "O'zbekiston", Safo Ochilning "O'z tilim", Shukur Sa'dulla "Kuz" she'rlari – 3-sinf), she'r matnidagi his-tuyg'u va fikrni anglash oson kechadi. Undagi tasvir vositalari, misralarning sintaktik qurilishi, so'zlarning ko'chma ma'nosi o'quvchi tiliga, his qilish va tushunish sezgilariga yaqin turadi. Xususan:

Armiyamiz qudrati,
Safi mustahkam.
Chiniqandir po'latday,
Qadamlar shaxdam.

kabi Yunus Tolipovning "Armiyamiz"²⁰ (3-sinf) she'ridagi lirik kayfiyat har jihatdan o'quvchiga begona emas. Biroq, shu sinfdagi Po'lat Mo'minning "Ibn Sino bobo ulashar davo" she'ridan olingan parcha aruz janrida yozilgan bo'lib, uni o'qituvchi maxsus tayyorgarlikdan so'ng tahlil qilishi lozim:

- aqli zaif o'quvchilarda she'riy tafakkur uyg'otish;
- so'zning lug'at ma'nosini izohlash;
- tarixiy ishoralarni qisqacha sharhlash;
- she'rni aruz qoidasiga amal qilgan holda o'qish;
- she'riy san'atning fikriy ifodada tutgan o'rmini soddagina qilib tushuntirish.

Bunday she'rlarning mazmuni qay darajada o'zlashtirilganligiga ham alohida e'tibor qaratilishi lozim. Bunda ko'rgazmali rasmlardan foydalanish ham yaxshi samara beradi. Asar matni ustida ishlashda uni qismlarga bo'lish, har bir qismdagi asosiy fikrni aniqlash, reja tuzish va qayta hikoyalash, qahramonlarga tavsif berish va tarbiyaviy xulosalar chiqarish kabi tahliliy ishlar amalga oshiriladi.

Epik she'rlarning nasriy asarlar kabi tuguni, kulminatsion nuqtasi, yechimi mavjud bo'ladi. Ular ham savol-topshiriqlar orqali tahlil qilinadi. Savol-topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ham tuzilishi mumkin. Bunday she'rlarni tahlil qilish asar voqealari jarayonida qahramon holatlarini o'quvchi ko'z oldida yaqqol gavdalantirish imkonini beradi. Bunda ayrim epizodlarga mos rasmlar ham chizdirish mumkin. Epik she'rlarning badiiy til vositalari ma'nolarini ochish,

²⁰ Muzaffarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinfi uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b.

ohangdosh soʻzlarni aniqlash, band va misralar, boʻgʻinlar sonini belgilash, ifodali oʻqish, ayrim epizodlarni yod oldirish kabi ish turlari qoʻllanilsa, ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab oʻqish taʼlimining maqsadiga muvofiq boʻladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab oʻqish darslarida sheʼriy matnlarni oʻrganishga bagʻishlangan faoliyatning maqsad va vazifasi oʻquvchilardagi badiiy idrokning toʻgʻriligi, teranligini taʼminlash, ularni poetik mahorat sir-asrorlarini tanishtirish bilan birga asarning mohiyatiga kirish, qahramonni his qilishga erishishdan ham iboratdir.

Q.Yoʻldoshevning: “Lirik turdagi asarlar uchun asosiy narsa tuygʻu va hissiyotga yoʻgʻirilgan hayotiy hikmat ifodasini berishdir. Lirikada vogelar tasviri, xarakter mantigʻi emas, ruhiy holat tasviri, hissiyot ifodasi, tuygʻular samimiya muhimdir. Chinakam lirik sheʼr tinglovchi yo oʻquvchiga faqat zavq beribgina qolmay, uning emotsional-axloqiy imkoniyatlarini uygʻotadi, faoliyatga undaydi. Samimiy lirik soʻz hatto real vogelik hodisalariga qaraganda ham inson ruhiyatiga kuchliroq taʼsir koʻrsatishi mumkin ekanligi psixologiya ilmi xulosalaridan maʼlum”, - degani bejiz emas.

Maʼlumki, sheʼrdagi mazmun tuygʻu bilan qorishiq. Oʻqish darslarida nazmiy matni ifodali oʻqishga, har bir soʻz zimmasiga ortilgan yukka, tuygʻular ifodasiga oʻquvchi eʼtiborini qaratadigan savol-topshiriqlar tuzishga katta eʼtibor qaratiladi. Oʻquvchining sheʼr matnini qayta hikolashiga yoʻl qoʻyilmashligi maqsadga muvofiqdir. Chunki mazmuni aytib berilganda sheʼrning taʼsir kuchi umuman yoʻqoladi.

B.Toʻxliyev ham bu borada fikr yuritib: Aslida adabiyot oʻqitishning bosh yoʻnalishi taʼlimning turli bosqichlarida oʻquvchilar ongiga badiiy asarning moʻjizakor taʼsir kuchini amaliy jihatdan taʼminlashga qaratilgan” - deydi. Soʻz oʻquvchining ruhiyatiga taʼsir koʻrsatgandagina unda zavq uygʻotadi, bu bilan soʻz insonni tarbiyalaydi ham. Sheʼr his-tuygʻuni junbushga keltirib, faol estetik kechinmalar uchun zamin yaratadi, shaxs dunyogarashining tarkibiy qismi boʻlmish eʼtiqodga sayqal beradi, olijanob xatti-harakatlarga oltaniradi.

M.Mirqosimova: "She'r orgali shoir olamni go'yo ichdan yoritishi, narsalar va hodisalar ichiga yashiringan mazmuni ochib berishi, ularning yashirin ichki "qiyofa"sini syezdirishi, ya'ni ma'nolar kashf etishi mumkin,-deydi. Ta'kidlash joizki, bular ba'zan ochiq, ba'zida esa metaforik yo'l bilan bayon etiladi. Shoir voqea yoki holatni tasvirlarkan, ayni paytda obrazlar yaratadi. Shu orgali turli hissiy kechimmalarga yo'l ochadi.

S. Ahmedov ham lirik asarlar haqida gapirib: "Lirika ijodkor qalbi oniy bir tezlikda his etgan sezgining, mavjud muhitga estetik munosabatning mevasidir. Shoir tashqi olamdan olgan taassurotlari natijasida vujudga kelgan fikrini his-tuyg'ularga o'rab yana yuzaga chiqaradi, kitobxonda fikr tug'ilishiga sabab bo'ladi", deydi. O'qish ta'limi ko'ngil darslari sifatida shoirning asariga singdirilgan ana shu hislarini o'quvchiga tuydirish, uni ruhan muvozanatdan chiqarish, o'zgani tuyish va tuyganlarini so'z bilan ifodalab bera olishga yo'naltirishdan iboratdir. Bunday ishlar asar matni yuzasidan tuzilgan savol va topshiriqlar ko'magida amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida she'riy matnlarni maromiga yetkazib ifodali o'qish, ya'ni muallifni tushunib o'qish va bu mutolaadan huzur ola bilish she'r gay darajada idrok etilganiga baho berishning bosh omilidir. She'rxon she'rni ifodali o'qiy olmadimi yoki undan ta'sirlanmadimi, demak, nimanidir yetarlicha tushunmagan. Obrazli ifodalarni hisobga olmagan bo'ladi. Bu, o'z-o'zidan, she'riy matning mohiyatiga kirishga ham ma'lum darajada aks ta'sir ko'rsatadi.

Lirik asarlar ustida ishlash darslarining mas'uliyatli holatlaridan biri matni, albatta, o'qituvchi tomonidan yoddan, ifodali o'qib berilishi va o'quvchilarning uni tinglay olishlaridir. Shunda sinfdagi hamma o'quvchilar bir necha daqiqaga she'rdan olingan estetik ta'sir og'ushida qoladi. Mutolaadan keyingi bir necha soniyalik tin olish o'quvchiga shunday imkoniyatni beradi.

Shu o'rinda professor Q.Yo'ldoshevning quyidagi ogohlantirishi nihoyatda o'rinnidir: "Ko'pchilik o'qituvchilar ham, hatto ayrim

metodist olimlar ham ifodali o'qish deganda baland ovoz bilan tinish belgilariga rioya qilib, ko'tarinki ruhda talaffuz qilishni tushunadilar. Holbuki, asl lirik asarlarni aksariyat hollarda bor ovoz bilan o'qib bo'lmaydi. Hatto baland, ko'tarinki, binobarin, nosamimiy ifoda she'rdagi mayin lirikani yo'qqa chiqarishi mumkin.

Xullas, ifodali o'qish - bu ijodkorning holatini tushunib, asarga muhrlangan ruhiy manzaralar bag'rida turib o'qiy bilish demakdir.

Ushbu lirik she'rning ("O'qituvchim olqishlayman" Q.Muhammadiy she'ri, 3-sinf) ikki baytini keltiramiz:

O'qituvchim olqishlayman,

Yurak she'rim bag'ishlayman.

O'qituvchim, maktabjonim,

Mening oy-u oftobjonim,

Jonajon o'qituvchim,

Mehri jahoniy kuchim.

O'qituvchi she'r o'qish darsining asosiy bosqichlarini amalga oshirganidan so'ng, aqli zaif o'quvchilarga badiiy so'zlarning sinonim lug'atini yozdiradi:

olqishlayman – hurmat qilish, maqtash, tashakkur bildirish;

yurak she'rim – qalb so'zini, dil izhorini ifodalash;

oy-u oftobjonim – o'qituvchi va maktab oy bilan quyoshga o'xshatilmoqda; o'z bilimlarini mehr-muhabbat bilan teng ulashish;

o'qituvchi mehri – jahonda tengsiz kuch-quvvat beradi... , jahon qanchalik keng bo'lsa, ustozni mehri ham shunchalik keng;

kabi so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanganligini tushuntiradi.

Misralarda nafosat yaratgan fe'lning majhul nisbati (olqishlamoq), tashbih-qiyos (mehri jahoniy kuchim) kabi badiiy-tasviriy vositalar ustozga, bilim maskanlariga teran nazar tashlash uchun tafakkurni teranlashtirishga xizmat qilayotganligini bildiradi.

She'riy matni ifodali o'qish badiiy idrokning yuqori cho'qqisiga

yetganidan dalolat ekanligini B.To'xliyev ham: "She'riy asarni anglash, undagi muallif ko'zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib yetish, she'r g'oyasining mag'zini chaqish uni o'qishdan, yanada aniqrog'i, ifodali o'qishdan boshlanadi" – tarzida ifodalaydi.

She'riy asarga, odatda, o'quvchilar tomonidan beriladigan baho ko'proq mazmunga, uni qayta hikoyalashga tortib ketadi. Shoir vogelikni badiiy obrazlar orqali tasvirlaganda, o'z-o'zidan mazmun shakllanadi. She'riy asarlar ustida ishlenganda o'quvchining ham qalbini junbushga keltirgan mazmunga, ham she'rning yuksak san'at asari sifatida yozilganiga, ham tasvirga, ham tuyg'ular ifodasiga diqqatni qaratilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab 5-7-sinflarida she'r o'qish darslarida she'r matnini o'qish bilan bir vaqtda she'r matniga oid diafilm, multfilm, slayd-shou, vogelalar ketma-ketligi aks etgan syujetli tasvirlar namoyishi aqli zaif o'quvchilar tomonidan she'rni ongli tushunishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Z.N.Smirnovaning tadqiqotiga ko'ra, she'rni o'qish darsida o'quvchilarni she'rni ongli tushunishlari uchun she'r matniga oid epik (vogeyi) reja ishlab chiqiladi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darsliklarining katta qismini lirik she'rlar egallaydi. Bularga quyidagilarni kiritish mumkin: 3-sinf darsligidan "Serguyosh o'lka" Zafar Diyor she'ri, "Kuz" Shukur Sa'dulla she'ri, "Alisherning onasi" Abdulla Oripov she'ri; 4-sinf darsligidan "Muallimim" T.Rahimov she'ri, "Oflob va odob" Po'lat Mo'min she'ri, "Ibn Sino bobo – ulashar davo" Sulton Jabbor she'ri, "Onajon" O.Xudoyorova she'ri, "Sumalak" she'ri va boshqalar. Ushbu she'rlarda batafsil syujet, to'liq belgilar, harakatlar mavjud emas. Ular insonning his-tuyg'ulari va tajribalarini, uning kayfiyatlari va fikrlarini tasvirlaydi.

Lirik she'rlarda hissiyotning kuchayishi, har bir so'z yuqori semantik g'oyani ifodalashi, ko'p ma'noni o'zida jamlagan ifodali nutq bilan ajralib turadi. Ularning ta'siri birinchi navbatda insonning hissiy sohasiga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, adabiy ta'limda har xil janrdagi badiiy asarlarni o'rganishda ularning har biriga xos bo'lgan asosiy xususiyatlarni diqqat markazda tutish, ularni o'qish va didaktik tahlilga tortishda mana shu jihatlariga ustuvor ahamiyat qaratish mazkur ta'lim samaradorligi garovidir.

Masal janri ustida ishlash metodikasi

O'qish ta'limida masallar ustida ishlash ham o'ziga xos didaktik maqsadni nazarda tutadi.

Masal janri – mazmuni axloqiy, satirik va kesatiq, kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan, aksariyat hollarda kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir.

Inson xulq-atvoriga, xarakteriga xos xususiyatlar masal janrida majoziy obrazlar - hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan hayotiy muammolar, turli-tuman jiddiy voqealar hayvonot dunyosi, tabiiy jismlar yoki hasharotlar tim soli orqali gavalantiriladi. Tim solarning kinoyaviy xarakterda bo'lishidan tashqari, kulgili savol-javob ham masal tili va uslubi uchun xarakterlidir. Ko'pincha masalning kirish qismida, ba'zan pirovardida gissadan hissa, ya'ni axloqiy xarakterdagi ibratli xulosa chiqariladi.

Masal janrining shakl va mazmuni badiiy qolipga solingan vodevil (fransuzcha vaudeville – qishloq tovushi) – kichik hajmdagi quvnoq sahna asarini eslatadi. U biror voqea hodisani qisqa va mazmundor qilib tasvirlashda noan'anaviy usul bilan o'quvchini hayratga soladi. Bunda hayvon, hasharot yoki o'simliklar odamdek bahslashadi, gurgunglashadi, qandaydir masalalar ustida bosh qotirishadi.

Masal janri qadimiydir.

Adabiyot nazariyasida masalga liro-epik janrlardan biri sifatida qaraladi va she'riy shakldagi, majoziy xarakterdagi qisqa syujetli asar, deya ta'rif beriladi. Masallarda turli hayvonlar majoziy suratda asar qahramonlari sifatida tasvirlanadi. Masal kichik hajmli, ammo boy

mazmunli, tugun, kulminatsion nuqta va yechimi bo'lgan kichik pyesani eslatadi. Masallar biror voqea-hodisani qisqa, mazmunli tasvirlashda ajoyib namuna bo'la oladi.

Antik adabiyotda Ezop masallari juda mashhur bo'lgan. O'z ma'nosidan ko'chirilgan (majoziy) so'z va kinoyaviy iboralar orqali qilinadigan "yashirincha" tanqidning tili va uslubi Ezopga nisbat berilib, "Ezop tili" deyilgan va adabiyotshunoslikda ham shu ta'bir joriy qilingan. Ezop quldorlik jamiyati sharoitida hukmron doiralarning jirkanch kirdikorlarini ochiqdan-ochiq tanqid qilish ilojini topolmagach, o'zining satirik asarlarini "kinoyaviy" til va uslubda yozishga majbur bo'lgan.

Feodal davri sharoitlarida yashab ijod etgan mashhur rus masalchisi I.A. Krilov ham, atiqli o'zbek masalchisi Gulxaniy ham "Ezop tili"da yozganlar. Fransuz shoiri Lafontenning masallari ham dunyo miqyosida mashhurdir.

Alisher Navoiy dostonlarining bir qancha epizodlari, "Sher bilan Durroj", "Kabutar" singari masallari yaxshi xislatlarni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi. O'zbek adabiyotida Sayido Nasafiy, Maxmur, Gulxaniy kabi shoirlar ham Navoiy an'alarini davom ettirganlar, bolalarbop ko'pgina masallar yozganlar.

Hayvonlar, parrandalar, hasharotlar, gullar haqidagi majoziy asarlarni bolalar qiziqib o'qiydilar. Mana shu nuqtai nazardan Sayido Nasafiyning "Bahoriyot" ("Hayvonotnoma") asari ahamiyatlidir. Nasafiyning masallari, axloqiy va tarbiyaviy masalalarga doir fikr hamda qarashlari bolalarning o'qish va tarbiyasida katta ahamiyat kasb etishi bilan birga, ularning kitobxonlik doirasini ham kengaytiradi.

Mashhur masalnavis Gulxaniyning "Toshbaqa bilan Chayon", "Maymun bilan Najor", "Tuya bilan bo'taloq" singari masallari ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'quvchilarining yoshiga mos keladi. Ularda do'stlik, rostgo'ylik, qo'llidan kelmaydigan ishga urinmaslik, erk va mustaqillik kabi g'oyalari ilgari surilgan.

Ma'lumki, tarbiya ko'proq ta'limga uyg'un holda berib boriladi.

Bolalarda maktab ta'limiga kelgan kunidan boshlab, bilim olishga havas tuyg'usi intensiv ravishda shakllantiriladi. Ularda asta-sekin bilim olishga ehtiyoj paydo bo'ladi va bu orqali o'quvchilar ma'naviy ozuqa ola boshlaydilar. Bu bilan bolada kelajakka intilish, orzu-havas, mehnatga chanoqlik, xayr-u ehsonda sofdillik, ona-Vatanga mehmabbat, fidoiylik, milliy g'urrur, matonat, oqibat, do'stlik, ezigulik kabi yuksak ijobiy hislar paydo bo'ladi.

Masal janridagi asarlar ham boladagi qo'pollik, qo'rslik, yolg'onchilik, yalqovlik, beparvolik kabi illatlarni bartaraf etishda yordam beradi. Bola tarbiyasida masalning o'rni beqiyosdir. Masaldagi qissadan hissa o'quvchi matndagi e'tibordan chetda qoldirgan, yuzaki o'qib o'tib ketgan, yaxshi anglashga harakat qilmagan o'rinlarni, bo'shliqni to'ldiradi. Ba'zi masallarda yashiringan o'tkir kinoya, vogelarning tez-tez o'rin almashinib turishi ularni bir maromda o'qilishiga xalaqit beradi.

Shuning uchun ifodali o'qishga yetarli malaka hosil qilmagan o'quvchi avval matn bilan yaxshilab tanishib chiqishi lozim. Masal janri tahlil qilinayotganda, vogelar rivojini jonli tasavvur qilish, obrazlarni aniq idrok etishda o'quvchilarga yordam berish zarur. Chunonchi, ularga ayrim epizodlarni so'z bilan tasvirlash, ba'zilariga o'qituvchi yordamida tavsif berish, ishning oxirgi bosqichida rollarga bo'lib o'qish kabilarni ham tavsiya qilish maqsadga muvofiqdir. Qahramonlarga tavsif berishda ularning xatti-harakati bilan birga, tilining o'ziga xos xususiyatlaridan ham foydalaniladi. Masalni ifodali o'qishga tayyorlanishda uning syujetini bilish bilan birga, muallif tilini ham yaxshi tushunish zarurdir.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'qish darslarida masal janri ustida ishlash 4-sinfidan boshlanadi. Masal matni ustida ishlash uchun hikoyani izohli o'qish darsidagi pedagogik usullardan foydalaniladi. Masalning allegorik (allegoriya-kinoya, kesatish) xususiyati aqli zaif o'quvchilar uchun masal mazmunini tushunishda sezilarli qiyinlikni tug'diradi. Bu janrning o'ziga xosligi shundaki, unda quyidagi metodik ishlarni amalga oshirishni nazarda tutadi:

1. Masal g'oyasi, ma'no-mazmuni murakkab tuzilishga ega ekanligini hisobga olgan holda oldindan tayyorgarlik ishlarini olib borishni hamda qahramonlarning asosiy xatti-harakatlarini aniq izohlash talab etiladi.

Xususan, I.A.Krilovning "Ninachi va chumoli" masali bilan tanishidan oldin o'qituvchi aqli zaif o'quvchilar bilan suhbat o'tkazadi. Suhbatda o'quvchilarni ninachi va chumoli haqidagi ma'lumotlar bilan tanishtiradi. Suhbat davomida o'quvchilarda ninachi va chumoli haqida tushuncha va tasavvurlar hosil qilinadi. So'ng ninachi va chumoli haqida o'quvchilar bilan savol-javoblar o'tkazadi. Shundan so'ng ninachi va chumoli haqida diafilm, multfilm, ko'rgazmali vositalar namoyish qilinadi.

2. Masal tilining murakkabligi va har doim ham uning mazmuni o'quvchilar uchun tushunarli bo'lmasiligini hisobga olib, masal matnini qismlarga bo'lish, har bir qismini tahlil qilish orqali o'rgatiladi. Bunday yondashuv, ayniqsa, aqli zaif o'quvchilar bilan ishlashda katta ahamiyatga ega. O'qituvchi masalni to'liq ifodali o'qib berayotganda o'quvchilar darslikdan uni kuzatib borishlarini ta'minlash kerak. 6-9-sinflarda masalni o'qish darslarida masal matnini qismlarga bo'lmadan to'liq o'qish mumkin. Bunda o'quvchilar diqqati o'qituvchiga qaratiladi, o'qituvchi masal matnini ifodali o'qib beradi, masal mazmunini og'zaki nutq va yuz mimika ifodasi vositasida tushuntirib beradi.

3. Masalning mazmuni axloqiy, satirik va kesatiq bo'lishiga qaramasdan, uni tahlil qilishda konkret vaziyatlarga e'tibor qaratiladi. Masal mazmunini, qahramonlarning xatti-harakatlarini tahlil qilishga oid savollarni qisqa va lo'nda, ketma-ket izchillikda tuzilganligi, o'quvchilar tomonidan masalning asosiy g'oyasini ongli tushinishga hamda shu orqali axloqiy qoidalarni idrok qilishlariga yordam beradi. Masal matnining har bir qismini batafsil o'rgangandan so'ng, o'quvchilar bilan savol-javoblar (masal yuzasidan savollarni turlicha ko'rinishlarda tuzilishi mumkin: Masalda qanday voqea berilgan? Muallif ushbu masal orqali nima demogchi? Ninachi masalda qanday xislatga ega? Chumoli masalda qanday xislatga ega? Real hayotda

ninchi va chumoli haqida qanday fikr mavjud? va hokazolar) o'lkazish hamda javoblardan masalning yakuniy xulosasi chiqariladi.

Masal matni ustida ishlashda qisman allegoriya ustida ham ishlanadi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida allegoriya tushunchasi tushuncha sifatida o'rganilishi talab qilinmaydi. Biroq, masalning mazmunini va uning g'oyasini ongli tushunishlari uchun 4-7-sinflarda masalning ko'chma ma'noga egaligi: ya'ni, hayvonlar xatti-harakati insonlar xatti-harakatining mohiyatini o'zida uyg'unlashtirishi va ifodalashi tushuntiriladi. Aqli zaif o'quvchilarga masalning mazmunini tushunarli bo'lishida masalni tahlil qilish jarayonida o'qituvchi real hayotga oid voqea-hodisalardan misollar keltiradi. Masalning mavzusi, g'oyasi, ma'no-mazmuni qanchalik murakkablashmasin, masal ustida ishlash, uni tahlil qilish yuqoridagi tartibga ko'ra amalga oshiriladi.

4. Masalni ifodali o'qib o'rgangandan so'ng, uni qayta hikoya qilish tavsiya etilmaydi, chunki masalning tili o'ziga xos: aqli zaif o'quvchilar masalni qayta hikoya qilib bera olmaydilar. Masalni qayta hikoya qilishda, voqea-hodisalarini so'zlab berishda semantik mazmun-mohiyatini o'zgartirib yuboradilar. Masal matni bir necha marta ifodali o'qib berilgandan so'ng, qismlarga bo'lib o'qish, qismlarga bo'lib tahlil qilish, rollarga bo'lib o'qish, yod olish va sahnalashtirish tavsiya qilinadi.

Masal o'qish darslari o'quvchilar masal mazmunini yaxshi idrok etishga, qahramonlarning harakatlarini to'g'ri baholashga yo'naltiriladi. Masal janri ustida ishlashni hayvonlar haqidagi ertaklar tahliliga o'xshatib uyushtirish mumkin. Biroq, noan'anaviy usul bilan o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish nazarda tutilisa, modulli ta'lim (M.A.Choshanovning muammoli-modulli o'qitish texnologiyasiga asoslangan) dasturidan foydalanish o'qituvchi belgilagan rejaga bog'liq bo'ladi.

Xususan, 4-sinf o'quvchilari "Ovchi va qushlar" masalini o'rganishmoqda. O'qituvchi masal matnini ifodali o'qib bergach,

nimchi va umumiy haqida qanday fikr mavjud? va hokazolar) o'tkazish hamda javoblardan masalning yakuniy xulosasi chiqariladi.

Masal matni ustida ishlashda qisman allegoriya ustida ham ishlanadi.

Introspektivlang yordamchi maktab o'qish darslarida allegoriya tushunchasi tushuncha sifatida o'rganilishi talab qilinmaydi. Biroq, masalning mazmunini va uning g'oyasini ongli tushinishlari uchun 1-7-sinfda masalning ko'chma ma'noa e'jaligi: ya'ni, hayvonlar xarakterati insonlar xatti-harakatining mohiyatini o'zida uyg'unlashtirishi a ifodalashi tushuntiriladi. Aqli zaif o'quvchilarga masalning mazmunini ishorat bo'lishda masalni tahlil qilish jarayonida o'qituvchi real hayotga id voqea-hodisalardan misollar keltiradi. Masalning mavzusi, g'oyasi, a'no-mazmunini qanchalik murakkablashmasin, masal ustida ishlash, uni hili qilish yuqoridagi tartibga ko'ra amalga oshiriladi.

4. Masalni ifodalif o'qib o'rgangandan so'ng, uni qayta hikoya lish tavsiya etilmaydi, chunki masalning tili o'ziga xos: aqli zaif quvchilar masalni qayta hikoya qilib bera olmaydilar. Masalni qayta koya qilishda, voqea-hodisalarini so'zlab berishda semantik mazmun-ahiyatini o'zgartirib yuboradilar. Masal matni bir necha marta ifodalif jib berilgandan so'ng, qismlarga bo'lib o'qish, qismlarga bo'lib lil qilish, rollarga bo'lib o'qish, yod olish va sahnalashtirish tavsiya inadi.

Masal o'qish darslari o'quvchilar masal mazmunini yaxshi k etishga, qahramonlarning harakatlari to'g'ri baholashga natiriladi. Masal janri ustida ishlashni hayvonlar haqidagi ertaklar iliga o'xshatib uyushtirish mumkin. Biroq, noan'anaviy usul n o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish nazarda ka, modulli ta'lim (M.A.Choshanovning muammoli-modulli ish texnologiyasiga asoslangan) dasturidan foydalanish o'qituvchi lagan rejaga bog'liq bo'ladi.

ususan, 4-sinf o'quvchilari "Ovchi va qushlar" masalini nishmog'da. O'qituvchi masal matnini ifodalif o'qib bergach,

darslikda izohi berilmagan ayrim so'zlarni o'quvchilarning lug'at dalatiga yozdiradi, mazmunini tushuntirib beradi:

tuzoq – qopqon;

bir tan, bir jon bo'lib – birlashib;

lol qolgan – xayton qolgan;

hovlqib – shoshib;

oqshom – , kechki vaqt, shom vaqt, qorong'ulik kirdi.

Keyin o'qituvchi sinf diqqatini masaladagi mazmunni chuqurtroq fikrlaydigan muammoli savollarga jalb qiladi, masalan:

1. Ovchi dalaning chekkasiga nima qo'ydi?
2. Qushlar tuzoqqa qanday qilib tushib qoldi?
3. Ovchi to'r tuzoqlaridan xabar olgani kelganda nima sodir bo'ldi?
4. Yo'lda ovchi kimga duch keldi, u ovchidan nimani so'radi?
5. Ovchi nima qilmogchi ekanligini aytdi
6. Odam ovchiga nima dedi?
7. Ovchi odamga qanday javob berdi?
8. Oqshom tushgandan keyin nima sodir bo'libdi?
9. Nima uchun qushlar yerga qulab tushdilar?
10. "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqolning mazmuni nima?

O'qituvchi savol asosida o'quvchilarga yo'nalish berib, jadval chizdiradi va unga masal mazmunidan kelib chiqib, har kim mustaqil fikr bayon etishi lozimligini uqtiradi.

O'quvchilar jadvalning birinchi qismida berilgan savollarga doir nimani bilishsa, shuni yozishadi. Ikkinchi qismida berilgan savollar bo'yicha ularni nimalar qiziqitrsa, o'shani so'raydilar. Bu so'rovga qaysi o'quvchi javob bersa, bilmaydiganlar uni jadvalning "bilib oldim" qismiga yozib qo'yishadi biluvchilardan bilmaganlar o'rganib, o'rta o'zaro fikr almashish jarayoni yuz beradi. Masal tahlilidagi mushohada maydoni kengayadi, o'qituvchi va o'quvchilar hamkorligidagi mavzu ijodiy hamda hayotiy dalillarga boy tarzda o'zlashtiriladi. Dars qiziqarli va ko'tarinki ruhda o'tadi.

Namuna uchun modulli ta'limga doir jadvaldan keltiriladi:

Bilaman	Bilishni istayman	Bilib oldim
Ovchi tuzoq qo'ygan	Qushlarga tuzoq qo'yilganligini	ovchi qushlarni ovlash uchun tuzoq qo'yganligini

Masal tahlilida asar tiliga ham katta ahamiyat beriladi. So'zlarning ko'chma ma'nolari, stilistikasi, gaplarning grammatik qurilishi, qo'shimcha ma'no tasviriy vositalariga ega bo'lgan nutq birliklarining qo'llanishi, badiiy tasvir vositalariga asos bo'lgan morfemalar tizimi o'qituvchi ko'magida yoritib boriladi. Bundan tashqari, masal personajlarining individual xarakterini ham hisobga olish lozim. Shuning uchun dialogli masallarni rollarga bo'lib o'qish yoki insenirovka qildirish maqsadga muvofiqdir.

Masal janrini o'rganish darslari qanday usullarda tashkil qilinmasin, quyidagi tamoyillarga amal qilish tavsiya etiladi:

- masalning g'oyaviy mazmunini aniq idrok etish;
- masal personajlarining o'ziga xos xulq-atvorini, ularni qamrab olgan muhit realligini aniqlash;

- masaldagi kinoyaviy ma'noni ochiqlash;
- masal tiliga e'tibor qaratish;
- masal xulosasini muhokama qilish;
- qissadan hissa chiqarishga o'rgatish va boshqalar.

Ushbu izchillikka amal qilgan masal o'qish darsining tuzilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. - O'rganilayotgan masalning mazmuni haqida o'qituvchining ma'lumoti bilan tanishish.

2. Masal matnini ifodali o'qish yoki uning mazmunini yoritadigan multfilm namoyish qilish.
3. Masal mazmunini oydinlashtiradigan badiiy detallar bilan tanishish.

4. Masaldagi kinoya, kesatish ma'nolarini ochiqlash.

5. Axloqiy mantiqni topa olish.

6. Majoziy obrazlarni inson hayotiga taqqoslash.

7. Masal g'oyasi yuzasidan xulosalash: qissadan hissa chiqarish.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida masal janrini o'rganishning tarbiyaviy tomoniga alohida e'tibor beriladi. Chunki insoniy fazilatlarining shakllanishi aqli zaif o'quvchilar kamolotida bebahó bosqichdir. Aqli zaif o'quvchilar tarbiyasi juda muhim va o'ta mas'uliyatli va nozik masalalardan biri hisoblanadi. Buning uchun bolalarni o'z his-tuyg'u va o'y-xayollari dunyosiga olib kirish lozim. Bu yo'lda pedagog, ota-ona, tarbiyachilarga masal janri juda qo'lkeladi.

Masal janri bolaning intellektual rivojiga, qiziqishiga boy imkoniyatlar ochib beradi. Ko'p masallar yordamida bolalarning yoshlik chog'laridanóq adolatparvarlik, do'stlik, o'rtoqlik tuyg'ularining shakllanishi, ularning tabiatga, hayvonot olamiga mehr-muhabbatlarining oshishi uchun keng yo'l ochiladi. Chunki ular kamol topar ekanlar masalni eshitadi. Har bir masaldagi yaxshi-yomonni, gunoh-savobni bilib, mag'zini chaqib, tushunib voyaga yetadilar. Bu esa, ularning kelajagida oqko'ngil, mehnatkash, ota-onaga, ona-Vatanga, hayvonot olamiga muhabbatli bo'lishlari uchun ko'prik vositasini ado etadi.

Ilmiy-otmmabop matnlar ustida ishlash metodikasi

Ilmiy-otmmabop maqolalar muayyan talablarga javob beradigan, ilmiy asosga va g'oyaviy o'nalishga ega bo'lgan aniq dalil va hujjatlarga asoslangan masalani ijtimoiy talabga bog'liq holda yoritadigan ixcham va qiziqarli janrdir. Unda fikr kichik hajmdagi otmmabop jumlar

orgallizchilik bilan ifodalanadi. Ilmiy-omtabor maqolalar ijtimoiy hayotning ko'zgusi hisoblanadi.

Shuning uchun ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab va maktab-internatlari uchun tuzilgan "O'qish kitobi" darsliklarida ilmiy-omtabor maqolalarga keng o'rin berilgan. Bunday asarlarni o'qitishdan maqsad o'quvchilarga ona tabiat ko'rki, yurtimizning boy ma'naviy merosga ega bo'lgan o'tmish bugungi ijtimoiy hayotda yaratuvchi kishilarning ulug'vor mehnati haqida muayyan bilim berish ularni kitob bilan mustaqil ishlashga va o'qiganlarida hayotiy xulosalar chiqara olishga o'rgatishdan iboratdir.

Tabiatshunoslikka oid va tarixiy mavzudagi ilmiy-omtabor asarlarni o'qib o'rganishda tabiat hodisalarini kuzatish (masalan, daraxt kurtaklarining bo'rtishi), o'quvchilarni dehqonlar mehnati bilan tanishtirish, mamlakatimizda yuz bergan o'zgarishlarning guvohi va ishtirokchilari bo'lgan insonlar bilan uchrashuvlar uyushtirish maqsadga muvofiq.

Ijtimoiy-tarixiy mazmundagi asarlar Vatanimiz o'tmishi, xalqimiz hayoti, mardonavor kurashi, ulug' siymolar amalga oshirgan ishlar, tarixiy sanalar to'g'risida bilim beradi.

O'qish darsliklaridan o'rin olgan Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Alisher Navoiy, Bobur va boshqa ajdodlarimiz haqidagi matnlar shular jumlasidandir. Bu xildagi matnlar o'quvchilarni nafaqat o'tmishimiz bilan tanishtiradi, balki ularning Vatan oldidagi farzandlik burchi va mas'uliyatini teran anglashga ham yordam beradi. O'quvchilarda Vatanga muhabbat tuyg'usi shu tariqa shakllanadi. Vatanimiz o'tmishi haqida hikoya qilingan ilmiy-omtabor asarlar bilan tanishtirish va ularni tahlil qilish jarayonida o'quvchilar o'tmish bilan bugungi kunni taqqoslash imkoniga ega bo'ladilar. Jamiyat taraqqiyoti haqida qisqacha bo'lsa-da, tushuncha hosil qiladilar. Bu borada, ayniqsa, milliy istiqlol bilan bog'liq mavzudagi asarlar tahliliga alohida e'tibor berish zarur.

O'qish ta'limidan 2-9-sinf dasturida ilmiy-omtabor asarlarni o'qish bilan bog'liq holda kuzatish, ekskursiya darslari mo'ljallanadi.

Masalan, yil fasllarida mavsumiy tabiat hodisalari (ob-havoning o'zgarishi, o'simlik va hayvonlarning hayoti)ni, shuningdek, dala mehnatini kuzatish uchun tabiatga (dala, bog', xiyobonlarga) sayohat uyushtirish ko'zda tutiladi. Sayohatda tabiatdagi mavsumiy o'zgarishlar va kishilarning mehnati yuzasidan bolalarning nisbatan uzoq kuzatishlari uyushtiriladi. Bunday darslarda ko'rgazma sifatida o'quv kinofilmlaridan ham foydalanish mumkin.

Tarixiy mavzudagi ilmiy-ommabop asarlarni unga mos rasmlar bilan bog'lab o'qitish kishilarning baxtli hayot uchun intilishlari, ota-bobolarimizning dushmanlardan Vatanni saqlash uchun qanday kurashganliklarini tushunib yetishga yordam beradi; o'quvchilar mehnat hayotining asosi ekanligini, insonlar turmushi mehnat tufayli rivojlanib, farovonlashib borishini bilib oladilar.

Dasturga ko'ra, 2-sinf o'quvchilari "Kitob", "Kutubxona", "Ilm va hunar o'rgan" mavzusidagi ilmiy-ommabop asarlarni; 3-sinfda "Tishingizni ehtiyot qiling", "Qish kunlari"; 4-sinfda esa "Sehri so'z", "Mehmon kutish", "Yaxshilik" mavzusidagi ilmiy-ommabop asarlarni o'qish orqali o'timish ajdodlarimiz, ularning xizmati, vatanimizning hozirgi taraqqiyoti haqida bilib oladilar. Bu maqolalar xalqimizning hayoti, mehnati va kurashi haqida yangi bilim berish bilan birga, bolalarni Vatanga, xalqqa, ona tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalaydi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabi va maktab-internatlari uchun tuzilgan "O'qish kitobi" darsliklari kuzatilganda ilmiy-ommabop maqolalarga keng o'rin berilganligi hamda ularning tematik rang-barangligiga guvoh bo'lish mumkin:

1. O'quvchilarga ona vatan va istiqlol tuyg'usini singdiruvchi maqolalar.

2. Tabiat ko'rki va fasllar nafosatini vash etuvchi maqolalar.

3. Barkamollik vazifalarini hikoya qiluvchi maqolalar.

4. Ilmning xosiyatini anglash va kitobga mehr qo'yishni targ'ib qiluvchi maqolalar.

5. Ajdodlar ma'naviyati va milliy qadriyatlarini qadrllovchi maqolalar.

6. Tinchlik va ijodiy mehnatni sharaflovchi maqolalar.

7. Ekologik tarbiyaga undovchi maqolalar.

Davlat ta'lim talablari hamda o'quv dasturi asosida tuzilgan "O'qish kitobi" rang-barang mavzudagi ilmiy-omtabor maqolalarni o'quvchilar e'tiboriga havola qilish bilan birga ularning dunyoqarashini kengaytirishga, bilim saviyasini ko'tarishga e'tibor qaratadi.

2-sinf o'quvchilari "O'zbekiston Respublikasi Davlat Madhiyasi" mavzusini o'rganganda vatanimiz qanday nom bilan atalishini, unda qanday shaharlar borligini, turli millat vakillari do'st, inoq yashashini hamma uchun O'zbekiston yagona vatan ekanini faxr bilan anglay oladilar.

3-sinf o'quvchilar Zafar Diyorning "Serquyosh o'lka" asarini o'qiganda qalblarga vatan tuyg'usi chuqurroq o'tmashadi. Ular vatanga bo'lgan muhabbatini ona tuproqdan uning dalalari, qir-adirlari, moviy rang tog'lari, dasht-u sahrolariga qo'yilgan muhabbatdan boshlanishini turk davlati hoqoni O'g'uzxonning bir parcha tashlandiq yerni so'ragan dushmanga: "Vatan yolg'iz bizning mulkimiz emas, mozorda yotgan otalarimiz va endi tug'ilajak avlodlarimizning bu muborak zaminda haqlari bordir. Vatandan ozgina bo'lsa ham yer bermakka hech bir kimsaning haqqi yo'qdir", deb bergan javobidan teran his qiladilar.

4-sinf darsligidagi²¹ Safar Barnoyevning "Chiroyli salom" nomli ommabop asari istiqlol tufayli jahonga yuz tutgan O'zbekiston nufuzini o'quvchilarga namoyon etdi.

Aqli zaif o'quvchilarga mo'ljallangan mavsumiy hodisalar hayvonot dunyosiga doir materiallar bevosita ularning kuzatishlari, ekskursiyalari, o'quv filmlaridan foydalanishlari pedagogik texnologiyaga tayanib uyushtirgan darslar asosida tahlil qilinadi.

Aqli zaif o'quvchilarni bozor munosabatlriga o'rgatishda ham

²¹ Xo'jayeva M. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi. T.: Cho'lpon. 2018. 52-bet.

ommabop maqolalarning roli katta. Iqtisodiy bilimlarni shakllantirish maqsadida 2-sinf darsligida²² berilgan “Tejamkor bo‘ling” nomli maqolani o‘qib, bolalar tejamkor bo‘lish uchun nima qilish kerakligini, tejamkorlik shaxsiy odat ekanligini biladilar, “Toma-toma ko‘l bo‘lur, tommay qolsa, cho‘l bo‘lur” degan xalq maqollarining mazmunini hayotiy ma‘nosini anglab yetadilar.

4-sinf darsligida “Bozor”, “Narx nima?”, “Tejamkor bo‘ling”, “Narx turlari” nomli ilmiy-ommabop maqolalari o‘qilganda o‘quvchilar iqtisodga doir dastlabki bilimdan bahramand bo‘lib, quyidagi saol va topshiriqlarga javob topadilar:

1. Iqtisod nima?
2. Bozor iqtisodida pulning xizmat haqida nima bildingiz?
3. “Barter”, “Tovar”, “Biznes” so‘zlarining ma‘nosini izohlang.
4. “Iqtisod”, “Tovar”, “Biznes”, “Barter” so‘zlarini daftaringizga yozib, ma‘nosini bilib oling.

Ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalari o‘qish darslarida ilmiy-ommabop maqolalarni izohli o‘qish darsini uyushtirishda quyidagicha reja asos qilib olinishi mumkin:

- o‘qiladigan matn yuzasidan bolalar tajribasi va bilimni aniqlash, ularni matn mazmunini tushinishga tayyorlash maqsadida suhbat o‘tkazish.
- o‘rganiladigan matn yuzasidan o‘quvchilarning hayotiy tajribasi va bilimni aniqlash maqsadida muammoli vaziyat yaratuvchi savol-javob usulidan foydalanish;
- asarni yoki uning ma’lum bir qismini o‘qish, o‘quvchiga notanish bo‘lgan so‘zlar ma’nosi ustida, ya’ni lug‘ati ustida ishlash;
- maqola matnini ifodali o‘qish va uning rejasini jamoa bo‘lib tuzish;
- o‘qilgan maqola yuzasidan suhbat uyushtirish
- reja asosida hikoyalash;

²² Abdullayeva Q., Hidoyatova Sh., Rahmonbekova S. O‘qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi. T.: Yangiyo‘l poligraf servis, 2018. 24-bet.

- matning asosiy mazmunini aniqlash va reja qismlarini yoritish;

- reja asosida maqolani qayta o'qish;

- maqolaning g'oyaviy mazmunini muhokama qilishda tanlab o'qish, qisqartirib hikoya qilish usulidan foydalanish;

- maqolani yaxlit o'qish. Bunda bolalarni qayta hikoyalashga tayyorlash va maqola mazmunini yaxshi o'zlashtirishlariga erishish maqsadi ko'zda tutiladi;

- reja asosida qayta hikoyalash;

- umumlashtirish va xulosalash;

- maqolaga mustaqil ijodiy munosabat bildirish.

Ilmiy-ommabop asarlarni uzviy birlikda o'rganish o'quvchilarning har bir mavzuda bayon etilgan tarixiy-adabiy hodisalarni, ular o'rtasidagi umumiylikni, har bir davrga ega xususiyatlarni anglab olishlarini ta'minlaydi. Ular bolalarni kelgusida gazeta va jurnallarni o'qishga tayyorlaydi, ijtimoiy-siyosiy, tabiatshunoslik atamalarini o'zlashtirishga yordam beradi, ularning mantiqiy tafakkurini va nutqini o'stiradi.

Shunday qilib, ilmiy-ommabop maqolalar aqli zaif o'quvchilarni davr talabiga mos dolzarb masalalar bilan tanishtirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni mantiqiy tafakkur yuritishga o'rgatadi. Qobiliyatlarini rivojlantiradi va nutqini o'stiradi.

4. Maqol, topishmoq, tez aytish janrlari va boshqa matnlar ustida ishlash metodikasi

Maqol janri ustida ishlash metodikasi

Xalq og'zaki ijodi mahsullaridan bo'lmish maqollar yetakchi o'rinda turadi.

Xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur va tugal ma'noli gaplar maqol deb yuritiladi.

Maqol turmush tajribalari zaminida tug'ilgan va xalq donoligini

o'zida ifodalagan qisqa, ko'pincha she'riy shakldagi hikmatli so'zlar, chuqur ma'noli iboralardir.

Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aql-u farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib ko'rgan, turmushdagi hodisalarga aql ko'zi bilan qaraydigan, sof vijdonli, oliyanob mehnat ahlining biror vogea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (ko'proq bolalar uchun) yo'l ko'rsatuvchi bo'lib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatning badiiy ifodasi sifatida yaratib kelimoqda.

Maqollar xalq og'zaki ijodining juda qadimiy shakllaridan biri bo'lib, unda xilma-xil badiiy vosita vositalari – ohangdosh tovushlar takrori bo'ladi.

Katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lgan ajoyib so'z ustalarining o'lmas satr va hikmatli so'zlari ham ko'pincha xalq maqolariga o'xshab ketadi.

Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida keltirgan bir qancha hikmatli so'zlari shular jumlasidandir:

“Oz-oz o'rganib dono bo'lur, qatra-qatra yig'ilib daryo bo'lur”;

“Tilga ixtiyorsiz – elga e'tiborsiz” va boshqalar.

Hadislardan keyin xalq maqollari va hikmatli so'zlar aqli zaif o'quvchilar saviyasiga mos ixcham badiiy janr hisoblanadi. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darsliklarida bu janrga keng o'rin berilgan.

Maqollar - xalq donoligidir. Unda kishilar hayotni obdon kuzatib, tajriba to'plab aytgan hikmatli so'zlari o'z aksini topgan. U rad qilimmas darajadagi pishiq nasihatdan iborat bo'ladi.

Xususan:

Bog'li el – yog'li el.

Bilim kuchda – kuch bilimda.

Avval o'rgan – keyin o'rgat.

Maqollar va hikmatli so'zlar mavzularni yakunlovchi, uning g'oyaviy mazmunini o'quvchi xotirasida uzoq saqlaydigan janr sifatida berilgan.

Ma'lumki, badiiy asar matni ustida ishlash bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Maqollarni o'rganishda ham bu bosqichlarga e'tibor qaratiladi. 2-4-sinflar maqollarni o'qish va o'rganishning tayyorlov bosqichi bo'lsa, 5-9-sinflar maqollarni o'qish va o'rganishning asosiy davridir.

Savodga o'rgatish davridayoq o'quvchilar maqollar bilan tanishadilar.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida maqollar o'quvchilar o'qib, tanishayotgan badiiy asarlar mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ular badiiy asarlar g'oyasini o'quvchilarga qisqa, lo'nda, aniq yetkazish uchun ham xizmat qiladi. Bu vaqtda o'quvchilarga maqollar o'qitiladi, ma'nosini bilganlaricha izohlab berishlari so'raladi. O'quvchilar javobini o'qituvchi to'ldirib, hayotiy misollar bilan dalillab beradi.

Maqollarni o'rgatish o'qituvchidan katta tayyorgarlikni talab etadi. Har bir darsga tayyorlanayotganda asar mazmuniga va unda ilgari surilgan g'oyaga mos maqol ustida qanday mashq uyushtirishni rejalashtirib olish lozim. Imkon darajasida ularni dars rejasiga kiritish, izohli lug'atlardan (Masalan: SH. Shomagsudov, SH. Shorahmedovning "Hikmatnoma" (o'zbek maqollarining izohli lug'ati). Toshkent, 1990) uning ma'nosini oson izohlaydigan, soddagina til bilan tushuntirish mumkin bo'lgan shakllarini bilib olishi zarur. Buning uchun o'qituvchi „Maqollar to'plami“ va ularning izohiga oid adabiyotlarga ega bo'lishi kerak.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida badiiy asar ostida berilgan maqollarni o'qish va o'rganish, tahlil qilish asar o'qilib, tahlil qilinib bo'lingach amalga oshirilishi kerak. Chunki asar mazmuni va unda yozuvchi aytmoqchi bo'lgan g'oyani tushunmay turib, maqolning ma'nosini izohlash qiyin bo'ladi. Mualliflar ham maqol ma'nosini asar voqealari bilan izohlamogchi bo'ladilar.

2-4-sinflarda maqolni ifodali o'qish va yod olishga ahamiyat beriladi. 2-sinf darsligida bo'lim yuzasidan berilgan savol-topshiriqlarda ham maqollarni o'rganishga katta e'tibor berilgan. Xususan, "Ona yurtim - O'zbekiston" nomli bo'limdagi savol va topshiriqlarda "Vatan bormi - baxti bor", "Mehmati bormi - taxti bor" maqollarining mazmunini yoritib. Sizning Vataningiz qayer? Vatan uchun siz nima qilmogdasiz? Kabi vazifalar berilgan. Har bir bo'lim yuzasidan berilgan vazifalarda u yoki bu maqolni o'rganish ko'zda tutilgan.

2-4-sinflarda maqolning mazmunini o'rganish va yod olishdan tashqari, uning matnidagi izoh talab so'zlar, birikmalar ustida lug'at ishi o'tkazish, badiiy til vositalari, ko'chma ma'noli, qarama-qarshi ma'no bildiruvchi, maqolda takrorlanib kelayotgan so'zlar ma'nosi yuzasidan ish olib borish talab etiladi. Masalan, 2-sinf "O'qish kitobi" darsligining "Oltin kuz" bo'limida "Birlashgan o'zar, birlashmagan to'zar" maqoli berilgan. Ushbu maqol matni ustida ishlaganda, "Birlashgan; birlashmagan" so'zlarini qaysi so'zlar bilan almashtirish mumkin? Maqolda birlashish qanday oqibatlarga olib borishi haqida o'quvchilarga tushuntirish yo'li bilan o'quvchilarning lug'atini boyitish, bog'langan nutqini o'stirish ustida ishlanadi.

Bundan tashqari, 3-sinf "O'qish kitobi" darsligi²³ning "Mehnatim-rohatim, kasbim-faxrim" bo'limida "Dangasalik - yomon odat, keltiradi doim kulfat" maqoli berilgan. Maqolning ma'nosini tushuntirishda shu bo'limdagi asarlardan, bolalar uchun ijobiy namuna bo'ladigan badiiy asr janrlaridan misollar keltirish lozim. Darslikda "Hunar", "Ish ishtaha ochar", "Usta", "Dangasalik yomon odat" kabi hikoyalar va boshqalar ibrat-namuna sifatida keltirilgan. Shu maqolning badiiy til vositasi ustida ishlashda "yomon odat" deganda nimani tushundingiz?" kabi savollar bilan o'quvchilarga murojaat qilish va uning qanday ma'noda kelayotganini aytib o'tish foydadan xoli bo'lmaydi.

²³ Muzaffarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinfi uchun darslik. - T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. - 144 b. 98-108-bellar.

4-sinf “O‘qish kitobi” darsligi²⁴ning “Odobli bola elga manzur” bo‘limida “Bilgan o‘qir, bilmagan to‘qir”, “Avval o‘rgan, keyin o‘rgat”, “Yaxshilik qilsang, yaxshilik ko‘rasan”, “Odobli bola elga manzur” kabi xalq maqollari berilgan. Bu maqollardan bo‘lim yuzasidan keltirilgan badiiy asarlarni o‘rganib bo‘lingach, asarlarning g‘oyasini ochishda va xulosa chiqarishda foydalaniladi. Shu tarzda maqol mazmuni ham ochiladi. Maqol tili ustidagi 4-sinfda uyushtirilgan ishlar yuqori sinflarda ham davom ettiriladi. Maqol ustida ishlash orgali o‘quvchilar uning yaratilishi sababini, oddiy gapdan farqini bilib oladilar.

2-9-sinflarda maqollar o‘qish darslarida badiiy asarni o‘rganish jarayonida ham muntazam o‘rganib boriladi. Bu sinflarda maqollarni o‘rganishdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilar dunyoqarashini shakllantirish, to‘g‘ri va ongli o‘qish malakalarini takomillashtirish, maqoldagi har bir so‘zning va yaxlit maqolning ma‘nosini to‘liq idrok etishga erishishdir. O‘quvchilar o‘qilgan matn ichidan maqollarni, hikmatli so‘zlarni o‘zi mustaqil topa olish ko‘nikmasini egallashi, ular yordamida o‘qilgan asarlar yuzasidan to‘g‘ri hukm chiqarishga o‘rganishlari zarur.

“O‘qish kitobi” darsliklarida “Xalq og‘zaki ijodi” bo‘limi tarkibida “Maqollar” mavzusi alohida o‘rganiladi. Bu mavzuni o‘rganishda maqolning kelib chiqishi, yaratilishi haqida dastlabki elementar ma‘lumotlar beriladi. Bunda maqollar xalqning uzoz yillik hayotiy tajribasi asosida vujudga kelganligi, tarbiya vositasi sifatida har bir xalqning milliy ma‘naviyatining shakllanishida muhim vosita bo‘lishi haqida dastlabki tushunchalar beriladi.

O‘quvchilarga maqollarni mavzu bo‘yicha guruhlab o‘rgatishda badiiy asarlarni o‘qish mavzulariga asoslaniladi. Bunda maqol mazmuniga mos asarlar nomini keltirish, uning mazmun va g‘oyasini maqol bilan bog‘lash kerak. Bu jarayonda o‘quvchilarning hayotiy

²⁴ Xo‘jayeva M. O‘qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-jinternatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo‘jayeva. – T.: Cho‘lpon nomidagi NMU, 2019. -176 b. 51-72-betlar.

tajribalari asosida misollar keltirish bilan maqollarni izohlash yoki o'quvchilarga maqol g'oyasiga mos birona hikoya tuzish mustaqil ish sifatida berilishi ham mumkin.

3-9-sinflarda maqol janri bo'yicha tahliliy ishlar o'quv yili davomida izchil uyushtirilib boriladi. "Asar g'oyasiga oid maqol ayting", "Maqollar asosida hikoya tuzing, krossvord tuzing" kabi topshiriqlar beriladi hamda o'qituvchi yordami bilan birgalikda "Maqollar aytish musobaqasi", "Maqollar mushoirasi" kabilar tashkil qilinishi mumkin.

Maqollarni o'rganishda ilmiylik, izchillilik, koreksion, individual, differensial, ko'rgazmalilik, nazariyaning amaliyot bilan bog'liqligi, ta'lim-tarbiyaning birligi tamoyillariga amal qilinadi.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, maqolni o'rganishda quyidagi ish turlaridan foydalanish mumkin:

1. Maqolni o'qib, uning mazmuni ustida ishlash.
2. Maqoldagi so'zlarning ma'nosini izohlash.
3. Badiiy til vositalari ustida ishlash.
4. Maqolni yod oldirish.
5. Maqol matnidagi qarama-qarshi ma'noli va ma'nodosh so'zlarni aniqlash va ularning maqolda ifoda etilgan g'oya bilan aloqasini ochish.
6. Matn mazmuni va g'oyasiga mos maqol topish, toptirish, hayotiy misollardan keltirish
7. Maqollarni mavzular bo'yicha guruhlash.

Topishmoq janri ustida ishlash metodikasi

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarini to'g'ri tashkil etish, o'quvchilar ma'naviy kamolotini ta'minlashda topishmoqlar ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Mazkur mavzuga bag'ishlangan adabiyotlarda qayd etilishicha, topishmoqlar ko'p asrlik xalq donishmandligi durdonalari sifatida inson idroki, kuzatuvchanligi, poetik tasavvur qobiliyatini o'stiruvchi badiiy asardir. Ular quvnoq o'yin, ma'naviy dam olish vositasi bo'libgina

qolmay, ajdodlar ruhiy olami, tarixiy o'lmishini bilishda kalit vazifasini ham o'taydi.

Topishmoqlar narsa yoki hodisalarning ataylab yashirilgan belgisi, shakli, xatti-harakati, holati va vazifasini boshqa narsa yoki hodisalarga qiyoslash asosida topishga asoslangan she'riy yoki nasriy tuzilishdagi savol va topshiriqlardir.

Topishmoqlar xalq turmushi bilan chambarchas bog'liq holda yaratiladi. Topishmoqlarni tarixiy madaniyatning bebaho hujjatlari deyish ham mumkin. Maqollarning ijodkori xalq bo'lganidek, topishmoqlarning ham ijodkori xalqdir. Ularning zaminida kishilarning qadimiy e'tiqod va tasavvurlari, olamni bilish va idrok etishga bo'lgan intilishlari yotadi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darsliklarida topishmoqlarga keng o'rin berilgan. Bu o'quvchilar xotirasini rivojlantirishga, nutqini o'stirishga mo'ljallangan. Topishmoqlar xotiraga aloqador janrdir. O'qituvchi darslarning kirish, mustahkamlash qismida topishmoq janri vositasida muammoli vaziyat yaratishi, o'quvchilar diqqatini jalb qilishi, ularning motivatsiyasini kuchaytirishi lozim. Masalan: "Sirti tayog, ichi bo'yog" (2-sinf). Xotirasi yaxshi bo'lgan o'quvchi tayog ichida qotgan bo'yog "qalam" bo'lishi mumkin ekanligini topadi.

Ijod namunalaridan biri bo'lmish topishmoqlar qadimda hozirgiga nisbatan o'zgacharoq ahamiyat kasb etgan. Topishmoqlardagi obrazlar ko'p hollarda mifologiyani hayot bilan bog'liqda namoyon etgan. Ular ajoyib istioralar, yorqin qiyoslashlar, obrazli ifodalar bilan jilolantirilgan bo'lib, xalq ongi va dunyoqarashining o'ziga xosligini tasvirlash yo'sinida ahamiyatli bo'lgan. Shu bilan birga, topishmoqlar folklor asarlari silsilasida ulkan estetik qimmati bilan xalq ma'naviy dunyosining ifodachisi sifatida bugungi kun adabiy-madaniy hayotining muhim tarmog'i bo'lib qolmoqda.

O'zbek xalq og'zaki ijodida poetika qonunlari va tamoyillari asosida yaratilgan topishmoqlar talaygina. O'zga xalqlarda bo'lgani kabi

o'zbek xalq ijodida ham badiiy nutqning qiyoslash, istiora, jonlantirish, sifatlash kabi asosiy ko'rinishlari bir maqsadga – poetik idrok va vogelikni poetik tasvirlashga bo'yundirilgan.

O'zbek xalq topishmoqlarida millatning vogeligi, o'zbekona tabiati o'z aksini topgan. Xalq topishmoqlari og'zaki badiiy ijodning qisqa, ixcham namunalari sanaladi. Ularda biror narsa-hodisa yoki vogelikning yashirish jihatlari bilan o'xshash tomonlariga asoslanilgan holda o'rin almashish yoki xususiyatlarni ko'chirib o'tkazish orgali shakllantiriladigan ko'chma ifodalar o'z aksini topadi. Ya'ni topishmoqlar aniq narsa yoki vogelik tushunchasini ongli ravishda yashirishga, sir tutishga asoslanilgan kichik poetik asardir.

Ajdodlar asrlar osha hayotiy muhim hisoblangan sirli, shartli nuqtalarni, bilimni yosh avlodga meros sifatida qoldirgan. Shu ma'noda topishmoqlar asta-sekin o'zining dastlabki xususiyatlarini, soddako'rinishlarini o'zgartirib, o'zgacha xarakter kasb eta boshlagan.

Xalq miflari va ertaklarida ko'pincha topishmoqlar inson donoligini sinash vositasi bo'lib kelgan, uning yechimi, og'ir damlarda qahramon hayotini saqlab qolgan. Bora-bora topishmoqlar vazifasi o'zgarib, ko'proq so'z o'yining badiiy shakliga aylanib bordi. Ularning ko'ngilxushlik xususiyatlari yetakchi ahamiyat kasb etdi. Aslini olib qaraganda, topishmoqlar idrok, xotirani o'stirishda o'ziga xos tarbiya maktabi ham bo'lishi mumkin.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslari jarayonida o'qinlar asnosida o'quvchilarga topishmoqlar aytish didaktikaga xos bo'lgan asosiy ish turlaridan biridir. Topishmoq aytuvchi g'olib sifatida uning javobini topa olmayotgan tinglovchidan arzimas narsalarni emas, balki shaharini talab qilish huquqiga ega.

Savol tug'iladi: "Topishmoqning javobi topilmaganda nega aynan shahar so'raladi?" Buning zamirida o'quvchilarning sha'nini, g'ururini uyg'otish, vatanga muhabbat hissini tarbiyalash bilan birga bilimdonlikka yo'naltirish maqsadi ham yotadi. Bunday hollarda topishmoqni yecha olmagan tomon o'z mag'lubiyatini tan olib "Shahar

berdim", ya'ni yengildim, deyishi kerak. Musobaqada yengilish va yengilganini tan olish o'quvchilarda osonlik bilan kechmaydi.

Garchi bu oddiy o'yin bo'lsa-da, mag'lub tomon o'z shahrini osonlikcha berib qo'yishni istamaydi. Bu kabi shartlar toruvchini jiddiy o'ylashga, mantiqiy fikrlashga, topqirlikka, ziyraklikka, vatanni asrashga yo'naltiradi. Bunday vaziyatlar zamirida yurtni asrash, unga xiyonat qilmaslik hissi yotadi. Topishmoqlar bolalarga xos bo'lgan bunday tuyg'ularning shakllanishiga, ularning yuqoriga sizib chiqishiga va ongida qat'iy lashib qolishiga zamin yaratadi. Bundan tashqari, shakllanib kelayotgan o'quvchi shaxsida bir qator fazilatlar qaror topishiga ko'maklashadi.

Topishmoqlarning tarbiyaviy-didaktik xususiyatlari yana shundan iboratki, og'zaki ijod namunasi bo'lgan bu janr o'quvchilarda xalq ijodiga, obrazli so'zga muhabbat uyg'otadi, ularga estetik zavq bag'ishlab, og'zaki she'riyat dunyosiga olib kiradi. So'z san'atining o'ziga xos bu turi o'quvchining ma'naviy ehtiyojlariga ozuqa bo'ladi.

Topishmoqlar o'quvchilarni olam go'zalligini ko'rishga, xayol va tasavvur qilishga, dunyo quvonchlaridan bahramand bo'lishga yo'naltiradi. Ular maqollar, matallar va boshqa obrazli so'zlar kabi o'quvchilar nutqini boyitadi, uning ixchamligi, jarangdorligini ta'minlaydi. Ezgulikka chorlab, inson uchun eng aziz bo'lgan ona tiliga, tug'ilgan vatanga muhabbat hissini tarbiyalaydi.

Shu bilan birga topishmoqlar xalqning ma'naviy tajribasini saqlash vositalaridan biri hamdir. Shuning uchun ham topishmoqlar mavzusi g'oyat rang-barang, mazmuni juda boy. Xalq yaratgan topishmoqlar uning ijtimoiy hayoti va turmushining barcha tomonlarini qamrab oladi. Topishmoqlar o'z qiziqish doirasiga ko'ra o'simliklar va hayvonot dunyosini, o'zbekka xos bo'lgan asosiy jihat — dehqonchilik, dehqon mehnati, bog'dorchilik, polizchilik, uy yumushlari, uy xo'jaligiga oid ko'plab narsalarni, xalq urf-odatları va xislatlarini qamrab olgan.

O'zbek topishmoqlarining saranjomligi, doirasi to'g'risida aytish

mumkin, yashash joyidan tashqaridagi voqealar o'zbeklarga bolalikdan tanish bo'lgan yerlar – tog'lar, bog'lar, cho'llar, vodiylarda bo'lib o'tadi. O'zbek topishmoqlari ajoyib tasvirlari bilan kishini lol qoldiradi.

Xususan, **“Bir qozondan qirq tuya suv ichadi”** (chuchvara).

Bu topishmoqning javobini topish, nafaqat o'quvchilar, balki katta yoshli tinglovchidan ham anchagina aqliy zakovatni talab qiladi. Uning javobiga monand yagona belgi – qozon. Topishmoqdagi qirq tuya va suv ichish singari xususiyatlar uning javobiga hech qanday turki yoki yo'nalish berolmaydi.

Topishmoqning javobini topish bilan “shahar berish” orasidagi izitirob, aqliy zakovat mas'ul shaxsni anchagina muvozanatdan chiqaradi. Mag'lubiyatni tan olish tinglovchiga azob bilan keladi. U topishmoqning javobini topib g'alaba nashidasini tuyish bilan mag'lubiyatni tan olish hissi o'rtasida qiyinaladi. Natijada azob va og'riq bilan “shahar beradi”.

O'zbek topishmoqlari ma'no jihatidan o'zaro qiyoslansa, ularning ayrimlarida yangi zamon izlarini ham ko'rish mumkin. Masalan: “Po'lat qushim uchdi, ketdi, bir zum yetmay oyga yetdi” (raketa). Bu topishmoqda uchirilgan “qush”ning po'latligi va bir zunda oyga yetgani uning yechimiga aniq yo'nalish beradi. Bunday topishmoqlar o'quvchilarni, garchi oz bo'lsa-da, o'ziga xos, ilmiy dunyo bilan tanishtiradi, bilganlaridan amalda foydalanishga undaydi.

Topishmoqlar hajmi va shakliga ko'ra maqollarga o'xshab ketadi. Ba'zan mazmuniga ko'ra ham yaqinlik seziladi. Ammo, ularning yaratilish maqsadida ma'lum darajada farq mavjud. maqol va matallarda axloq-odob, ma'naviy komillik sari yo'naltirish ustuvorlik qilsa, topishmoqlarda ziyraklikka, topqirlikka, mustaqil va mantiqiy tafakkurga undash yetakchilik qiladi. Janr nomida “top” so'zi yetakchilik qilishining o'ziyoq uning maqsadini aks ettiradi. Ayni zamonda “o'yla”, “axtar”, “solishtir” ma'nolarini ham ifodalaydi. Unga “-ish” so'z yasovchi qo'shimchasi qo'shilganda vazifa aniqlashadi.

Fe'lining noaniq shaklini yasovchi "-moq" qo'shimchasi esa mavhumlik, javobning yashiringanligi va noaniqligiga ishoraadir.

Topishmoqlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Hajm jihatidan qisqa va ixcham.
2. Shaklan she'riy, nasriy ko'rinishga ega.
3. Yaratilish maqsadi zahirida yashiringan narsani topish vazifasi mavjud.
4. Mazmunda hayvonot, o'simlik, koinot, maishiy hayotdagi narsalarning xususiyatlari yashirin tarzda ifodalanadi.
5. Topilishi lozim bo'lgan narsa, ko'pincha, bitta, ba'zan ikki va undan ortiq miqdorga ega bo'ladi.
6. Topishmoqlarda qo'llangan asosiy badiiy san'at istiora (metafora) hisoblanadi va hokazo.

Topishmoqlarda topilishi lozim bo'lgan narsaning shakli, hajmi, rangi, vazifasi kabi xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi, ammo bu belgilar istiora san'atidan foydalanilgan holda boshqa jihatlar bilan yug'unlashib ketadi.

Masalan: **"Qorcha, qorcha ichida uncha, uncha ichida ustuncha"** (jiyda). Bu matnda yashiringan narsaning uchta belgisi uchta istiora vositasida berilgan.

Demak, uning shakli qorpga, ichidagi qismi unga o'xshaydi. Un o'rtasida esa ustun bor. Topishmoqni topayotgan odam matnda jiyda haqida gap ketayotganini topsa, fikriy musobaqada yenggan bo'ladi. Lekin bugungi kunda jiyda deb atalmish mevaning o'zi ham, nomi ham iste'moldan chiqib ketayotgani nazarda tutilsa, bu topishmoqning javobini topish bugungi yosh avloddan ancha intellektual zakovatni talab etadi va uni topish ham amrimahol. Bugungi o'quvchilarning ko'pchiligi shahar berishga majbur bo'ladi. Ko'pincha yashiringan narsaning faqat ko'rinishi, xususiyatlari haqida ma'lumot beriladi, lekin hech narsaning nomi qayd etilmaydi. Bunday vaziyatlarda izlovchi shaxs faqat o'zi bilgan narsalarga xos belgilarni eslab yechimni topishga intiladi: "Pak-pakana bo'yi bor, yetti qavat to'ni bor" (piyoz).

O'zbek xalq og'zaki ijodida shunday topishmoqlar borki, bugungi aqli zaif o'quvchilarning ko'pchiligi unda aks etgan belgilar va javobni tasavvur ham qilolmaydilar. Bunday topishmoqlarning faqat badiiy asar sifatida manbalarda saqlanib qolaverish xavfi ham yo'q emas.

Masalan: "Og'zi ola alomat. Ichi qizil qiyomat. Suv sepsam, quruq chiqar. Yo alhazar, salomat". Bu topishmoqda "alomat", "qiyomat", "salomat" so'zlari asosan qofiya hosil qilish uchun keltirilganini bilish talab etiladi. Endi yashiringan narsaning og'zi borligiga, bu og'izning ko'rinishi ola ekaniga, ichi qizilligiga, uning ichida suv sepiladigan narsa bo'lishiga diqqat qilinadi. Suv sepilsa-yu u narsa quruq chiqsa, demak "qizil qiyomat" – olov bo'lishi mumkin. Shundan so'ng nimaning ichida olov bo'lishini esga olish kerak bo'ladi va topishmoq zamiriga berkitilgan narsa tandir ekanini topish ancha aqliy zakovatni talab qiladi. Bu kabi topishmoqlarning javobini topish uchun uning yaratilishida muallifning fikr yuritish yo'siniga tayanish kerak bo'ladi. Agar har bir topishmoqning zaminida muayyan fikriy kashfiyot yotishi nazarda tutilsa, uni topadigan shaxs ham aynan shu yangilikni boshqa yo'l bilan kashf qilishi kerak bo'ladi.

Topishmoqlardagi narsa-buyum va hodisalarga xos bo'lgan xususiyatlarning savollar shaklida ifodalanishi ba'zan qarama-qarshi mulohazalarni yuzaga keltirish ham mumkin.

Masalan: "Qo'lsiz, oyogsiz eshik ochar" topishmog'i bilan "U yoqqa o'tdim-bildingmi? Bu yoqqa o'tdim bildingmi? Oq quvrayning boshini chertib o'tdim-bildingmi?" topishmog'ida tinglovchi xayron qoldiradigan muammolar nazarga tashlanadi.

Xususan, javob topuvchini birinchi topishmoqdagi yetakchi xususiyat qo'lsizlik, oyogsizlik holati va shunda ham eshikni ocha olish imkoniyati o'ylantiradi.

Ikkinchi topishmoq haqida mulohaza yuritilganda esa: "Nahotki, u yog'imdan bu yog'imga o'tgan narsani men sezmasligim mumkin? U narsaga oq quvray – cho'l-dashtda o'sadigan yovvoyi o'tning nima alogasi bor? Yoki nega turtmaydi, urib yiqitmaydi, aynan chertadi?",

- degan masalalar atrofida fikr yuritish kerak bo'ladi. Bu savollarga javob topish uchun topishmoq aytilgan odamning fikr yuritish usulidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu ikkinchi topishmoqda yashirilgan narsaga xos bo'lgan xususiyatlarning belgilaridan biri "Oq quvrag'ni chertib o'tish" tasviri topishmoq matnida unchalik muhim ahamiyatga ega emas. U shunchaki matnning shaklini tugallashtirish uchun qo'llanilgan. Qolaversa, shamol o'simlikni "chert"maydi. Yoki mayin silab-siypalaydi, yoki tortqilab har kuyga soladi. Asosiy e'tibor atrofida u yoqdan bu yoqqa o'tadigan, lekin u o'tganda ham odam ko'pda e'tibor bermaydigan narsaga qaratilmog'i lozim bo'ladi. Ya'ni topuvchidan mantiqiy mulohaza yuritish va ziyrak nazar talab qilinadi. Shundaygina har ikki topishmoqning javobi shamol ekanini topish mumkin.

Topishmoqlarning yaratilishida topilishi lozim bo'lgan jihat – narsa-hodisalarning yetakchi xususiyatlari asosiy omil bo'ladi. Ularning yaratilishida topilishi lozim bo'lgan xususiyatlar boshqa narsalarga o'xshatiladi.

Bu xususiyatlarni quyidagicha belgilash mumkin:

1. Yashirilgan narsaning tashqi qiyofasi – hajmi, shakli, ko'rinishi ustuvorlik qiladi: "Uzun terak yiqildi. Uchi mening qo'limda. Zag'izg'oni sayradi. Sochi mening qo'limda".

Mantiqan o'ylab qaralsa, matn mazmunidagi topilishi lozim bo'lgan narsa daraxtdan yasalgan ekanini ma'lum bo'ladi – uzun terak yiqitilgan. Yog'ochdan yasalgan narsaning uchi odamning qo'lida. "Zag'izg'oni sayradi" – ma'lum bo'ladi, undan ovoz chiqadi, sayraydi. "Sochi mening qo'limda" deyilganidan ayon bo'ladi, sochini eslatuvchi tola uning tarkibiy qismini tashkil qiladi. Ma'lum bo'ladi, yog'ochdan yasalgan narsa, o'ziga xos bo'yi-basti bor, ovoz chiqaradi, tolasi bor. Teran fikr yuritgan kishi uning torli musiga asbobi ekanligini topishi mumkin.

2. Topishmoq matnida ranglarning ustuvorligi: "Ko'k kosani to'ntardim" yoki "Ko'k sandig'im ochildi, ichidan zar sochildi" topishmoqlarida osmonning ko'k rangda ekanligi yetakchi

qilmoqda. “Ko’k” so’zining o’ziyoq topishmoqning javobini topuvchiga aytib turibdi. Topishmoqlarda osmon jismlari haqidagi ma’lumot ham berkitilgan bo’ladi. Bundan tashqari, “Qora yudaming chiroq, uyni yoritmas” (tun va osmondagi yulduzlar), “Qora tuyam qochyapti, qumalog’in sochyapti” (qora bulut va do’l) topishmoqlaridagi qora rang tasvirida o’z-o’zidan tun nazarda tutilayotgani tushuniladi.

3. Topilishi lozim bo’lgan narsaning tuzilishi, tarkibi yuzasidan ma’lumot beriladi: “Bu tohning o’n ikki shoxi bor. Har shoxida to’rttadan uya bor. Har uyada yettitadan tuxum bor. Har tuxumning yarmi qoradir, ko’rsang. Yarmi oppoqdir topgan bo’lsng” (yil, o’n ikki oy, hafta, kun, kecha va kunduz). Yoki “Tom ustida bir palak, unda o’n ikki handalak. O’n birini yesa bo’lar. Birini yemay bo’lar halak” (yil, o’n ikki oy, bir oy ro’za).

4. Topilishi kerak bo’lgan narsaning bajaradigan vazifasi ta’riflanadi: “Lip etadi kirib ketadi. Chiqazolmay esing ketadi” (tikan).

5. Hayotdagi asosiy belgisi harakat misolida bayon etiladi: “Kunga qarab tolmaydi. Kundan ko’zin olmaydi” (kungaboqar).

6. Yashiringan narsaning qiyofasi, alohida belgisi ta’kidlanadi: “Ustidagi ko’ylagi xuddi qog’ozga o’xshar. To’g’rasang, jahli chiqib, ko’zingni darrov yoshlar” (piyoz).

7. Narsa-hodisaning bir nechta belgisi topilishi kerak bo’lgan ikkinchi manbaga ko’chiriladi: “Yer ostida oltin qoziq” topishmog’ida sabzining shaklan qoziqqa o’xshashi, uning rangi oltinni eslatishi va yer ostida o’sishi uyg’un tarzda qayd etilgan.

8. Inkor ma’nosi yetakchilik qiladi: “Xo’ppa semiz, tuki yo’q”, “Terisi qalin, tuki yo’q” yoki “Qoni bor, joni yo’q” (tarvuz) singari.

Topishmoqlar mazmunan xalq hayotining hamma sohalarini egallaganligi bilan ham diqqatga sazovordir. Maishiy hayotdagi, ijtimoiy muhitdagi munosabatlar ham topishmoqlarda o’z ifodasini topgan. Ko’ppa, qulf, qozondan tortib qozi, sudxo’rlarning kirdikorlarigacha topishmoqlarda aks etganligi xalq aqliy zakovatining namunasidir.

Xalq topishmoqlarini mukammal o'rganagan Z. Husainova topishmoqlar matnini tizimlashtirishda ularni yirik ikki guruhga ajratadi: "An'anaviy topishmoqlar" va "Yangi topishmoqlar".

Birinchi guruhda osmon, yer, suv, tabiat hodisalari, yil fasllari va mavsum, odam, uning a'zolari va xislatlarini aks ettiruvchi topishmoqlar jamlangan. Yangi topishmoqlarda esa elektrotexnika, radiotexnika, maktab va o'quv qurollari haqidagi ma'lumotlar bilan bog'liq zamonaviy topishmoqlar to'plangan.

Ma'lum bo'ladiki, topishmoqlarda aks etmagan mavzuning o'zi yo'q. Topishmoqlar shaklan nasriy va she'riy bo'lishi ham mumkin.

Kichkina dekecha, ichi to'la mixcha,

Qorday oppoq, yungday yumshoq,

Daraxt ustida langar,

O'zi ko'm-ko'k, yuzlari qir-qizil,

Tilla barkash yaraqlaydi. Baxt ulashib charaqlaydi kabilarni nasriy topishmoqlar sirasiga kiritish mumkin.

Yurar tekis egaldan,

Barmoqlari po'laldan.

Yelkasida qopi bor,

Katta temir savaldan.

yoki

Qo'shimizning bo'yi novcha,

Tumshug'i-chi, tarnovcha.

Juda uzun oyog'i,

Ola-bula har yog'i.

kabi topishmoqlarni she'riy topishmoqlar deya atash mumkin.

Xulosa shuki, xalq og'zaki ijodiga mansub bo'lgan topishmoqlar aqli zaif o'quvchilarni mustaqil va mantiqiy mulohaza yuritishga,

izlanishga, qiyoslashga, taqqoslashga, ziyraklik va topqirlikka chorlovchi fazilatlarni shakllantira olish xususiyatiga ega badiiy asar janri deysish mumkin. O'z xususiyatlari bilan topishmoqlar aqli zaif o'quvchilar xotirasining mustahkamlanishiga, og'zaki va bog'langan nutqining o'sishiga, lug'atining boyishiga, ma'naviy kamolotiga ma'lum hissasini qo'shadi.

Tez aytish janri ustida ishlash metodikasi

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish ta'limida o'ziga xos ahamiyatga molik bo'lgan adabiy janrlardan biri tez aytishdir.

Tez aytishlar har bir xalq og'zaki ijodida mavjud bo'lib, ularning shakllanishida ayrim nutq tovushlarining ko'p qaytarilishi yoki tovushlarning so'z va iboralar tarkibida talaffuzini qiyinlashtiradigan darajada murakkab joylashishi asos bo'ladi. Ayniqsa, bu iboralar tez aytilayotgan paytda, aytuvchi maxsus tartib berilgan murakkab tovushlarni talaffuz qila olmasdan adashib ketishi tinglovchilarning beozor kulgusiga sabab bo'ladi. O'zbek tilida bu iboralarining "tez aytish" deb nomlanishi zamirida mana shu ko'ngilochar xislat berkitilgan bo'lishi mumkin.

Tez aytishlarda ijrochi yangilishib ketishi mumkin bo'lgan qo'lyodosh so'zlardan tuzilgan jumlarlar qo'llanadi. Unda muayyan tovushlar, ayniqsa, jarangli undoshlar takrorlanadi va so'zlar ritm, urg'ular o'rniga amal qilingan holda tez talaffuz qilinadi. Masalan: "Besh mis barkash, besh mis barkashning ichida besh ming mis barkash".

Tez aytishlar aytilganda har bir tovush o'z o'rnida to'g'ri, ravon va aniq talaffuz etilishi zarur. Tovushlar talaffuzida yangilishgan tomon yoki kishi yengilgan hisoblanadi. O'tmishda katta yoshdagi odamlar o'tirishlarda, tadbirlarda tez aytish musobaqalarini o'tkazishib madaniy hordiq chiqarganlar, zavq olganlar. Keyinchalik, bu janr, asosan, bolalar adabiyoti repertuariga aylangan. Tez aytishlar o'quvchilar, ayniqsa, boshlang'ich sinflar o'quvchilarining tez fikrlash qobiliyatini

rivojlantirishga, soʻz boyligini oshishiga va nutqining ravon hamda ifodali boʻlishiga xizmat qiladi.

Oʻzbek xalq ogʻzaki ijodiyotida tez aytishlar qadim zamonlardan beri mavjud. Professor Hodi Zarif tuzgan “Oʻzbek folklori” xrestomasiyada tez aytishlarga ham folklor namunasi sifatida alohida toʻxtalib oʻtilgan. Oʻzbek tez aytishlari dunyo miqyosida ham oʻrganilib 2005 yil fransuz tilshunosi professor Remy Dor oʻzbek va qoraqalpoq tez aytishlaridan namunalarni fransuz tiliga tarjima qilib izohlar bilan nashr ettirgan. Koʻrinadiki, tez aytishlar folklor sifatida alohida tadqiqot manbai ham boʻlishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda tez aytishlar bolalar folkloriga nisbatan kechroq qoʻshilgan, ular avval oʻzbek tilida ham “tutaʼl”, “chalʼgʻituv”, “chalish”, “adashish” atamalari bilan mashhur boʻlgani taʼkidlanadi. “Tez aytish” atamasi uning maqsadi gumanitarlashganidan soʻng, yaʼni bolalar nutqining sogʻlomlashuvi maqsadiga xizmat qila boshlaganidan keyin qabul qilingan va asosan bolalar folkloriga oʻlgan.

Qadimgi qoidalariga binoan tez aytishlarni bir nafas olish bilan bir necha marta takrorlash talab qilingan. Yaʼni tez aytishni bir nafas oraligʻida kim adashmay, qancha koʻp marta takrorlash, oʻsha gʻolib sanalgan.

Qadimgi tez aytishlarda talaffuz qilish oson boʻlmagan soʻzlar soni koʻp boʻlgan. Shuning uchun ular avvallari kattalar folkloriga mansub boʻlgan. Oʻquvchilar bunday talablarga javob bera olmaganlar.

Hozirgi kunda tez aytishlar oʻquvchilarning qaysi tovushni toʻgʻri talaffuz etishga qiyinalishidan kelib chiqib maxsus tanlanadi. Masalan: “r”, “l”, “s”, “sh”, “ch”, “q”, “g”, “h” va boshqa tovushlarini aniq aytishga yoʻnalirilgan tez aytishlardan maxsus logopedik mashqlar tarzida koʻproq foydalaniladi.

Bugungi kunda maktabgacha va boshlangʻich taʼlim yoshidagi bolalar nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etish ilmiy-nazariy asoslarga ega boʻlgan fan asosida alohida taʼlim darajasiga ham koʻtarilgan. Bu bilan taʼlimdan tashqari jarayonda maxsus mutaxassislar — logopedlar, tarbiyachilar shugʻullanadilar.

Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korreksion-logopedik ishlar bolalar nutqidagi g'ayritabiiylik va mavjud nuqsonlarning darajasi bilan bevosita bog'liq. Bunday holatlarda mutaxassisning yordamiga qancha erta murojaat qilinsa, bu kamchilikni shuncha tez va to'kis bartaraf qilishga erishish mumkin.

Aqli zaif o'quvchilarning ona tilini yetarlicha egallashlari va nutqining ma'lum qoidalarga muvofiq shakllanishi hamda rivojlanishi mazkur yoshga xos bo'lgan muhim masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bola nutqida tabiiy meyordan orqada qolmayotganlik sezilsa, u yanada dolzarblik kasb etadi. Bu kamchilikni vaqtida bartaraf etmaslik o'quvchilarning boshlang'ich, xatto yuqori sinflardagi aqliy va psixologik taraqqiyotiga ham o'z salbiy ta'sirini ko'rsatishi mumkin.

Aqli zaif o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etish jarayonini imkon qadar qiziqarliroq tashkil etish uchun pedagoglar, logopedlar, tarbiyachilar, asosan, xalq og'zaki ijodi namunalarining kichik-kichik janrlariga – tez aytishlar, sof aytishlar, topishmoqlar, hikoyalar, ertaklar va bolalar uchun yaratilgan kichik she'rlardan foydalanadilar. O'quvchilar nutqidagi nuqsonlarni bartaraf etishda foydalaniladigan bunday vazifalar:

- ularning nutqidagi urg'uli va urg'usiz, uzun va qisqa bo'g'inlarni to'g'ri talaffuz qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi;
- bog'langan nutqini shakllantiradi va rivojlantiradi;
- lug'at boyligini oshiradi;
- nutqining intonatsion jihatini shakllantiradi;
- eshitib qabul qilish imkoniyatlarini kuchaytiradi;
- fikrlash qobiliyatini shakllantiradi;
- xotirasi, diqqatini shakllantiradi hamda rivojlantiradi.

O'qish darslarida o'qituvchilarning o'z faoliyatida samaradorlikka erishish uchun tez aytishlardan unumli va oqilona foydalanishlari bolalarning tovushlarni to'g'ri eshitish va to'g'ri talaffuz qilishining g'ayritabiiy ravishda shakllanishida yaxshi samra beradi. O'quvchilarning ona tilini chuqur o'zlashtirishlarida tez aytishlardan,

sof aytishlardan o'yin sifatida foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

V.A.Suxomlinskiy, A.P.Usovalar folklorning kichik-kichik namunalari bo'lgan tez aytishlardan o'quvchilar nutqini rivojlantirishda foydalanish yo'llarini alohida tadqiqot shaklida o'rganganlar.

L.S.Vigotskiy, A.N.Leontyev, B.M.Teplova, S.L.Rubinshteynlar ham o'z tadqiqotlarida o'quvchilar nutqini rivojlantirishda folkloridan, xususan, tez aytishlardan foydalanish katta samara berishini aytib o'tganlar. Bundan tashqari, tez aytishlar o'quvchilar nutqidagi intonatsionlikni ta'minlashini ham alohida ta'kidlaganlar.

Aqli zaif o'quvchilar nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishda tez aytishlar qiziqarli va zavqli bo'lgani holda istalgan natijaga tezroq erishish garovi hamdir. O'quvchilarda nutqiy ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish maqsadida tez aytishlardan foydalanilganda individual, ayni zamonda bir necha o'quvchi bilan musobaqa shaklida tashkil etish yanada ko'proq samara beradi.

O'qish darslarida tez aytishlarni bir nafasda kim ko'p va adashmay aytib berish musobaqasi jarayonida o'quvchilarning qiziqishi ortishi, bu jarayonning ta'limiy faoliyatdan ko'ra o'yin shaklini olishi ularning fikrlashi, diqqati va xotirasining kuchayishida ko'proq samara beradi.

Kattalarning tez aytishlarida o'ziga xos shirin kulgili vaziyatlar ham aks etishi mumkin: "Qobil qahraton qishda qishloqda qishladi. Qahraton qishda Qobil qishloqda qishladi", "Sardorning sayroqi sarig sa'vasi tongda sayradi", "Ko'klam ko'm-ko'k ko'katlardan ko'karar".

Bu tez aytishlarni qoidasiga binoan ikki yoki uch marta takrorlash uchun aytuvchi anchagina kuch sarflashi aniq. Ya'ni bir nafas oralig'ida uni bir necha marta adashmay, hech bir so'z yoki tovushni adashtirmay aytish oson emas. Bu nafaqat o'quvchilar, xatto kattalarni ham shoshirib qo'yadigan tez aytishlardir.

Tez aytishlarni qayta-qayta mashq qildirish, berilgan matnni osongina diliga, tiliga jo qilib olish har tomonlama foydali so'z o'yini

bilan ijro etiladigan, har bir tez aytish zamirida bir nechta vazifalar yotgan bo'ladi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi o'sadi, tili ravon bo'ladi. Bularning barchasi yig'ilib kelib bola tarbiyasiga bog'lanadi.

Shunday qilib, kichik janrdagi maqol, topishmoq, tez aytishlar aqli zaif o'quvchilar adabiy ta'limiga mos bo'lib, o'quvchilarni har tomonlama ma'naviy kamolotga erishuvda salmoqli o'rin tutadi. Ularni tahlil qilishda, izohli o'rganishda, mustaqil o'qishda mustarak jihatlار mavjud. Bular quyidagilar:

1. Maqol, topishmoq yoki tez aytish matnini ifodali o'qish.
2. Maqol, topishmoq yoki tez aytish matniga ijodiy yondashish.
3. Maqol, topishmoq yoki tez aytish matnini mulohaza qilish.
4. Maqol, topishmoq yoki tez aytish matnining hayotiy qirralarini topib o'rganish.
5. Maqol, topishmoq yoki tez aytish matnini yodlash bilan tafakkurni boyitish, nutqiy intonatsiyani kuchaytirish.
6. Nutqiy ta'sirchanlikni oshirish uchun tahliliy badiiy asarlardan (maqol, topishmoq, tez aytish) o'rinli foydalanish lozim.

Xulosa qiladigan bo'lsak, xalq og'zaki ijodiga xos bo'lgan topishmoqlar ham, tez aytishlar ham bugung kunda adabiy janrga aylanib bo'ldi. Bir qator bolalar yozuvchilari ijodida topishmoqlarni ham, tez aytishlarni ham uchratish mumkin.

Bolalar uchun yozilgan asarlarda, ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabning "O'qish kitobi" darsliklarida, o'quv va metodik qo'llanmalarda ham ijodkorlar tomonidan tuzilgan tez aytishlar ko'plab uchraydi. O'quvchilarning nutqini ravon, burto qilish bilan birga, aqliga-aql qo'shadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, o'zini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod har gal o'zidan avvalgi avlodlar kashf etgan ijod mahsullarini hisobga oladi, o'zlashtiradi. Bu yo'l, shubhasiz, boshqalarga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yo'lidir.

O'zbek xalq qo'shiqlari ustida ishlash metodikasi

Qo'shiq - keng ma'noda she'riy-musiqiy janr; vokal musiqasining eng ommalashgan, ko'proq band shakliga asoslangan turi, shuningdek, kuylashga mo'ljallab to'qilgan she'riy asarlarning umumiy ifodasi.

Xalq ijodiga mansub, bastakor va kompozitorlar yaratgan, ommabop musiqa yo'nalishidagi qo'shiqlar farqlanadi.

Kelib chiqishi, janri va mazmuniga qarab marosim qo'shiqlari, ommaviy qo'shiq, shahar, dehqon, bolalar, maishiy, harbiy, lirik, raqs va boshqa qo'shiqlar ajratiladi.

Qo'shiq kuyi diapazoni ixchamligi, musiqa rivoji band (yoki band-naqarot) shakliga asoslanganligi, ohanglar tizimida so'z va kuy intonatsiyalari mushtarakligi, she'riy matndagi g'oyaviy-emosional mazmun rivojining umumiy tarzda (badiiy yakuni sifatida) ifodalanishi bilan ajralib turadi.

Qo'shiqning yana o'ziga xos tomoni - she'riy matn va kuy shakllarining o'zaro mutanosibligi, bir xil hajmdagi tuzilmalar (she'rda - band, kuyda - davr)ga asoslanganligidan iborat. Qo'shiqning she'riy matnlari aniq kompozitsiyasi, har bir bandida muayyan tugal fikr ifodalaniganligi bilan ajralib turadi. Sharqda xalq qo'shiqlari o'ziga xos milliy xususiyatlarga ega bo'lib, O'rta Osiyoda ir (jir), terma, o'lan, lapar, yalla kabi nomlar bilan ataladi. Bular negizida bastakorlar ijodi, 20-asrda zamonaviy qo'shiq shakllari rivoj topgan.

Ko'p asarlar davomida rivojlanib, xalq o'rtasida keng tarqalgan qo'shiqlar ajdodlarimiz ma'naviy merosining tarkibiy qismini tashkil etib ezgulik, go'zallikka shaydolik, insonparvarlik, yurtsevarlik, muhabbat va sadoqat kabi yuksak fazilatlarni shakllantirishga xizmat qilib kelgan.

O'zbek xalq qo'shiqlarining qadimiy tarixini, o'ziga xos xususiyatlari va turlarini o'rganishda ulug' tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari muhim o'rin tutadi. Mahmud Qoshg'ariy uzoq yillar el kezib turkiy tillar xususiyatini o'rganar ekan, ko'plab xalq maqollari va qo'shiqlarini to'plagan. Ming yillar oldin yaratilgan bu

qo'shiqlar rang-barang bo'lib – mehnat, mavsum, marosim, muhabbat va sadoqat mavzulari bilan bog'liqdir.

Alisher Navoiyning «Mezonul-avzon» asarida ham xalq qo'shiqlari haqida qimmatli fikr-mulohazalar bayon etilgan. Alisher Navoiy qo'shiq turlari haqida ma'lumot berar ekan, surud, ayong'u, lahn va turki so'zlarining qo'shiq ma'nosini bildirganini asoslaydi. Haqiqatdan ham, ushbu atamalar Alisher Navoiy asarlarida qo'shiq ma'nosida uchraydi. Masalan, «Farhod va Shirin» dostonida tasvirlanishicha, Farhodning boshiga tushgan savdolarni xalq qo'shiqqa solib kuylaydi. Bu g'amgin qo'shiqlar Shirin qulog'iga ham eshitiladi:

Ayong'u barchag'a Farhod holi

Surud ul xastai noshod holi...

Qulog'iga etushti bir hazin un,

Ki lahn aylar edi bir zori mahzun.

Shuningdek, Alisher Navoiy qiz uzatarda aytiladigan «Yor-yor» qo'shiqlari haqida «Bag'oyat ta'sirli surud» deb, uning «chinka» deb atalishi, radif o'rni «yor-yor» lafzi qo'llanishini izohlab misol keltiradi.

Qaysi chamandin esib keldi sabo yor-yor,

Kim damidin tushdi, o't jonim aro yor-yor.

Zahiriddin Muhammad Bobur esa o'zining «Muxtasar» asarida xalq o'lanlari haqida qimmatli fikrlar keltirgan: «Atrok arosida bir surud borkim, «o'lan» derlar, aksar to'ylarda aytilur, bu vazn anga mavsumdur. Avval surudg'a taqsim qilurda har misradin so'ng «yor-yor» lafzini keltirurlar».²⁵

Xalq og'zaki ijodining asosiy janrlaridan biri bo'lgan qo'shiqlarda xalq hayoti, axloqiy normalari, insonning ichki kechimalari, orzu-

²⁵ Захириддин Мухаммад Бобур. Мухтасар, Т.: «Фан», 1996, 172-бет.

umidlari, o'ziga xos san'atkorlik bilan, sodd va lo'nda, ayni paytda yuksak badiiylik bilan ifodalanganligini ko'ramiz.

O'zbek xalq qo'shiqlari janr mansubiyati, yaratilish davri, ijro o'rni va turi kabi jihatlari bilan xilma-xillik kasb etadi. O'zbek folklorshunosligida xalq qo'shiqlari dastlab ikki guruhga – marosim va marosimga aloqasiz qo'shiqlarga bo'lib o'rganilgan.

1. To'y va boshqa marosimlarda ijro etiladigan qo'shiqlar (motam yig'ilari ham) marosim qo'shiqlarini o'z ichiga oladi.

2. Marosimga aloqasiz qo'shiqlarga esa mehnat va lirik qo'shiqlar kiradi.

Mehnat qo'shiqlari rang-barang bo'lib, ular o'z ichida bir nechta turni qamragan holda o'rganilgan:

Dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar:

Ma'lumki, ota-bobolarimiz qadim zamonlardan beri dehqonchilik bilan shug'ullanib kelganlar. Bizgacha dehqonning hayot tarzini, mehnat jarayonini, ichki kechimmalarini aks ettiruvchi «Qo'sh qo'shiqlari», «O'rim qo'shiqlari», «Xirmon qo'shiqlari» kabi janrlar etib kelgan.

Qo'sh qo'shiqlarida qo'sh haydash, o'roq o'rish kabi og'ir mehnat jarayonlari, dehqonning halol, ayni paytda nihoyatda mashaqatli mehnati, tirikchilik uchun kurashi o'z ifodasini topgan.

O'roq o'rmoq, olmoq solmoq,

Qo'sh haydamoq, bormoq-kelmoq.

Hammasidan qiyin ekan,

Ey ho'kizim, ro'zg'or qurmoq.

O'rim qo'shiqlarida og'ir mehnatning samarasi bo'lgan g'allani o'rib olish jarayonlari, dehqonning ko'tarinki ruhi, etilgan hosilni tezroq yig'ib olishga bo'lgan ishtiyoqi kuylangan:

G'ujmoqi bug'doy,

Donginang to'q – ey.

To'p bo', o'raylik,

Xo'pda ko'raylik.

Yanchiq qo'shiqlari xalq o'rtasida «Xo'p qo'shiqlari», «Maydalar», «Xo'p maydalar» deb yuritilgan. Bunday qo'shiqlar dehqonlarning yoz bo'yi tinim bilmay etishtirgan hosilni – donni maydalab somonidan ajratib olish paytidagi mehnat jarayonini tasvirlaydi:

Chuv, hey jonivorim, hayda, maydayo-mayda,
Xitmonni qilgin mayda, maydayo-mayda.
Ishni tamom qilmasang, maydayo-mayda,
Joningga tinim qayda, maydayo-mayda.

Yorg'ichoq qo'shiqlari. Qo'shiqlarda insonning shodligi va kulfati, mehnati va rohati, dardi va turtmush tashvishlari mujassam bo'lgan. Qadimda yorg'ichoq tortish mashqaqatli mehnat turi bo'lib, kishini jismoniy jihatdan holdan toydirgan. Kishilar mana shunday og'ir mehnat jarayonida o'zlarining g'am va tashvishlarini qo'shiq orqali ifodalab, yengil tortishga harakat qilganlar.

Yorg'ichoq tortmas edim,
Och qolganimdan tortaman.
Sabzavon aytmaz edim,
Kuyganlarimdan aytaman.

Chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlarning «Ho'sh-ho'sh»lar, «Turey-turey»lar, churiyalar nomli turlari ham o'timishda xalq o'rtasida keng tarqalgan. Qadimda ota-bobolarimiz hayotida chorvachilik muhim o'rin egallaganligi ma'lum. Sigir, qo'y, echki kabi jonivorlarni sog'ish paytida aytiladigan ushbu qo'shiqlar ritmi orqali sog'ilayotgan jonivorni tinchlantirish, uni iydirish va ko'p sut sog'ib olish maqsadi yotadi:

Ho'shim, molim – govmishim, ho'sh-ho'sh,
Emchaklari sovmishim, ho'sh-ho'sh.
Oralab yeding o'tingni, ho'sh-ho'sh,
Iyiblar bergin sutingni, ho'sh-ho'sh.

Hunarmandchilik bilan bog'liq qo'shiqlar. O'zbek xalq hunarmandchilik qo'shiqlari orasida charx, bo'zchi, o'tmak, kashta qo'shiqlari asosiy o'rin egallaydi. Bu turdagi qo'shiqlarda tinimsiz va mashaqqatli mehnatning og'irligi, moddiy muhtojlik kabilar kuylovchining shaxsiy his-tuyg'ulari bilan uyg'unlikda bayon etiladi:

Do'kon uyg'a kirsam, tanam qaqshaydi,
Sovuqlarda yupin qolsam yaxshiydi.
Qarisi tillaga ketsa qaniydi,
Shunday mening bo'zim arzon ketarmi.
O'tmagimni to'qiyman,
Kecha-kunduz to'qiyman.
Qachon tamom bo'ladi,
Deb ashula to'qiyman.

Lirik qo'shiqlar

O'tmishda xalqimizning maishiy turmushi va ijtimoiy hayoti juda keng tarqalgan og'zaki ijod janri – xalq qo'shiqlarida hayajonli va jo'shqin tasvirlangan. O'zbek xalq qo'shiqlari nihoyatda rang-barang bo'lib, ular orasida lirik qo'shiqlar alohida o'rin tutadi.

Bu turdagi qo'shiqlarda insonning nozik tuyg'ulari, pok sevgisi, sadoqati, vafodorlik va do'stlik kabi fazilatlari bilan birga og'ir ijtimoiy ahvoli, jabr-zulmlar, bevafoqlik, tushkunlik, hijron, ayriliq, alam-sitamlari ko'pincha mungli, ba'zan esa umidbaxsh ohanglarda kuylanadi.

Real voqelikni shaxsning kechimmalari orqali aks ettiruvchi sevgi va sadoqat, hijron va sog'inch, alam va o'kinch tuyg'ularini ifodalab, inson qalbidagi o'tli dard tufayli yuzaga kelgan, faqat kuylash uchun yaratilgan mustaqil to'rtliklar lirik qo'shiq deyiladi. Lirik qo'shiqlarning asosini dardnok mazmun, dono fikr va maftunkor musiqaviylik tashkil etadi:

Dardu alam kelibdir,
Mening bechoga boshimga.
Soyda o'rdak suzadir,
Ko'zdan oqgan yoshimga.

Xalq lirik qo'shiqlari yozma adabiyotdagi lirik she'rlarga ko'pgina jihatlari, xususan, vogelikni ma'lum bir shaxs kechinnimalari orqali aks ettirishi bilan yaqin turadi. Biroq yozma adabiyotdagi lirik she'rlarda kechinnimalar o'ta individual xarakter kasb etsa, xalq lirik qo'shiqlaridagi kechinnimalar esa biroz umumlashgan holda ifodalanadi.

Masalan, klassik adabiyotda:

Bir gul g'amida qo'yay dedim bag'rima dog',
Bergaymu debon atri dumog'imga farog'.
Bargin chu mulavvas ayladi bum ila zog',
Endi oni islamoqqa yuz hayf dumog'.

Ushbu she'r o'ta individual xarakterga ega. Unda ulug' shoir Alisher Navoiyning shaxsiy kechinnimalari, yurak dardlari, intim tuyg'ulari mujassam bo'lgan.

Xalq qo'shig'i:
Suv kelar guldir-guldir,
Suyganim qizil guldir.

Suyganim topilmasa,
O'lganim o'shal kundir.

Qo'shiqda tasvirlangan obrazlar bizga har tomonlama: o'y-andishasi, qalbidagi dardi, his-tuyg'ulari jihatidan tanish va yaqindir. Qo'shiq umumlashma xarakterga ega bo'lgani bois unda kuylanayotgan g'am-alam, shodu xurramlik tuyg'ulariga har kim ham sherik bo'lib turadi. Xuddi o'sha qo'shiqda o'z kechinnimalari kuylanayotgandek tuyuladi.

Ko'rgina xalq qo'shiqlarida mazmun bilan shakl mustahkam bog'langan holda yuksak badiiylik kasb etib, eshituvchiga zavq beradi, ayniqsa, qo'shiqdagi sodd a til, o'kir ibora va ifoda, mazmunidagi mantiqiylik uning ta'sirchaligini yanada oshiradi.

Ko'rganlarim mening yorug' dunyoda,

G'amim soni sochimdan ham ziyoda.

Agar undan qutilmoqqa urinsam,

G'amim otlq qocholmayman piyoda.

Qo'shiqda asosiy g'oyani tashuvchi keyingi bayt katta bir ruhiy dunyoni ochgan. Hayotda otlqning piyodaga etib olishi tabiiy hol bo'lganidek, g'amdan qochib qutilib bo'maslik ham ayni haqiqat. «G'amim soni sochimdan ham ziyoda», «G'amim otlq» kabi istiora va iboralar qo'shiqning ta'sirchanligini yanada oshirgan.

O'xshatish, qiyoslash va istioralar o'zbek xalq qo'shiqlarida asosiy o'rin egallaydi:

Piyola rangiga boqsam,

Mening rangimga o'xshaydir.

Ichidagi qora choyi

Yurak qonimga o'xshaydir.

Men ham devonayi Mashrab,

Jahon birla ishim bormi.

Ko'ngilni senga boy berdim,

Mening aqlu hushim bormi.

Ishq dardiga muhtalo bo'lgan insonning ruhiy iztiroblari, yurak dardlari nihoyatda mungli, hazin va ayni paytda betakror tashbehlar orqali ifodalangan.

Ishq dardida aqlu hushidan judo bo'layozgan oshiq o'zini devona Mashrabga, ishq otashida kuyib qoraygan yurak qonini piyola ichidagi choygga, hijron azobida qolib oqarib ketgan yuzini piyolaning rangiga muqoyasa qilyapitki, bu o'xshatish tabiiy va ta'sirchandır.

Shunday lirik qo'shiqlar ham borki, tarixiy hayolda yuz bergan adolatsizliklar, yosh-yosh qizlarning katta mol-mulk evaziga otasi tengi kishilarga sotilishi yoki tariximizga qora dog' bo'lib tushgan ba'zi xonubeklarning xotinbozligi, maishiy buzug'ligini o'zida aks ettiradi:

Osmondagi oylara,

Gul ko'rmagan soylara,

O'n uch yoshda sotildi,

Gul bekachim boylara.

Qiz olib, juvon sotgan,

To'zim bersin xonlara.

Xalq qo'shiqlarida butun butun bir xalqning ruhiy kechinnimalari, dunyoqarashi to'laqonli aks etadi. Qo'shiqlar xalq ma'naviyatining qudratini, xalq irodasining bukilmasligini ifodalab, insonni jasoratga, do'stlikka, sevgida sadoqatga chorlaydi.

Lirik qo'shiqlarda qahramonlarning ruhiy kechinnimalari ko'pincha tabiat va tabiat manzaralari bilan birlashadi. Bu birlashish tasodifiy bo'lsan ham mazmunni yorqinroq ifodalashga yordam beradi.

Bu tog'lar qanday tog'lar,

Toshi bor tepasi yo'q.

Va'dasida turmagan yorning,

Dardi bor vafosi yo'q.

Toshi bo'lib, tepasi bo'lmagan tog'da ulug'vorlik ham, mahobat ham bo'lmaydi. Bu xususiyatlarsiz u mukammal tog' hisoblanmaydi. Va'da berib, vafosizlik qilgan yor xuddi o'sha nomukammal toqqa

o'xshatilgan. Qo'shiqda tabiat hodisasi vositasida inson xususiyati ochib berilgan.

Qo'shiqlarda parallellizmlarning ko'p qo'lanishi she'rni hayotga yanada yaqinlashtiradi va asosiy g'oyani ochishga yordam beradi:

Havoni bulut bosdi,

Oyni ko'tmasam bo'mas.

Yuraklarni g'am bosdi,

Yorni ko'tmasam bo'mas.

Ushbu qo'shiqda ham tabiatdagi hodisa bilan lirik qahramon qalbida sodir bo'ayotgan kechinma teng qo'yib tasvirlangan. Bunday psixologik parallellizmlarni qo'lash esa kishi qalbidagi ruhiy iztiroblarni yanada yorqinroq ifodalashga xizmat qiladi.

Lirik qo'shiqlarni go'zal ramzlar, an'anaviy obrazlarsiz tasavvur qilib bo'maydi. Ramzlarda ifodalanган ma'no tovlanishlari lirik qo'shiqlarning mazmunini to'g'ri anglashga yordam beradi. Xalq qo'shiqlarida olma, tol, behi, shaftoli, bodom, gul, anor kabi daraxt va o'simliklardan; g'oz, o'rdak, bulbul, qaldirg'och, turtma, kaplar kabi qushlardan; tog', ko', soy, bozor kabi tabiat ko'rinishlaridan iborat ramziy obrazlar tez-tez ko'zga tashlanadi. Bu xildagi an'anaviy ramzlarning barchasi qo'shiqlar mazmunini, ularning zamirida yotgan g'oyalarni yuzaga chiqarishning muhim vositasi hisoblanadi.

Olma ko'pgina lirik qo'shiqlarda sevgi, yor tanlash ramzi sifatida keladi:

Olmani otdim terakka,

Daytib tushdi yurakka.

Borib ayting ul hurga,

Malham qo'ysin yurakka.

Olma guli obrazi esa yolg'on, o'tkinchi muhabbat ramzi sanaladi. Ramzning bunday ma'no anglatishi olma gulining tez to'kilib ketishi va mustahkam emasligiga asoslangan:

Olma guli gul emas,
Taqsang chakkangda turtmas.
O'zganing yori yor emas,
Birpas yoningda turtmas.

Xalq qo'shiqlarini badiiy-tasvir vositalarisiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, o'xshatishlar va sifatlashlar qo'shiqning ta'sirchanligini oshirib uning badiiy mukammalligini ta'minlaydi.

Yorim keladi yashnab,
Zar kokilini tashlab.
Xipcha belini ushlab,
Shakar labini tishlab.

Xullas, lirik qo'shiqlar ham xalq ma'naviy madaniyatining muayyan bir qismi sifatida inson ruhiyati va dunyoqarashi, ichki kechinnimalari va estetik ideallarini rang-barang badiiy tasvir vositalari va badiiy obrazlari orqali aks ettiradi.

Tarixiy qo'shiqlar

Tarixiy qo'shiqlar janriga mansub poetik asarlar epik va liroeplik xarakterga ega. Tarixiy qo'shiqlarda u yoki bu tarixiy voqea munosabati bilan yaratilgan yoki real shaxslar faoliyatini tasvirlovchi ham epiklik, ham liriklik xususiyatiga ega bo'lgan qo'shiqlar kiradi.

Nurmon Abduvoy o'g'lining «Nomozi», Ernazar baxshining «Botirxon zulmi», Xorazmda yaratilgan «Xon zulmi» kabi qo'shiqlar shular jumlasidandir.

Masalan, o'z mustaqilliklari uchun Buxoro amirlariga qarshi 27 yil davomida keskin kurashlar olib borgan Shahrisabz va Kitob atroflarida yashovchi kenagaslarning 1856 yilda Amir Nasrullo tomonidan shafqatsizlik bilan qirg'in qilinishi «Botirxon zulmi» qo'shig'iga asos

bo'lgan. Unda xalq tomonidan iztehzó bilan «Botirxon» deb nomlangan Amir Nasrulloning shafqatsizligi, qonxo'rligi fosh etiladi:

Botirxon oltanib chiqsa,
Ko'ring saltanatini
Necha yil gamalib yoldi
Kenagas yurtlarini
Qamay-qamay alqissa,
Oldi ko'zin o'tlarin,
Toyloqday bo'kirtirib,
So'ydi azamatlarin.

Liro-epik xarakterdagi tarixiy qo'shiqlarda syujetning epik hikoyasi bilan bir qatorda lirizm ya'ni, ijodkorning his-tuyg'ulari, ichki kechimmalari, orzu-istaklari bilan bog'liq tasvirlar ham asosiy o'tin tutadi.

Ergash Jumanbulbul o'g'lining «Oxunboboyev», Fozil Yo'ldosh o'g'lining «Nishondor Jambulga», «Ahmad Aliyev» kabi qo'shiqlari buning yorqin dalilidir. Bu turkumdagi qo'shiqlarda mazkur tarixiy shaxslar bajargan, u yoki bu ishlarning ijtimoiy mohiyati yoki xalq hayotini o'zgartirishdagi qo'shgan hissasining epik hikoyasi bilan shoir qalbida tug'ilgan cheksiz minnatdorlik tuyg'ulari bir-biriga uyg'unlashib ketadi. Tarixiy qo'shiqlarning o'ziga xos xususiyatlaridan biri shundaki, ular muallifi ma'lum va muallifi noma'lum kabi turlarga bo'linadi.

Maxsus ijodkorlar – xalq baxshilari tomonidan yaratilgan qo'shiqlar birinchi turga kiradi. Bunga Ernazar shoirning «Botirxon zulmi» qo'shig'ini misol sifatida keltirish mumkin. «Kelmas Karoskonning suvi» tarixiy qo'shig'i esa muallifi noma'lum qo'shiqlar sirasiga kiradi.

Tarixiy qo'shiqlarning ildizlari uzoq zamonlarga borib taqaladi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalq tarixiy-qahramonlik qo'shiqlarining dastlabki namunalari bizgacha Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari orqali yetib kelgan.

Termalar

Xalq baxshilari, shoirlari tomonidan pand-nasihat, odob-axloq, soz va so'z mavzusida yaratilgan 10-12 misradan 300 misragacha bo'lgan lirik, liro-epik she'rlarga terma deyiladi. Terma so'zining ma'nosi terib, tanlab tuzish demakdir, ya'ni nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan, shakl va mazmun jihatidan bir-biriga yaqin bandlemlarni kompozitsion jihatdan yaxlitlashdir. Termalar mavzu jihatdan rang-barangdir. Lekin ularning aksariyatini didaktik xarakterdagi dunyoning achchiq-chuchugi, past-balandi, yaxshi-yomonni haqida kuylab, mardlikka, adolatga, odamiylikka chaqirish motividagi qo'shiqlar tashkil etadi. Masalan, quyida berilgan yaxshilik va yomonlikning farqini bilish, so'z va suhbat qadriga yetish haqidagi Ergash Jumanbulbul o'g'li tomonidan kuylangan terma nihoyatda xarakterlidir:

Har narsadan suhan qimmat yoronlar,
Yaxshi so'zni qiling hurmat, yoronlar.
Vaqtigingizni qadrin bilib o'tkazing,
Baridan shu dam g'animat, yoronlar.
Bu dunyoda shirin, do'stlar, tiriklik,
O'z tengingiz bilan suhbat, yoronlar.
Yaxshiga yonashib odam ayiring,
Har nokasga bo'mang ulfat, yoronlar.
Yaxshiman yomonni so'zman biladi,
Tildan chiqar dilda niyat, yoronlar.

Termalarning eng ko'p tarqalgani «Nima aytay?» she'ridir. Baxshi doston aytishdan oldin kishilarning diqqatini jalb qilish, ularni doston eshitishga tayyorlash maqsadida ushbu termanni kuylaydi:

O'n beshida oyday to'lgan,
Olmosini belga solgan.

Go'ro'g'liga xizmat qilgan,
Qirg'yigitni girdga olgan.
So'rab o'tdi Avaz polvon,
Avazxondan aytayimmi?

Folklorshunoslikda termalarning avtobiografik va biografik kabi turlari qayd etilgan.

Avtobiografik xarakterdagi («Do'mbiram», «Dutorim») termalarda baxshilar do'mbirasi, dutori va qo'biziga murojaat etib, o'z hayotlarining aytim qitalarini bayon etadilar yoki hamisha o'zi bilan birga bo'lgan cholg'u asbobini sodiq do'st sifatida madh etiladi:

Uch-to'rt og'iz maqtab qo'yay man sani,
Qovurg'angdan qirib solgan randani,
Xonish qilsam yolg'iz qo'yman mani,
Xonishimga yordam bergan dutorim.

Xalq dostonlari qahramonlarining tilidan aytiladigan yoki ularning maqtoviga bag'ishlangan termalar biografik xarakterdagi termalar sifatida qayd etilgan. Bunday termalarning o'ziga xosligi shundaki, ularda qahramon epik biografiyasining asosiy nuqtalari ko'tarinki uslubda tasvirlanadi. Baxshilar repertuaridan mustahkam o'rin olgan keksa Go'ro'g'li tilidan aytiladigan «Kunlarim» termasi buning yorqin namunasidir. Termada «Go'ro'g'li» turkumiga kiruvchi har bir doston voqealariga chiroyli bir ishora bo'lib, bunda xalqparvar Go'ro'g'li va uning bosib o'tgan yo'li tinglovchi ko'z o'ngida yaqqol namoyon bo'ladi. Baxshi talqinida keksaygan Go'ro'g'li o'z o'tmishiga nazar tashlar ekan, bu hayot va kurash yo'li quvonchu shodliklarga ham, hasrat va alamlarga ham to'ladi. Baxshi qahramonning xasrat va alamlarini nihoyatda hayotiy va ta'sirchan ifodalagan:

Bu gaplarni aytdi Chambilning shoyi,
Berilik yonartni chiroqning moyi.
Qariganda bo'lib farzand gadoyi,
Bebahra bo'lib parilar hamroyi,
Quloch urib, qurtuq qolgan kunlarim.

Termalar ham o'zbek folklorining mustaqil janri sifatida inson kechinnimalari va hayotiy vogelikni o'ziga xos usul va badiiy tasvir vositalari orqali aks ettiradi.

Xulosa shuki, bola tarbiyasida qo'shiqning roli juda katta. Qo'shiq lirikaning eng qadimgi shakllaridan biri bo'lib, kuylashga mo'ljallangan bir necha bandli she'rdan iboratdir. Qo'shiqlar kuy-ohang bilan aytiladi. Ba'zan qo'shiq o'yin bilan birga ijro etiladi. Demak, qo'shiq uchun she'r va kuy kerak. Qo'shiq xalq og'zaki ijodining eng ko'p tarqalgan va ommalashib ketgan janrlaridan biri hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar:

1. She'r janri ustida ishlash metodikasini yoriting.
2. Masal janri ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
3. Ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
4. Maqol janri ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
5. Topishmoq janri ustida ishlash metodikasini yoritib bering.
6. Tez aytish janri va boshqa matnlar ustida ishlash metodikasini yoritib bering.

2.3. YORDAMCHI MKTABDA SINFDA TASHQARI O'QISH

Reja:

1. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarining mazmuni
2. Sinfidan tashqari o'qishga rahbarlik qilish shakllari
3. Sinfidan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari
4. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarining turlari

Sinfdan tashqari o'qish o'quv dasturi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun aqli-zaiif o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarishga e'tibor qaratiladi. Aqli zaiif o'quvchilarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari asosiy ta'lim jarayonlari tugagandan so'ng tashkil etiladi va o'qish uchun ajratilgan soatlarda o'tkaziladi. Badiiy-adabiy asarlar mustaqil ravishda va izchil o'qib borilsa, o'quvchilarning dunyog'arashini kengaytirishga, shakllantirishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotida sinfda o'tilgan badiiy asar janrlarini takrorlash, mustahkamlash shu bilan birga tanish bo'lmagan badiiy asarlar, ularning mualliflari, muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundarijasi va rasmlariga qarab asarning taqvimiy mazmunini aniqlash vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi. O'quvchilarga ezigulik muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish o'qish ta'limining tub mohiyatini tashkil etadi.

Sinfdan tashqari o'qish bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni oligofrenopedagog yoki tarbiyachi o'qib bersa, o'qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o'tkazilsa, boshlang'ich bosqichda butun sinf o'quvchilari bir xil kitob bilan ta'minlanadi, barcha o'quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko'rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichida o'qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofilm va diafilmlardan parchalar ko'rsatilishi, musiqiy daqiqalar o'tkazilish hamda asar mazmunini yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin. Bu jarayonda kitobni ozoda tutish, kitobni saqlash maqsadida estetik tuyg'ulari ham rivojlantiriladi.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida "Zukko kitobxon", "She'rxonlik kechasi", "Ertaklar sayli bayrami", "Ifodali o'qish tanlovi" kabi ommaviy tadbirlar va boshqalar o'tkazilishi mumkin. Asosiy bosqich yakunida aqli zaif o'quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo'lgan yaxshi o'qish ko'nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o'qishni yaxshi ko'rishlariga erishish juda muhimdir.

Sinfdan tashqari o'qish o'quvchilarning o'qish darsida olgan bilimlarini mustahkamlaydi, ta'lim-tarbiya tamoyili sifatida badiiy adabiyotni o'qishga qiziqish uyg'otadi, ularda asarlar orqali ko'p narsani bilish, kitob ustida mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik qilish shakllari

Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarini tashkillashtirishdir. Bunday mashg'ulotlar erkin dars hisoblanadi. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko'nikma va malakalar shakllanadi. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari o'quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir mashg'ulot oligofrenopedagog, tarbiyachi va o'quvchining birgalikdagi faoliyat mahsuli, ijodi hisoblanadi; mashg'ulotda ganchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlikning yordamchi shakllari ham mavjud bo'lib, ular barcha ishlarni izchil uyushtirishni ta'minlaydi, sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari uchun sharoit yaratadi.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi.
Ular quyidagilardir:

1. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'quvchilar o'qigan

kitoblar (asarlari) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, 2-3 nafar o'quvchilar o'zlarini o'qigan kitob haqida gapirib beradi, mashg'ulotda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat mashg'ulotdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

2. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'qish uchun yangi kitoblar (badiiy asarlari) tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfga ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqitirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin.

3. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch mashg'ulot davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlarini o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

4. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'qilgan asar yuzasidan suhbat metodi orqali tahlil ishlari amalga oshiriladi. Bunda erkin hikoya qilish uchun "Senga asardagi nimalar yoqdi?", "Bu kitob haqida sen nimalar ayta olasan?" kabi savollar beriladi va o'quvchilarning ijodiy hamda mustaqil qayta xikoyalash malakalari shakllantiriladi.

5. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarida ma'lum bir yangi kitobxonlik ko'nikmasi hosil qilinadi: muallif haqida ma'lumotlar to'plash, kitob nomiga qarab u nima haqda ekanligini aytish, o'qilgan asarlari yuzasidan ko'rgazmalar tayyorlash, asarga taqriz yozish, albomlar tayyorlash, kitobxonlik kundaligini yuritish kabi ishlar amalga oshiriladi.

6. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlar kirish suhbatini bilan boshlanadi va sinfga o'qish darslarida qo'llanadigan barcha usullardan ijodiy foydalaniladi.

7. Sinfidan tashqari o'qish mashg'ulotlarida tahlil qilingan asarlari

yuzasidan umumlashtiruvchi, yakunlovchi suhbat uyushtiriladi. Umumlashtirishga ko'rgazma ham, albom tuzish ham, rasmlarni tatbiq etish ham yordam beradi.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillari

Sinfdan tashqari o'qish metodikasining vazifalaridan biri sinfdan tashqari o'qish uchun kitoblar tanlash, o'qiladigan adabiyotlar ro'yxatini tavsiya qilish, yillik o'quv rejası va mashg'ulot tuzilishi namunalarini ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

1. Bolalar adabiyotini targ'ib qilish.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida oligofrenopedagog yoki tarbiyachi maxsus suhbatlar uyushtiradi. Axloqiy meyorlarni shakllantiruvchi tarbiyaviy maqsad inobatga olinadi. Aqli zaif o'quvchilarning yoshi va saviyasiga muvofiq keladigan folklor namunalari yoki badiiy, ilmiy-otmabop asarlar tanlanadi. O'qish uchun tavsiya etilgan badiiy asarlar janr xususiyati va mavzu ko'lamiga ko'ra, rang-barang bo'lishi ko'zda tutiladi (sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari uchun tavsiya qilinadigan asarlar ro'yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi). Kitob saralashda o'quvchilarning shaxsiy qiziqishlari, adabiy tur (epik, lirik, sahnaviy)ning qaysi janridagi asarni o'qishga moyilligi o'rganiladi. Aqli zaif o'quvchilarning adabiy-estetik tafakkurini o'stiruvchi, ezgulikka boshlovchi, mehnatsevarlikka o'rgatuvchi, yomonlikning barchako'rinishlariga nisbatan nafrat uyg'otuvchi, murakkab syujetga ega bo'lmagan asarlar tavsiya etiladi.

2. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Shaxsiy fikrlar aniqlanadi, uy kutubxonalari bilan tanishiladi, ota-onalar bilan suhbat o'tkaziladi.

3. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlar yuzasidan ommaviy tadbirlar.

Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi. Ommaviy tadbirlar uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi.

4. Kutubxonaga a'zo bo'lish.

2-9-sinf o'quvchilari oligofrenopedagog va tarbiyachining tavsiyasi va yordami bilan kutubxonaga a'zo bo'ladilar. Bu jarayonda oligofrenopedagog, tarbiyachi va kutubxonachi hamkorlikda ish olib borishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

5. O'quvchilarning o'qiganlarini hisobga olish.

Bunda ularning kitobxonlik kundaligidan foydalaniladi. 2-sinf o'quvchilari 2-yarim yillikdan boshlab kitobxonlik kundaligiga yozuvchining ismi, familiyasi va kitob nomini, 3-4-sinflarda unga nashr etilgan joyi va yilini qo'shib yozadilar. 5-9-sinflarda o'qigan kitobining qisqacha mazmunini yozib, unga taqriz va o'z mulohazalarini ham qo'shishlari mumkin.

O'quvchilarning o'qigan kitoblari o'qitargi o'qitargi ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari va sinfda o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradilar.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarining turlari

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarining xususiyatlari, birinchidan, sinfdan tashqari o'qish tizimining bosqichlari bilan, ikkinchidan, o'quv vazifalari va dastur bilan, uchinchidan, oldinga qo'yilgan tarbiyaviy vazifalar bilan, to'rtinchidan, o'quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi.

2-sinfda tayyorlov bosqichida yangi matn oligofrenopedagog yoki tarbiyachi tomonidan o'qib beriladi, boshlang'ich bosqichdagi mashg'ulotlarda yangi kichik hajmli matn o'quvchilar o'qiydilar. Keyingi bosqichlarda asar tahliliga doir ishlar kengaytiriladi, o'quvchilar

o'qiganlarini taqqoslashga, umumlashtirishga, xulosalashga, qahramonlarni elementar tavsiflashga o'rgatiladi. Bu jarayonda rollarga bo'lib o'qishdan foydalaniladi.

Asosiy bosqichda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlari 2-sinfda haftada 3 marta, 3-4-sinflarda haftada 2 marta, 5-9-sinflarda haftada 1 marta o'tkaziladi. O'quvchilar mustaqil o'qishga o'rgatiladi, ular muntazam ravishda "G'uncha", "Gulxan" jurnallari, "Tong yulduzi" gazetasi bilan tanishtirib boriladi, ya'ni bolalar matbuoti bilan tanishtiriladi. Bu bosqichda o'zbek, qardosh va chet el adabiyoti yozuvchilarining turli janrdagi va mavzudagi asarlaridan foydalaniladi. Bir mashg'ulotga o'quvchilar bir nechta asarlar o'qib kelib, ular haqida o'z fikrlarini aytib beradilar, qahramonlarni tasvirlab, rasm chizadilar. Bu jarayonda yozuvchilar hayoti va ijodiga doir kechalar uyushtiriladi. Shu tarzda adabiyotni sevadigan, mustaqil fikr yurita oladigan kitobxon shaxsi shakllantiriladi.

Sinfdan. tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'qilgan kitobni muhokama qilish, ijodiy qayta hikoyalash, insenirovka qilish, rasmlar chizish, ifodali o'qish, kitoblar tavsiya qilish usullaridan keng foydalaniladi.

Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida o'qilgan badiiy asar matnining tahlili ustida ish olib boriladi. Asarni matnini tahlil qilishning metodik shartlaridan biri asar mazmunini uning tasviriy-ifodaviy vositalari bilan bog'liq holda qarashdir. Yana bir asosiy qoida asar ustida ishlash jarayonida ta'lim-tarbiyaviy vazifalarni umumiy ravishda amalga oshirish hisoblanadi. Bu qoidalar asar ustida ishlashning asosiy yo'nalishini belgilaydi, shuningdek, matnini tahlil qilish jarayonida o'quvchilar bajaradigan topshiriqlarni va muhokama qilish uchun ularga beriladigan savollarning xarakterini aniqlab olishga yordam beradi.

Badiiy asar tahlili jarayonida matn ustida ishlashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Tanlab o'qish. Bunda o'quvchi matnning berilgan vazifaga mos qismini o'qiydi. Vazifa asarning mazmunini oydinlashtirish, sabab-

natija bog'lanishini belgilash, badiiy xususiyatini ochish, o'qilgan matnga o'z shaxsiy munosabatini ifodalashdan iborat bo'lishi mumkin. Masalan, 4-sinfda "Oltin kuz" matnidan "Tabiatdagi o'zgarishlar berilgan qismlarni topib o'qing", "Baqa va taqa" masalidagi "Taqaqining nasihati berilgan joyni topish o'qing" kabi topshiriqlar berilishi mumkin.

Tanlab o'qish matn ustida ishlashning eng samarali usulidir. Tanlab o'qishdan matn ustida ishlashning barcha bosqichlarida turli xil qiyinchilikda, murakkablikda foydalaniladi. U o'quvchilarda yaxshi o'qish sifatlarini o'stirish bilan birga ularning ijodiy tasavvuri, nutqi va zehrini o'stirishga yordam beradi.

Tanlab o'qishning yana ham murakkabroq turlari matndan sabab-natija munosabati bilan bog'langan dalillarni taqqoslashni, umumlashtirishni talab qiladigan o'rinlarini topib o'qish hisoblanadi. Xususan, "Yaxshilik"²⁶ (4-sinf, F.Musajonov) hikoyasi yuzasidan topshiriqlar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Fazliddin kim bilan o'rtoq edi? Shu o'rinni topib o'qing.
- Normat boboga kim yordam bermoqchi bo'ldi? Matn ifodalangan o'rinni topib o'qing.
- Normat bobo Fazliddinning so'zlarini eshitdimi? Ushbu matn ifodalangan o'rinni topib o'qing.

Bunda o'quvchi biror qatnashuvchi shaxs o'zini qanday tutishini, nima uchun u shundayligini tasdiqlash uchun matndan materialni topib, tanlab o'qiydi. Tanlab o'qish ongli va ifodali o'qish malakasini shakllantirishni matn ustida ishlash ko'nikmasini shakllantirish bilan birga qo'shib olib borishga, o'quvchilarning ijodiy tasavvurini, nutqi va zehrini o'stirishga imkon beradi. Shuning uchun undan o'qish darslarida hamda sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida keng foydalaniladi.

²⁶ Xo'jayeva M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo'jayeva. - T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. -176 b. 55-56-betlar.

Tanlab o'qish matn rejasini tuzishda (matn qismiga uning mazmunini ifodalaydigan gapni, ya'ni reja qismini topishda) qahramonga tavsif berish (matndan qahramonning muayyan bir xususiyatini, harakatini tavsiflovchi materiallar tanlash)da, asar g'oyasini aniqlash (g'oyani anglatgan o'rinni topib o'qish)da tatbiq etiladi.

2. O'quvchilarning berilgan savol va topshiriqlarga o'z so'zlari bilan javob berishi. Mashqning bu turi o'quvchilarda o'qilganlar yuzasidan muhokama yuritish ko'nikmasini o'stirishga, asarda qatnashuvchi qahramonlarni baholashga, muallif tasvirlagan hayotiy lavhalar bilan asar g'oyasi o'rtasidagi bog'lanishni aniqlashga imkon beradi. Ishning bu turida beriladigan savollar ma'lum maqsadga yo'naltirilgan va muayyan izchillikda bo'lishi, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undashi lozim. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarida savol va topshiriqlar qaysi maqsadga yo'naltirilganiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Asar mazmunini o'zlashtirish va qayta hikoyalashga doir savol-topshiriqlar.

2. Asar tilini o'rganish va o'zlashtirishga doir savol-topshiriqlar.

Sabab-natija tarzidagi savollardan ham foydalaniladi. Agar oligofrenopedagog yoki tarbiyachi asar g'oyasini tushinishda o'quvchilarga yordam berishni ko'zda tutsa, savol sabab-natija tarzida bo'ladi.

Safar Barnoyevning "Chiroyli salom"²⁷ hikoyasi (4-sinf) g'oyasi o'quvchilarni salomlashish odobi bilan tanishtirish, ularda muomala madaniyatini tarbiyalashdir. Hikoyadagi asosiy fikrni aniqlash uchun oligofrenopedagog yoki tarbiyachi: "Nodira uyqudan qachon uyg'ondi?", "Xurshid buva nevarasini nega kutdi?", "Nodira buvasiga qanday salom berdi? kabi savol-topshiriqlardan foydalanishi mumkin.

²⁷ Xo'jayeva M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo'jayeva. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. -176 b. 52-bet.

M.Murodovning “Non hidi”²⁸ (4-sinf) hikoyasi asosida esa “Non nima? Uni ta’riflang”, “Non qayerdan kelar ekan?”, “Nonni nima uchun qadrlash kerak?” kabi savol-topshiriqlardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi.

Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktablarda sinfdan tashqari o’qish mashg’ulotlarida savol va topshiriqlarga javob berishga katta o’rin berilgan. Oligofrenopedagog, tarbiyachining vazifasi ana shu savol-topshiriqlar ustida ishlash usullarini oldindan belgilab olishdir.

Ijodiy xarakterdagi savollar o’quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. 4-sinf «O’qish» kitobidan o’rin olgan «Qodir bilan Sobir» matni yuzasidan o’quvchilarni o’z fikrini aytishga undovchi «Sobir o’qishdan kechikish sababini ochiq aytib to’g’ri qildimi?», «Uning o’rnida siz bo’lganingizda nima qilardingiz?» kabi savollar o’quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, og’zaki nutqini o’stiradi va matnni yaxshi o’zlashtirishlariga yordam beradi. Asardagi voqealar tizimiga oid savol-topshiriqlar tuzish va undan tahlil jarayonida ijodiy foydalanish ham kata ahamiyatga ega.

Masalan, 4-sinf “O’qish kitobi”dagi Po’lat Mo’minning “Oftob va odob” she’ri asosida “She’rda nimalar haqida gapiriladi?”, “She’rdagi fikr yuritilgan narsalarni ketma-ket aytib bering”, “Shoir oftobni tasvirlashda qanday tasvir usullaridan foydalangan?” kabi savol-topshiriqlardan foydalanish o’quvchilar faolligi oshiradi. Savol-topshiriqlar ustida ishlashda jamoa bo’lib, juft yoki yakka tartibda ishlash mumkin.

3. O’quvchilarni savol berishga o’rgatish. O’quvchilarni savol berishga o’rgatish matn ustida ishlashda yaxshi natija beradi. Metodist olimlarning fikricha, to’g’ri berilgan savolda yarim javob tayyor bo’ladi. O’quvchilar matnni ongli o’zlashtira olsalargina, matn yuzasidan savol bera oladilar.

²⁸ Xo’jayeva, M. O’qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo’jayeva. – T.: Cho’lpon nomidagi NMIU, 2019. – 176 b. 156-158-betlar.

O'quvchilarga savol berishni o'rgatishni 2-3-sinfдан boshlash maqsadga muvofiqdir. O'quvchilarni ongli ravishda savol tuzishga o'rgatish uchun oligofrenopedagog, tarbiyachi matnga o'zi tuzgan yoki «O'qish kitobi»da berilgan savollarni tahlil qiladi. Tahlil uchun “Nega u yoki bu savol qo'yilgan?”, “Unda kim yoki nima haqida gap boradi?”, “Savol ko'proq qaysi so'zlar bilan boshlanadi?” kabi savollarni ishlatadi va matndan foydalangan holda bu savollarga javob berishni o'rgatadi.

Ikkinchidan, oligofrenopedagog yoki tarbiyachi o'quvchilar e'tiborini matnga savol tuzish yo'liga qaratadi va savol tuzishdan oldin matnni diqqat bilan o'qish, qatnashuvchi shaxslarni ko'rsatish, savol tuziladigan qismni ajratish kerakligini tushuntiradi.

Savol tuzishga o'rgatishning boshlang'ich bosqichida bu mashq jamoa bo'lib bajariladi va ta'limiy xarakterda bo'ladi; buning uchun o'quvchilarga savol tuzishga yordam beriladi, savol tuzilayotganda nimalarga e'tibor berish lozimligi tushuntiriladi. Masalan, 6-sinfda “Qaldirg'ochlar qaytib keldi” hikoyasida “Shafolat xola har yili xursand bo'lishi haqida savol tuzing” topshirig'i berilgach, o'quvchilar “Shafolat xola har yili nega xursand bo'ladi?” kabi savol tuzishlari mumkin.

4-sinfda “Qovun sayli” (SH.Sa'dulla) hikoyasi yuzasidan savol tuzish topshirig'i quyidagicha beriladi:

– Hikoyadagi birinchi xat boshini o'qing va shu qism yuzasidan savol tuzing.

– Hikoyadagi birinchi xat boshida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlash bo'yicha savol-topshiriqlar tuzing. (Bejirim, serto'r so'zlarining ma'nosini izohlang)

– Hikoya qahramonlari yuzasidan savollar tuzing va shu kabilar.

Keyinchalik o'quvchilar muhokama va ijodiy savollar berishni ham o'zlashtirib oladilar.

4. Matnni tasvirlash. Matnni tasvirlash matn ustida ishlashda katta ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantiradi,

undan to'g'ri foydalanish esa asarda yozuvchi tasvirlagan hayotiy manzaralarni o'quvchilar aniq tasavvur qilishlari uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Matnni ikki xil tasvirlash mumkin:

- 1) so'z bilan tasvirlash;
- 2) grafik tasvirlash.

5. Asar rejasini tuzish. Reja matn mazmunini ongli va chuqur tushunishda, asosiy fikrni ajratishda, voqealarning izchilligini belgilashda, matn qismlarining o'zaro bog'lanishini tushunishda o'quvchilarga yordam beradi. Reja ustida ishlash o'quvchilar nutqi va tafakkurini o'stiradi. Ular matnni mazmunan tugallangan qismlarga bo'lishga va har bir qismning asosini topishga, ularga qisqa va aniq sarlavha topishga, uni reja qismi sifatida shakllantirishga o'rganadilar.

Savol va topshiriqlar:

1. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarining mazmunini yoriting.
2. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik qilish shakllarini yoriting.
3. Sinfdan tashqari o'qish uchun kitob tanlash tamoyillarini yoriting.
4. Sinfdan tashqari o'qish mashg'ulotlarining turlarini yoriting.

GLOSSARIY

№	O'zbek	Ingliz	Izoh
1	Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari	Schools of specialized education	Ta'lim-tarbiya berish, korreksiyalash va davolash-sog'lomlashtirish muassasalari hisoblanadi hamda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning umumiy o'rta ta'lim olishda va ularni bilish imkoniyatlariga muvofiq tarbiyalashda, ularning jamiyatga moslashuvi va integratsiyalashuvida ko'maklashish, shuningdek, ijtimoiy yordamga muhtoj oilalarga farzandlarini tarbiyalash va ularga ta'lim berishda yordam ko'rsatish maqsadida tashkil etiladi.
2	Boshlang'ich ta'lim	Primary education	Ta'lim oluvchilarda umumiy o'rta ta'limni davom ettirish uchun zarur bo'lgan savodxonlik, bilim, ko'nikma va malakalar asoslarini shakllantirishga qaratilgan.

3	Bola (bolalar)	Child (Children)	O'n sakkiz yoshga to'lgunga (voyaga yetgunga) qadar bo'lgan shaxs (shaxslar).
4	Jismoniy va (yoki) ruhiy rivojlanishida nuqsonlari bo'lgan bola	A child with disabilities in physical and (or) mental development	Nogironlikni belgilash uchun yetarli bo'lmagan jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) va (yoki) ruhiy nuqsonlari bo'lgan bola.
5	Aqli zaiflik	Mental retardation	Bosh miyaning organik jarohatlanishi natijasida bilish faoliyatining turg'un pasayganligi
6	Korreksion-rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyalari	Corrective and developmental educational technologies	Aqli zaif o'quvchining jismoniy va (yoki) psixik kamchiliklarini korreksiyalashga, faoliyati buzilgan organlarini kompensatsiyalashga, ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga integratsiyalashuvida ko'maklashishga qaratilgan tizimli ta'lim-tarbiya jarayonida qo'llanadigan o'qitish metodlari, usullari, shakllari, vositalari majmui

7	Ko'nikma	Skill	Bu bilim, tajriba natijasida o'zlashtirilgan harakatni amalga oshirish, ya'ni bir necha marotaba takrorlashlar natijasida avtomatizmga olib keladigan harakat.
8	O'qish	Reading	Nutqiy faoliyatning bir ko'rinishi bo'lib, harf kodlarini tovushga aylantirish va idrok etilgan ma'lumotni tushunishdir.
9	O'qish ko'nikmasi	Reading skills	Bosma matnни ovozlashtirish bo'yicha avtomatlashtirilgan malaka bo'lib, u idrok qilinayotgan asar g'oyasini anglash va unga nisbatan o'z munosabatini ishlab chiqishni ko'zda tutadi.
10	To'g'rilik (to'g'ri yoki sidirg'asiga o'qish)	Correct reading	To'g'ri o'qish o'qilayotgan matn mazmuniga ta'sir ko'rsatadigan xatolarsiz bir maromda o'qish deb ta'riflanadi.

11	Tushunarli o'qish	Reading comprehension	Bu o'qilayotgan matnni tushungan holda o'qish tezligidir. Bunday tezlik vaqt birligida o'qib ulgurilgan yozma belgilar (odatda 1 daqiqada o'qilgan so'zlar) miqdori bilan o'lchanadi.
12	Ongli o'qish	Mindful reading	O'qishning ongliligi so'nggi davr metodik adabiyotlarida muallif maqsadini tushunishlik, bu maqsadni amalga oshirishda yordam beradigan badiiy vositalarni anglash va o'qilgan matn mazmuniga o'z munosabatini o'ylab ko'rish sifatida izohlanadi.
13	Ifodali o'qish	Expressive reading	Ifodalilik deganda tegishli tempni, ritmni saqlash, pauza va mantiqiy urg'uga, zarur intonatsiyaga rioya qilish.

14	Adekvat (lotincha adaequatus-tenglashtirilgan)	Adequate	Bilish nazariyasida narsa va hodisalarning xossalari va aloqalarini ularning obyektiv mazmuniga to'g'ri keladigan, aniq va mos qilib olish. Har jihatdan mos, teng keladigan; o'xshash, muvofiq. Adekvat tushunchalar.
15	O'git	Fertilizer	Yo'l-yo'riq ko'rsatib aytiladigan gap, pand-nasihat.
16	Ertak	Fairy tale	Xalq og'zaki ijodidagi eng ommaviy va keng tarqalgan janr sifatida hayotiy ildizga ega bo'lgan to'qima voqealarni tasvirlaydi. U xalq tomonidan yaratilgan va uzoq zamonlardan beri ertakchilarning xotirasida saqlanib, xalq, millat urf-odatlari bilan chambarchas bog'langan holda ijtimoiy-siyosiy, moddiy-iqtisodiy hayotni fantastik va badiiy uydirmalar orqali ifodalaydigan folklorning epik janridir.

17	Hikoya	The story	Epik tur janrlaridan biri. Kichik hajmli bu badiiy asar kishi hayotidagi ma'lum bir voqeaning muhim tomonlarini umumlashtirib tasvirlaydi, lekin shu voqeaga qadar ro'y bergan yoki undan keyin yuzaga keladigan voqealar haqida batafsil bayon qilmaydi.
18	Masal	Parable	Mazmuni axloqiy, satirik va kesatq, kinoyaviy obrazlarda aks ettirgan, aksariyat kichik she'riy, ba'zan nasriy asardir. Inson xulq-atvoriga, xarakteriga xos xususiyatlar masalda majoziy obrazlar - hayvonlar, jonivorlar va o'simliklar dunyosiga ko'chiriladi. Kishilar o'rtasida sodir bo'ladigan hayotiy muammolar, turli-tuman jiddiy voqealar hayvonot dunyosi, tabiiy jismlar yoki hasharotlar timsoli orqali gavdalandiriladi.

19	She'r	Poem	Ohang jihatidan bir tirtibga solinib, his-tuyg'ular qobig'iga o'ralgan poetik fikr ifodasi vujudga keluvchi hayajoni ritmik nutq. Atoqli adib, so'z ustasi Abdulla Qahhor she'riga shunday ta'rif berilgan edi: "She'r - fikr ekstrakti bo'lishi jihatidan HIKMAT, ko'ngliga yo'l topish, undan o'zi hamohang sado chiqarish jihatidan - MUSIQA. ...She'r - bir MO'JIZA"...
20	Akkomodatsiya	Accommodation	Unli tovushlar ta'sirida undoshlarning va undoshlar ta'sirida unlilarning artikulyatsiyasidagi moslashuvchanlik. Akkomodatsiyaning ikki turi mavjud - progressiv va regressiv.
21	Allegoriya	Allegory	kinoya, kesatish
22	Apokopa	Apocopa	so'z oxirida tushib qolayotgan tovush: go'sht - go'sh, g'isht - g'ish.

23	Progressiv akkomodatsiya	Progressive accom- modation	oldingi tovushning rekursiyasi keyingisining ekskursiyasiga ta'sir qiladi. Masalan, ona tilida undoshlardan keyin "a", "o", "u" unli tovushlari ancha yumshoq (mat – man, mol – mel, suz – sut).
24	Regressiv akkomodatsiya	Regressive accom- modation	oldingi tovushning rekursiyasiga keyingisining ekskursiyasi ta'sir qiladi. Masalan, ona tilida «m» yoki «n» yaqinidagi unli nazallashadi.
25	Replika	A replica	sahnaga qo'yilgan asar ishtirokchisining undagi boshqa personaj so'ziga qisqa javobi, rolini ijro qilishi.
26	Sinkopa	Syncope	so'zning oxirida emas, balki boshqa o'rinlarda tovush tushishi: kartoshka – katoshka, to'rxalta- to'xalta, yaxmalak- yamalak, yong'ir- yog'ir.

27	Syujet	Plot	epik, lirik yoki dramatik asarning bevosita mazmunini tashkil etgan o'zaro bog'langan va rivojlanib boruvchi hayotiy voqealar
28	Fabula	Fable	badiiy asarda tasvirlangan voqea va hodisalarning izchil bayoni
29	Fonetika	Phonetics	tilning tovush tuzilishi, ya'ni nutq tovushlari, bo'g'in, urg'u, intonatsiya kabilar o'rganiladigan tilshunoslikning bir bo'limi. Nutq tovushlarining uch tomoni bor va ular fonetikaning uch bo'limiga to'g'ri keladi: 1. Nutq akustikasi. U nutqning jismoniy belgilarini o'rganadi. 2. Antropofonika yoki nutq fiziologiyasi. U nutqning biologik belgilarini, ya'ni nutq tovushlarini talaffuz qilishda yoki qabul qilishda odam bajaradigan ishini o'rganadi. 3. Fonologiya. U nutq tovushlarini aloqa vositasi sifatida, ya'ni

		tilda ishlatiladigan tovushlarning vazifasi yoki rolini o'rganadi. Fonologiya ko'pincha fonetikadan alohida fan sifatida ajralib turadi. Bunday hollarda fonetikaning dastlabki ikki bo'limi (keng ma'noda) - nutq akustikasi va nutq fiziologiyasi fonetikaga (tor ma'noda) birlashtirilib, fonologiyaga zid qo'yiladi.
30	Bo'g'in	bu nutqning eng kichik talaffuz birligi bo'lib, nutqni pauzalar bilan bo'g'inlarga bo'lish mumkin. Nutqda so'z tovushlarga emas, balki bo'g'inlarga bo'linadi. Nutqda aynan bo'g'inlar anglanadi va talaffuz qilinadi. Shuning uchun barcha xalqlarda yozuv rivojlanishi bilan dastlab alfavitlarda bo'g'in belgilari, keyin esa faqat individual tovushlarni aks ettiruvchi harflar paydo bo'ldi.

31	Intonatsiya	Intonation	Intonatsiya sintaktik birliklar – soʻz birlikmalari va soʻzlardagi barcha prosodik hodisalarni anglatadi. Intonatsiya quyidagi 5 elementdan iborat boʻlib, ularning dastlabki ikkitasi intonatsiyaning asosiy tarkibiy qismlari: nutq ohangdorligi, melodikasi (ohang balandligi boʻyicha ovoz harakati); urgʻu; pauza; nutqning tezligi (tempi); ovoz tembr.
32	Rasm, tasvir	Picture, image	Bu ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab oʻquvchiga darslikda berilgan materialni obyektlar, voqea-hodisalar, hodisalarni hissiy bilish imkonini beradigan vositalardir. Tushuntirishda koʻrgazmalilik, – deydi Y.A.Komenskiy oʻquvchining oʻquv materialini ongli oʻzlashtirishda hal qiluvchi omil boʻladi

33	Epigramma	Epigram	Satirik she'r turlaridan biri, biror kishini hajv qilgan kichikroq she'r.
34	Epigraf	Epigraph	Bir yozuvchi tomonidan o'z asarining asosiy mazmuni va temasini oldindan tushuntirish uchun ikkinchi bir yozuvchi asaridan asar boshiga, alohida qismlarning boshlanishiga kiritgan jumla, she'riy parcha.
35	Epizod	Episode	Doston, qissa, roman, hikoya, dramalar syujetida o'zaro bog'lanib kelgan va ma'lum darajada mustaqil ahamiyatga ega bo'lgan voqea.

56	Folklor	Folklore	Folklor – xalq ijodi. Folklor xalq tomonidan asrlar davomida yaratilib avloddan avlodga, ustozdan shogirdga o'tib kelgan jamoa ijodi mahsulidir. Ma'lumki, qadim zamonlarda ilk bor yuzaga kelgan folklor asarlari xalq tomonidan ijod qilingan va ijro etilgan. Keyinchalik esa iqtidorli insonlar tomonidan yaratilgan. Ular o'z ijodida vatani va yurtining odatlari, dunyoqarashi, e'tiqodi, tabiat bilan bo'lgan munosabatlari haqida hikoya qiladilar.
----	---------	----------	---

TEST SAVOLLARI

1. "Intonatsion va hissiy o'qishning dastlabki va asosiy ko'rinishi - ifodali o'qishdir", deb kim aytgan?

V.A.Suxomlinskiy
V.S.Raxmanova
M.A.Ribnikov
K.Qosimova
K.Abdullayeva

2. "Ustodi avval"ning ikkinchi bo'limi qanday janrlardan iborat?

Masal, topishmoq, 50 ta maqola
Hikoya, masal va maqol
Hikoya, masal va 50 ta maqola
Hikoya, ertak, masal, maqola
Hikoya, tez aytish, topishmoq

3. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Abdullayeva Q., Hidoyatova SH., Rahmonbekova S.
Abdullayeva Q., Nurkeldiyeva D., Rahmonbekova S.
Abdullayeva Q., Nurkeldiyeva D., Raxmanova V.
Isamitdinov S., Husanova A., Nurkeldiyeva D.
Xo'jayeva M., Muzaffarova F., Nasriddinova D.

4. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 3-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Abdullayeva Q., Hidoyatova SH.

Abdullayeva Q., Nurkeldiyeva D.
Muzaffarova F., Nasriddinova D.
Isamitdinov S., Husanova A.
Nurkeldiyeva D., Raxmanova V.

5. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Xo'jayeva M.
Nasriddinova D.
Isamitdinov S.
Husanova A.
Nurkeldiyeva D.

6. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 5-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Abdullayeva Q., Nurkeldiyeva D.
Rasulova M., Hikmatova SH.
Muzaffarova F., Nasriddinova D.
Isamitdinov S., Husanova A.
Nurkeldiyeva D., Raxmanova V.

7. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 6-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Muzaffarova F., Nasriddinova D., Husanova A.
Isamitdinov S., Husanova A., Nurkeldiyeva D.
Isamitdinov S., Nurkeldiyeva D., Raxmanova V.
Abdullayeva Q., Hidoyatova SH., Isamitdinov S.
Nurkeldiyeva D., Nasriddinova D., Raxmanova V.

8. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 7-sinf darsligi mualliflarini belgilang.

Xo'jayeva M.

Nasriddinova D.

Isamitdinov S.

Hikmatova SH.

Nurkeldiyeva D.

9. Savodga o'rgatish davri necha bosqichdan iborat?

2

3

4

5

6

10. Alifbe davri necha bosqichdan iborat?

2

3

4

5

6

11. Badiiy asar ustida ishlash bosqichlari qaysi javobda to'liq berilgan?

Birinchii sintez, analiz ikkinchi analiz

Ikkinchi sintez, analiz, birinchi sintez

Birinchii analiz, sintez, ikkinchi analiz

Birinchii sintez, analiz, ikkinchi sintez

Birinchii analiz, ikkinchi sintez, analiz,

12. Badiiy asar ustida ishlash necha bosqichga asoslanadi?

2

3

4

5

6

13. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda masal janri nechanchi sinfdan o'qitiladi?

2-sinfdan

3-sinfdan

4-sinfdan

5-sinfdan

6-sinfdan

14. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish darslarida badiiy asar turlarining qaysi janrlari o'qitiladi?

Hikoya, she'r, ertak, masal, roman, topishmoq, ilmiy-ommabop maqolalar

Hikoya, she'r, ertak, masal, doston, topishmoq, ilmiy-ommabop maqolalar

Hikoya, she'r, ertak, masal, doston, ilmiy-ommabop maqolalar

Hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, topishmoq, ilmiy-ommabop maqolalar

Hikoya, she'r, ertak, masal, maqol, topishmoq, roman, ilmiy-ommabop maqolalar

15. Badiiy asar matnlari qanday tasvirlanadi?

Grafik

So'z

Gap

Jumla

Ibora

16. Ona tili o'qitish maxsus metodikasi necha bo'limdan iborat?

2

3

4

5

6

17. Ona tili o'qitish maxsus metodikasining birinchi bo'limi - ?

Tevarak-atrofni o'rganish yo'li bilan og'zaki nutqni o'stirish

O'qishga o'rgatish va nutq o'stirish

Savodga o'rgatish va nutq o'stirish

Grammatika, imlo va nutq o'stirish

Korreksion ish va logopedik ritmika

18. Ona tili o'qitish maxsus metodikasining ikkinchi bo'limi - ?

Tevarak-atrofni o'rganish yo'li bilan og'zaki nutqni o'stirish

O'qishga o'rgatish va nutq o'stirish

Savodga o'rgatish va nutq o'stirish

Grammatika, imlo va nutq o'stirish

Korreksion ish va logopedik ritmika

19. Ona tili o'qitish maxsus metodikasining uchinchi bo'limi - ?

Tevarak-atrofni o'rganish yo'li bilan og'zaki nutqni o'stirish

O'qishga o'rgatish va nutq o'stirish

Savodga o'rgatish va nutq o'stirish

Grammatika, imlo va nutq o'stirish

Korreksion ish va logopedik ritmika

20. Ona tili o'qitish maxsus metodikasining to'rtinchi bo'limi - ?

Tevarak-atrofni o'rganish yo'li bilan og'zaki nutqni o'stirish

O'qishga o'rgatish va nutq o'stirish

Savodga o'rgatish va nutq o'stirish

Grammatika, imlo va nutq o'stirish

Korreksion ish va logopedik ritmika

21. O'qish ko'nikmasini shakllantirish necha bosqichdan iborat?

2

3

4

5

6

22. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktabda o'qitiladigan predmetlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishning muhim sharti qaysi javobda to'g'ri berilgan?

Hisoblash malakasini shakllantirish

O'qish va yozishga o'rgatish

O'qish ko'nikmasini shakllantirish

O'qish malakasini rivojlantirish

O'qish malakasini avtomatlashtirish

23. O'qish darsining vazifalari:

Ta'limiy, tarbiyaviy, innovatsion

Ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi

Ta'limiy, tarbiyaviy, korreksion

Ta'limiy, korreksion, rivojlantiruvchi

Ta'limiy, innovatsion, rivojlantiruvchi

24. O'qish darslarida olib boriladigan ish shakllari:

Frontal, individual, differensial, korreksion
Korreksion, kompensatsion, kompetensiyaviy
Frontal, individual, jamoaviy
Individual, differensial, korreksion, kompensatsion
Frontal, differensial, korreksion, kompensatsion

25. O'qishga o'rgatish metodikasining maqsadi - ?

bilish jarayonlarini rivojlantirish, og'zaki nutqidagi nuqsonlarni korreksiyalash

aqli zaif o'quvchilarning predmetga oid bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirish

bog'langan og'zaki va yozma nutqini shakllantirish va rivojlantirish

axloqiy-estetik va mehnatsevar ruhida tarbiyalash, ma'naviyatini sog'lomlashtirishda badiiy asarning ta'sir kuchidan oqilona va samarali foydalanishga o'rgatish

bog'langan og'zaki va yozma nutqini shakllantirish, mehnatsevar ruhida tarbiyalash.

26. Analitik o'qish bosqichining birligi - bu ?

Harf yoki tovush

Tovush yoki bo'g'in

Harf yoki bo'g'in

Tovush yoki so'z

Harf yoki so'z

27. Sintetik o'qish bosqichining birligi bu - ... ?

Tovush

Harf

Bo'g'in

So'z

Jumla

28. Avtomatlashgan o'qish bosqichining birligi – bu ... ?

Tovush

Harf

Bo'g'in

So'z

Jumla

29. Aqli zaif o'quvchilar nutqining o'ziga xos xususiyatlari bilan shug'ullangan tadqiqotchilar?

L.S.Vigotskiy, A.Gersen, V.A.Suxomlinskiy

N.Berdyayev, I.Bunakov, I.Kant

A.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova

V.V.Voronkova, V.S.Raxmanova, K.D.Ushinskiy

B.G.Ananyev, B.D.Elkonin, E.A.Orlova

30. Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari o'quvchilariga ona tilini o'qitishning butun tizimi yo'nalishlari qaysi olimlarning tadqiqotlari asosida o'rganiladi?V.V.Voronkova, L.S.Vigotskiy, M.F.Gnezdilov, A.N.Graborov,
I.V.Yevtushenko, N.N.Malofeyev, V.M.MozgovA.K.Aksyonova, V.V.Voronkova, M.F.Gnezdilov, E.N.Gruzinseva,
I.A.Katkova, I.P.Kornev, V.S.RaxmanovaP.K.Anoxin, V.V.Voronkova, L.S.Vigotskiy, P.M.Zalyubovskiy,
M.I.Zemsova, A.M.Zimkina, A.G.LitvakL.S.Vigotskiy, P.M.Zalyubovskiy, M.I.Zemsova, A.M.Zimkina,
A.G.Litvak, M.S.Pevzner, L.I.SolnsevaT.A.Altuxova, V.V.Voronkova, G.M.Guseva, P.M.Zalyubovskiy,
I.V.Kolomitkina, S.V.Komarova, M. I. Shishkova

31. Nutq bilan bog'liq?

Idrok

Diqqat

Xotira

Tafakkur

Fikrlash

32. “Qor malikasi” ertagi kimning qalamiga mansub?

A.S.Pushkin

A.I.Krilov

N.K.Andersen

L.S.Tolstoy

N.A.Nekrasov

33. “Oltin tarvuz” ertagi kimning qalamiga mansub?

Abdulla Avloniy

Xudoyberdi To'xtaboyev

Qozoq xalq ertagi

O'zbek xalq ertagi

Turkman xalq ertagi

34. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab 2-6-sinflarida o'qish darslarida o'qitilishi turli badiiy asar janrlari bilan birga 50 % ini tashkil etadi?

Topishmoq

She'r

Hikoya

Ertak

Masal

35. Ixtisoslashtirilgan yordamchi maktab o'qish fanidan 5-6-sinf o'quvchilarining bilim, ko'nikma va malakalariga qo'yiladigan talablar ?

Harflab, bo'g'inlab, sidirg'asiga o'qish

Harflab, bo'g'inlab, tushunarli o'qish
Bo'g'inlab, tushunarli, ongli o'qish
Ongli, ifodali, ovoz bilan va ovozsiz o'qish
To'g'ri, tushunarli, ongli, ifodali o'qish

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2021. <https://lex.uz/docs/35869?twolang=true>
2. “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенция. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош ассамблеясининг 44-сессияси. 1989 йил 20 ноябрь. https://www.un.org/gu/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
3. “Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисида”ги Конвенция. Нью-Йорк, 2006 йил 13 декабрь. un.org/gu/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml
4. “Таълим тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Т.: 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон. <https://lex.uz/docs/5013007>
5. “Ўзбекистон Республикасида ногиронларни ижтимоий ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни (янги таҳрир). Т.: 2008 йил 11 июль, ЎРҚ-162-сон. <https://lex.uz/docs/1372495>
6. “Ногиронлиги бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. Т.: 2020 йил 15 октябрь, ЎРҚ-641-сон. <https://lex.uz/docs/5049511>
7. “Ўзбекистон Республикаси Халқ Таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сонли Фармони. <https://lex.uz/docs/4312785>
8. “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим-тарбия бериш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2020 йил 13 октябрдаги ПҚ-4860-сон қарори.
<https://lex.uz/docs/5044711>

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 08 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш Концепцияси” ПФ-5847 Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги «2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт Стратегияси тўғрисида» ПФ-60-сон фармони. 28.01.2022.

11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳмасининг 2021 йил 12 октябрда “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болаларга таълим беришга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тасдиқлаш тўғрисида”ги 638-сонли қарори.

12. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими Вазирининг 2021 йил 26 августдаги “Алоҳида таълим эҳтиёжлари бўлган болалар учун ихтисослаштирилган давлат таълим муассасалари (мактаб ва мактаб-интернатлар) ҳамда узок вақт даволанишга мухтож болаларнинг уйда якка тартибда таълим олиши учун 2021-2022-ўқув йилига мўлжалланган таянч ўқув режаларини тасдиқлаш тўғрисида” 273-сонли буйруғига 10-иловада берилган Ақли заиф болалар учун ихтисослаштирилган мактаб, мактаб-интернатларининг 2021-2022 ўқув йилига мўлжалланган таянч” ўқув режа.

13. “2022 yil – Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili” Davlat dasturi. T.: 28.01.2022.

14. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2019. 396-бет.

15. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг йигирма тўққиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 31.08.2020.
16. Абдуллаева К.А. Теория и практика обучения чтению в начальных классов школ Узбекистана. Пед. фан. док. дисс. автореф. – Т.: 1992. – 18 б.
17. Абдуллаева К. ва бошқалар. Савод ўргатиш дарслари. Т.: Ўқитувчи, 1996.
18. Abdullayeva Q., Hidayatova Sh., Rahmonbekova S. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 2-sinf darsligi. T.: Yangiyo'l poligraf servis, 2018.
19. Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонкулова Д. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 253 б.
20. Аксёнова А.К. Развитие коммуникативной функции речи умственно отсталых старшеклассников на уроках литературного чтения. Автореферат дисс. канд. пед. наук. М., 2003.
21. Аксенова А.К. Методика обучения русскому языку в специальной (коррекционной) школе. М.: Владос, 2004.
22. Александр Герцен. Былое и думы. М.: Book on Demand Ltd. 2019. 638 с.
23. Алтухова Т.А. Коррекция нарушений чтения у учащихся начальных классов школы для детей с тяжелыми нарушениями речи. Автореф. дис. канд.пед.наук: 13.00.03. -М.: Промедиа, 1995. - 20 с. <https://rucont.ru/efd/296197>.
24. Ананьев Б.Г. Анализ трудностей в процессе овладения детьми чтением и письмом.- Известия АПН, вып. 70, с. 106.
25. Воронкова В.В. Дифференцированный подход в

коррекционно-развивающем обучении русскому языку умственно отсталых школьников I - IV классов. Автореферат дисс. по ВАК РФ 13.00.01, доктор пед. наук. М., 2001.

26. Воронкова В.В. Олигофренопедагогика: учебное пособие / В.В. Воронкова, Т.В. Алышева [и др.]; под. ред. В.В. Воронковой. – М.: Дрофа, 2009. – 400 с.

27. Воронкова В.В. Дифференцированный подход в обучении умственно отсталых детей младшего школьного возраста на примере усвоения русского языка: монография / В.В. Воронкова. – АСОУ, 2016. – 200 с.

28. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М., 1996. – С. 378.

29. Выготский Л. С. Основы дефектологии. - СПб., 2003.

30. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. — М: Изд-во Смысл, Изд-во Эксмо, 2004. -512 с. (Серия «Библиотека всемирной психологии»). 327-стр.

31. Гнездилов М.Ф. Обучение русскому языку в начальных классах вспомогательной школы. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1992. – 101 стр.

32. Гузий Ю.А. Нарушения формирования чтения «про себя» и их коррекция у учащихся младших классов общеобразовательной школы : диссертация ... кандидата педагогических наук: 13.00.03 Москва, 2007. 160 с.

33. Гулямов А. Methodika развития учебно-познавательный активности учащихся в процессе преподавания родного (узбекского) языка. – Автореф. дисс. д-ра. пед. наук. – Т.: ТашГИ, 1991. - 37 стр.

34. Доман Г. Что делать, если у вашего ребенка повреждение мозга или у него травма мозга, умственная отсталость, умственная неполноценность, детский церебральный паралич (ДЦП), эпилепсия, аутизм, атетонидный гиперкинез, гиперактивность,

дефицит внимания, задержка развития, синдром Дауна. – М.: Таревинф, 2007. – 329 с.

35. Доман Г. Как научить вашего ребенка читать или тихая нежная революция. libking.ru/books/home/home/194041-10-glenn-doman-kak-nauchit-rebenka-chitat-ili-tihaya-nezhnaya-revolutsiya.html#book

36. Егоров Т.Г. Психология овладения навыком чтения / Т.Г. Егоров. – Санкт-Петербург: КАРО, 2006. – 304 с. – ISBN 5-89815-774-3.

37. Ernazarov G'. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma. T.: "Ilm-Ziyo", 2013. 4-nashr.

38. Жинкин, Н.И. Язык - речь - творчество [Текст] / Н.И. Жинкин (Избранные труды). - М.: Изд-во «Лабиринт», 1998. - 368 с.

39. Забрамная, С.Д. Ваш ребенок учится во вспомогательной школе [Текст]. - М., 1990.

40. Замский, Х.С. Умственно отсталые дети: История их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века / Х.С. Замский - М.:»Академия», 2008.

41. Isamitdinov S., Husanova A., Nurkeldiyeva D., Ahmadjonova M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 6-sinf darsligi / Isamitdinov S. va boshq. – T.: Yangiyo'l Poligraf Servis, 2020. -128 b.

42. Йўлдошева Д.Н. Она тили таълими мақсадининг тадрийий таракқиёти. - Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси», 2013.

43. Корнев А.Н. Методика диагностики дислексии у детей: методическое пособие / А.Н. Корнев, О.А. Ишимова. – Спб.: изд-во Политехнического университета, 2010. – 72 с.

44. Лалаева Р.И. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников: Учебно-методическое пособие / Р.И. Лалаева, Л.В. Венедиктова. – СПб: Издательство «Союз», 2003. – 224 с.
45. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии. – СПб.: Питер, 2004. – с. 320.
46. Nurkeldiyeva D.A. Pedagogik – psixologik diagnostika (rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning pedagogik-psixologik diagnostikasi). Darslik. T.: Vneshinvestrom, 2019. 21-b.
47. Muzaffarova F., Nasriddinova D. O'qish kitobi. Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat ta'lim muassasalarining 3-sinfi uchun darslik. – T.: Niso poligraf nashriyoti, 2018. -144 b. 126-127-betlar.
48. Петрова, В.Г. Развитие речи и познавательная деятельность умственно отсталых школьников: Автореф. дис. ...д-ра психол. наук / В.Г. Петрова. М., 1975. 42 с.
49. Петрова В.Г. Психология умственно отсталых школьников: Учебное пособие / В.Г. Петрова, И.В. Белякова. – М.: Академия, 2002. – 160 с.
50. Rasulova M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 5-sinf darsligi / Rasulova M., Hikmatova Sh. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2020. -128 b.
51. Рахманова В.С. Она тили ўқитиш махсус методикаси. Маърузалар тўплами. ТДПУ, 2007 йил.
52. Салаев Ф., Курбониёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. -Т.: Янги аср авлоди . 2010. - 202-б.
53. Тўхлиев Б. Адабиёт ўқитиш методикаси: амалий ва лаборатория машғулоти / масъул муҳаррир Қ.Йўлдошев. Ғ Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2012. – 144 б.

54. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. T.: Noshir, 2009. – 352 b.

55. Husanboyeva Q. va boshq. Boshlang'ich sinflarda adabiyot o'qitish metodikasi. Darslik. T.: "Innovatsiya-Ziyo", 2020. 380 bet.

56. Xo'jayeva M. O'qish kitobi: Imkoniyati cheklangan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 4-sinf darsligi / M.Xo'jayeva. – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2019. -176 b.

MUNDARIJA

Kirish so'zi	3
I BOB. Aqli zaif bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktabda o'qishga o'rgatish va nutq o'stirish metodikasi	8
Yordamchi maktabda o'qish darslarining vazifalari va mazmuni	8
O'qish malakasining asosiy jihatlarini shakllantirish	36
O'qish darslarida nutq o'stirish	51
II BOB. Turli janrdagi badiiy asarlar ustida ishlash	77
Ertak va hikoya ustida ishlash metodikasi	77
She'r, masal, ilmiy-ommabop matnlar ustida ishlash metodikasi	96
Yordamchi maktabda sinfdan tashqari o'qish	151
Glossariy	163
Test savollari	176
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	186

QAYDLAR UCHUN

Хамроева Ирода
шахсией нурубохона урун

QAYDLAR UCHUN

Ilmiy nashr

Iroda Xamrayeva Sayfullayevna

ONA TILI O'QITISH MAXSUS METODIKASI

O'quv qo'llanma

**Muharrir:
Shahzoda Hakimova**

**Texnik muharrir:
Fayzulla Azizov**

**Dizayner:
Vasiliy Bursev**

“Muharrir nashriyoti”

8909

Terishga 2023-yil 20-iyulda berildi.

Bosishga 2023-yil 22-avgustda ruxsat etildi.

Bichimi: 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturasida
ofset bosma usulida kitob-jurnal qog'ozida bosildi.

12 shart. b.t. 11,16 hisob nashr. tab.

Adadi 100 nusxa. 74-son buyurtma.

“Muharrir nashriyoti” matbaa bo'limida chop etildi.

100185, Toshkent shahri, Chilonzor tumani, 20^A-mavzei.

So'galli ota ko'chasi, 5-uy. E-mail: muharrir@list.ru